

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Gramáticos e Gramáticas

Homenaxe a Juan Antonio Saco Arce

Rosario Álvarez (ed.)

ANEXOS BRAG

Gramáticos e Gramáticas

Homenaxe a Juan Antonio Saco Arce

ANEXOS BRAG

Anexos BRAG 1

Os traballos recollidos neste volume presentáronse na xornada de homenaxe a Juan Antonio Saco Arce que se celebrou en Ourense, o 22 de novembro de 2018, co gallo do 150 aniversario da publicación da *Gramática gallega*.

Edita

Real Academia Galega

© Real Academia Galega, 2019

Deseño da colección

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación

Real Academia Galega

Impresión

LUGAMI ARTES GRÁFICAS

Infesta, 96

15319 Betanzos

Tel. 981 77 41 71

www.lugami.com

ISBN: 978-84-87987-47-2

Depósito Legal: C-2197/2019

<https://doi.org/10.32766/rag.359>

REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

15001 A CORUÑA

Tíf. 981 20 73 08

Fax. 981 21 64 67

www.academia.gal

REAL
ACADEMIA
GALEGA

XUNTA
DE GALICIA

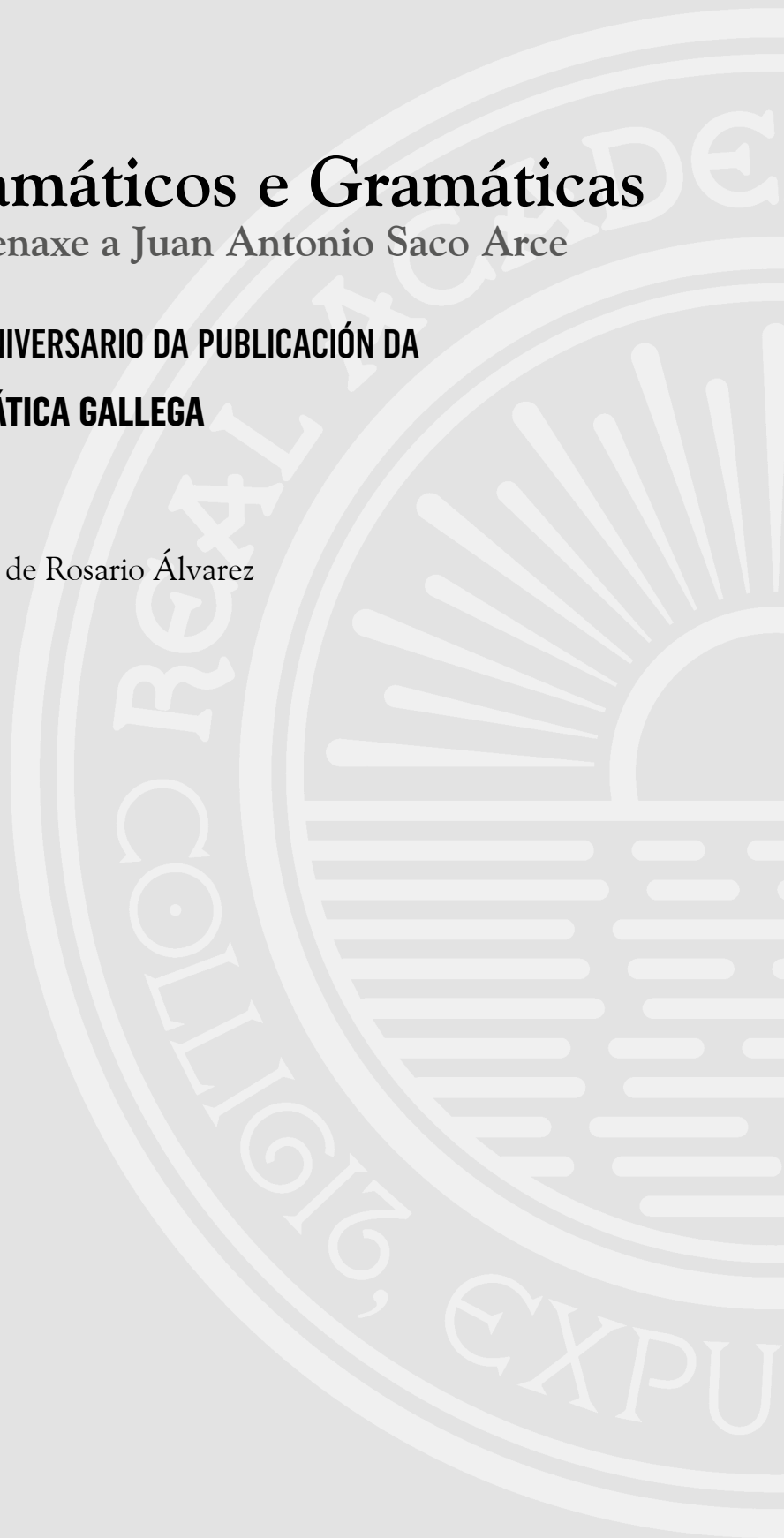

Gramáticos e Gramáticas

Homenaxe a Juan Antonio Saco Arce

**150 ANIVERSARIO DA PUBLICACIÓN DA
GRAMÁTICA GALLEGA**

Edición de Rosario Álvarez

A alma da nación

Rosario Álvarez

Directora da Sección de Lingua da RAG
Coordinadora do Seminario de Gramática

O de 1868 foi un ano que quedou ben marcado na historia de España por aquel levantamento revolucionario, chamado A Gloriosa, que puxo fin ao reinado de Isabel II e abriu o Sexenio Democrático, un período de progreso e esplendor cultural. En Galicia tal ano quedou sinalado por un feito singular ao que na altura sen dúbida non se lle deu a importancia debida, unha revolución moito máis silandeira, a base de palabras: a publicación en Lugo, na Imprenta de Soto Freire, rúa de San Pedro nº 31, da *Gramática gallega* escrita por don Juan A. Saco Arce, presbítero e catedrático no Instituto de Segunda Enseñanza de Ourense.

Por tanto en 2018 cumpríronse 150 anos da súa publicación, unha efeméride que a Real Academia Galega non podía deixar de celebrar, para traer ao presente a memoria da figura de Juan Antonio Saco Arce (Toén 1835 - Ourense 1881) e da espléndida obra elaborada nos inicios da nosa tradición gramatical, en medio dun ermo descritivo da forma de ser da lingua galega. A Real Academia Galega celebrouna cun programa destinado a achegar ao público a figura e a obra do lingüista ourensán no seu contexto histórico, unha obra que destacou tanto na descrición gramatical coma na recolleita e atención ao patrimonio lingüístico (cántigas, refráns, léxico...). O programa constou dunha exposición conmemorativa, dispoñible aínda para viaxar por Galicia, e dunha xornada de homenaxe ao autor e á súa *Gramática gallega*, con relatorios encargados a diferentes especialistas con olladas complementarias, que agora ven a luz para perdurar en forma de libro.

Os lingüistas afirmamos con frecuencia que a *Gramática gallega* de Saco Arce (1868) é a primeira gramática galega elaborada con criterios científicos e tamén hai consenso sobre o feito de que se trata dunha boa gramática, un milagre na Galicia do seu tempo. Por si mesma esta consideración xa debería abondar para xustificar a lembranza e a homenaxe, mais os promotores quixemos salientar ademais que, salvante os raros antecedentes históricos, a lingüística galega nace como parte indisoluble do Rexurdimento (político, cultural, literario..., lingüístico), e nese contexto hai que entender e celebrar esta *Gramática*. Como di Antón Santamarina no remate do seu capítulo, “se este país fose agradecido habería que pór

o seu autor entre as principais figuras da nación, igual que no dominio castelán se pon a Nebrija”.

En efecto, se nos viramos cara á década dos 60 do século XIX, acompañando os *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro atopamos a primeira obra lexicográfica impresa, o *Diccionario gallego-castellano* de Francisco Javier Rodríguez (Santiago de Compostela 1863, en edición póstuma por iniciativa de Antonio de la Iglesia), e as primeiras gramáticas galegas, o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás (anecdótica, Santiago de Compostela 1864), a *Gramática gallega* de Juan Antonio Saco Arce (Lugo 1868) e *El habla gallega* de Juan Cuveiro Piñol (Pontevedra 1868). Obras de desigual calidade, froito do labor individual de persoas cultas que poñen o seu empeño ao servizo da causa do galego dotándoo dunha gramática ou dun dicionario que testemuñen tanto a súa entidade diferencial coma a súa riqueza interior. Entre todas, a *Gramática gallega* de Saco brilla con luz propia e dela beberon todas as que viñeron a seguir nos cen anos seguintes: en xustiza, xunto ás grandes figuras literarias do Rexurdimento (Rosalía de Castro, Manuel Curros e Eduardo Pondal) deberíamos colocar a figura do gramático Juan Antonio Saco Arce.

Esta *Homenaxe a Juan Antonio Saco Arce* leva por título principal *Gramáticos e Gramáticas*, como querendo chamar a atención sobre a dualidade autor/obra e o feito de que tamén ela, a criatura chamada *Gramática gallega*, é merecente da nosa louvanza. Unha setena de traballos contribúen a trazar o perfil e significación do autor homenaxeado, en todas as súas dimensións, e mais a analizar a gramática que nos legou.

Abre o volume Juan Saco Cid, que traza a documentada biografía do seu devanceiro, prestando unha atención especial á formación académica e humanística que está por tras do seu labor como gramático, investigador e autor literario. Antón Santamarina pon o foco sobre a aparición da *Gramática* no seu contexto histórico, tendo en conta tanto a formación filolóxica do autor coma a motivación e o modelo de galego escolleito; na segunda parte dá noticia da recepción inmediata, das repercusións nas gramáticas galegas posteriores e dos ecos nos círculos científicos da romanística. Teresa López repasa as referencias literarias e a inclusión de fragmentos de literatura galega na *Gramática*, para analizar as funcións dentro do discurso lingüístico e patriótico do autor; a este respecto convén lembrar que, ademais das citas internas, Saco inclúe dous apéndice, un de “Refranes gallegos” e outro de “Poesías escogidas”.

Tres das contribucións ocúpanse da análise interna da obra, con olladas complementarias. Francisco Dubert García céntrase no marco teórico (a gramática tradicional) e explora as ferramentas conceptuais e os recursos empregados polo autor. Xosé A. Fernández Salgado presta atención ao modelo de galego partindo

da proposta ortográfica de Saco; definido o modelo, comproba o grao de coincidencia co empregado nos textos escritos contemporáneos e, para avaliar o impacto, cotéxao co seguido en textos posteriores. Ernesto X. González Seoane analiza a posición do autor ante o dilema *descripción* vs. *prescripción* e ante a escolla sobre o ideal de lingua, para concluír que Saco se decanta por unha vontade *descriptiva*, evitando no posible os comentarios *prescritivos*, e por un achegamento á lingua máis auténtica, a do pobo galegofalante, en contraposición coas correntes marcadas por fortes prexuizos antipopularistas.

Pecha o volume Xurxo Martínez González, que coloca e analiza o conxunto da obra de Juan A. Saco Arce no contexto do Rexurdimento, salientando os vínculos do autor cos principais protagonistas, lugares e empresas deste movemento; a lectura atenta e análise de textos ata agora desatendidos (escurecidos polo fulgor da *Gramática*) permítenlle expoñer o seu ideario nese contexto reivindicativo da lingua como “alma da nación”, non de raro en confrontación con coñecidas figuras do momento.

Juan Antonio Saco Arce

Toén 1835 - Ourense 1881

Perfil biográfico de Juan Antonio Saco Arce. O seu compromiso intelectual

Juan L. Saco Cid

Fundación Otero Pedrayo

Otero Pedrayo adoitaba dicir que o espírito ourensán do século XIX –o século de Curros Enríquez, o século de Lamas Carvajal, o das revistas patriotas e o dos grandes establecementos– estaba representado por tres cregos que pasaron o seu manteo polo *espolón* da praza Maior. O primeiro, o deán Juan Manuel Bedoya, un crego liberal, santanderino de nacemento, colaborador do cardeal Quevedo, que morreu en Ourense en 1850. O segundo, Juan Antonio Saco Arce, dos tres o único que era ourensán de nacemento. E logo o seu sucesor na cátedra de Retórica e Poética do Instituto, Marcelo Macías García, astorgano de vida tan dilatada coma fecunda. Curiosamente, os tres non se coñeceron entre si: Bedoya morreu cando Saco era un mozo estudante e Macías chegou a Ourense á morte de Saco Arce.

A figura deste xorde cando, a partir do pensamento e da actividade nos eidos social e político dos provincialistas, xermola entre a intelectualidade e, en xeral, a xente culta, un sentimento de toma de conciencia de identidade de país.

É precisamente nos inicios desta segunda metade de século cando comeza a reivindicación da lingua (Juana/Prada 1996: 65-66), que cronoloxicamente dá principio coa publicación de *A gaita gallega*, de Xoán Manuel Pintos en 1853, ó que van seguir un ronsel de poetas que tentan dignificala; un proceso que se manifesta plenamente no ano 1861 coa celebración dos Xogos Florais na Coruña, e en 1862 coa publicación do *Álbum de la Caridad*, traballo colectivo que marca un fito polo aumento en número de autores que empregan o galego na poesía. Cando en 1863 publica Rosalía de Castro *Cantares gallegos*, esta conciencia de identificación do país coa súa lingua está xa plenamente establecida nas elites intelectuais. Non así entre outras capas da pequena burguesía vilega, como denuncia Saco Arce (1868b: VI), e pon ás claras o prólogo da gramática de F. Mirás, que sinala que “muchos al oír hablar a un labriego no lo pueden entender...”, polo que “nos hemos determinado a darlo á luz [o *Compendio*] a fin de que pueda comprenderse

este idioma”, finalidade práctica que concordaba moi ben co confucionismo que imperaba entón arredor da mesma natureza da lingua.

O recoñecemento do galego como lingua de seu, a pesar de que nas clases populares e no ámbito rural era a lingua dominante, foi un proceso lento e dificultoso que bateu de fronte por unha banda coas ideas contraditorias entón dominantes entre boa parte dos estudosos da lingua quen, ou ben cualificaban o galego como “un dialecto do portugués”, como opinaba Théophile Braga (Blanco 1992: 72), ou consideraban, pola contra, que a lingua portuguesa “no es otra cosa que la extensión de la gallega” como di o P. Sarmiento (Pensado 1974: 20) e, pola outra, coa opinión dos que, coma Emilia Pardo Bazán (1878: 286), consideraban o galego como rural e pouco axeitado para expresar sentimentos e pensamentos elevados.

Na consolidación deste sentimento de identidade de país, e na identificación entre este e a súa lingua, ocupa un lugar senlleiro Juan Antonio Saco Arce, non só como poeta e polos seus estudos sobre a gramática e a nacente literatura galegas, senón tamén polos chamamentos que acotío fai para espertar nos seus compatriotas estes sentimentos.

Pero, hai homes ós que a Natureza forneceu dun espírito baril e forte, mais, en troques, non foi tan xenerosa no físico. Hai que partir, para facer a súa biografía, do retrato que del trazou Vicente Risco:

É un introvertido, un soñador, unha poderosa intelixencia, un espírito escolleito e cultivado que houbera dado de sí moito mais do que deu, s’a morte nono levara tan cedo... Pouca vida e moita vitalidade, pouca resistencia orgánica e moita forza psíquica. Co-ista ten que suprir o que lle faltaba d’aquela (1927: 4).

Saco Arce naceu na aínda hoxe chamada Casa Grande de Alongos, no concello de Toén, a nove quilómetros de Ourense, o día 8 de marzo de 1835. Era fillo do farmacéutico José María Saco Noguerol e de Juana Justa Arce, coruñesa de nacemento. Por liña paterna é neto de Juan Antonio Saco Taboada que, pola súa procedencia da liñaxe da familia da casa e torre de Bendoiro (Lugo), entrara en posesión dos bens de Alongos, Malvedo e Puga polo seu matrimonio con María Noguerol, herdeira por liña materna da liñaxe ribeirá dos Puga.

Era entón costume entre as familias acomodadas do rural galego que os fillos fixeran os seus primeiros estudos preto da contorna familiar, nalgunha das pasantías que entón funcionaban vencelladas case que sempre ás institucións parroquiais, feito que parece recoller Balbín de Unquera (1881: 340) cando di que “cursó las primeras letras y latinidad en un pueblo cercano al suyo”. A partir de 1845 comeza os seus primeiros estudos oficiais (Pedret 1935: 42) no Instituto de

Ourense, precisamente o ano en que principia a actividade académica do devandito Centro.

Nos cursos académicos 1846-47 e 1847-48 figura matriculado en segundo e terceiro de Filosofía; a continuación pasou a estudar os cursos cuarto e quinto en Santiago, durante os anos académicos 1848-49 e 1849-50, para acadar o Título de Bacharel en Filosofía en 1850. Nese mesmo ano matriculouse de 1º curso na Facultade de Teoloxía de Santiago, pero ó seren suprimidos estes estudos naquela Universidade, volta a Ourense e no Seminario desta cidade, entre 1851 e 1854, cursa Teoloxía, onde segundo Pedret Casado (1935: 42) “fíxose acreedor do agarimo do bispo Lastra Cuesta, mais tarde Cardeal Arcebispo de Valladolid”. Repostos de novo na Universidade Compostelá os estudos de Teoloxía, Saco Arce cursa alí os demais cursos ata o 7º ano. O día 29 de outubro de 1858, logo dunha brillante disertación sobre a falsidade do protestantismo diante dun tribunal presidido por Domingo Cortés, obtén a Licenciatura en Teoloxía con Premio Extraordinario, título que se lle expide en data 20 de novembro.

A partir deste momento Saco comeza a carreira docente, sen esquecer porén a súa formación que vai da man do seu labor como profesor e posteriormente como sacerdote. O día 9 de novembro de 1858 é nomeado catedrático interino de Grego do Instituto de Pontevedra, onde sabemos que residiu efectivamente, xa que nesa vila aparecen asinadas 25 das composicións do seu libro *Poesías* entre febreiro de 1859 e decembro de 1862. Non obstante, existen datos (Saco Maureso 1968: XII) que proban que solicitou ser trasladado ó Instituto de Ourense, que a solicitude foi ben informada polo director deste centro¹ e que chegou incluso a expedírselle unha credencial de nomeamento.

A súa estadía na vila do Lérez parece un fito determinante na súa decisión de ordenarse sacerdote en decembro de 1861, como quere suxerir o feito de que das composicións asinadas en Pontevedra, haxa once agrupadas baixo a epígrafe “Poesías místicas” datadas entre abril de 1860 e xuño de 1861. Esta súa nova condición de sacerdote reflicte o seu carácter de fonda relixiosidade e explica ben o seu compromiso moral e a actitude que tomou ante moitos dos acontecementos que lle tocou vivir.

Estivo en Pontevedra polo menos ata decembro de 1862. Sabemos tamén que nese ano escolar (1862-63) cursou os estudos do doutoramento en Teoloxía na Universidade Central, estudos que compaxinou cos de linguas modernas, francés, italiano e alemán (Balbín 1881: 340), ó tempo que preparaba oposicións a Cátedra, nas que acadou o número 1 entre 19 opositores (Saco Maureso 1967: XII).

1 “Libro de copia de comunicaciones”, nº 195. Arquivo do IES Otero Pedrayo: “Además de las razones que el interesado alega, hay la favorable circunstancia de que dicho Profesor se ha distinguido como alumno por sus escogidas dotes...”.

Foi nomeado catedrático de Latín e Grego do Instituto de Castellón por Real Orde de 16 de xullo de 1863 e trasladado por R. O. de 26 de agosto do mesmo ano á cátedra da mesma materia do Instituto de Ourense. Descoñecemos as fontes das que Otero Pedrayo recolle o dato de que no momento da oposición se lle ofreceu a cátedra de Grego da Universidade Central (1943: 114), mais o certo é que desenvolveu neste centro o resto da súa vida académica de profesor.

Cando Saco Arce se incorporou ó Instituto de Ourense, no plan de estudos contemplábase a existencia dunha cátedra de Latín e grego, outra de Retórica e Poética e outra máis de Literatura. Saco Arce explicou as súas materias ata o curso 1865-66, como demostra unha folla impresa que contén unha poesía a el dedicada e asinada por “Sus discípulos de 2º ano de Griego”, datada en maio de 1866. Nese mesmo ano modifícase o plan de estudos, suprímese a cátedra de Latín e Grego, desaparece o Grego como materia do Bacharelato, créase unha nova cátedra chamada “Perfección de Latín y Principios generales de Literatura” –que foi asignada a José García Mosquera (Carballo 1962: 84-85)–, e como consecuencia desta nova organización, Saco Arce é declarado en excedencia no mes de outubro e pasa á cátedra de Retórica e Poética. Figura como tal noutra folla impresa que contén unha poesía dedicada “A Don Juan Antonio Saco y Arce, Catedrático de Retórica y Poética”, asinada polos seus alumnos en 1868. Soubo compaxinar o desempeño da cátedra coa continuación dos estudos universitarios, e o 6 de outubro de 1866 rende exames do grao de Bacharel en Filosofía e Letras na Universidade de Santiago nos que acada a cualificación de sobresaliente.

Saco Arce, posuidor desa dobre titulación, foi tamén profesor de dúas disciplinas ó longo da súa carreira docente. Se se quere facer un retrato da súa personalidade, hai que partir de dous trazos definitorios: o primeiro, que se corresponde coa súa titulación en Letras e que se manifesta polo seu interese e cultivo dos estudos de Filoloxía, as súas investigacións e coñecementos sobre literatura, e nomeadamente a literatura popular, a súa profunda formación clásica, que lle permite cultivar os estudos de gramática, escribir poesía, pescudar na literatura e traballar no ensino do latín e do grego. O segundo trazo, que se corresponde cos seus estudos de Teoloxía, é a súa firme actitude ética e moral que é reflexo da súa fonda relixiosidade, a súa vocación sacerdotal e o seu ascetismo (Otero 1943: 114). E esta firmeza reflíctese noutro acontecemento importante da súa vida académica.

En 1868 prodúcese en España unha revolución que puxo fin ó reinado de Isabel II, promúlgase unha constitución, baixo o Goberno Provisional de Serrano, e decrétase que a xuraran tódolos empregados públicos. Debido ós seus principios morais e éticos, Saco Arce négase a xurala, xuntamente con Lorenzo Pereira Freire, catedrático de Latín e Castelán, e Xoaquín Losada Pimentel, catedrático de Matemáticas. Como consecuencia desta negativa, na sesión do claustro do día

14 de maio de 1870 o director, Xoaquín Gaité, dá conta dun escrito do Reitor da Universidade de Santiago que traslada tres Reais Ordes, polas que os tres catedráticos son separados do servizo e dados de baixa na escala (“de los de su clase”). Non sabemos ben o alcance da devandita baixa porque na acta desa sesión, da propia man de Saco, consígnanse tres feitos realmente curiosos: primeiro, a pesar da súa destitución, ó final asina Saco Arce como secretario (era secretario do centro ata ese momento dende o 11 de xuño de 1868), sinatura que aparece riscada e por baixo dela consta a de Xosé M.^á Rodríguez; segundo, porque nela o director propón que os citados catedráticos sexan nomeados “en el concepto de personas extrañas al profesorado oficial” membros dos tribunais da seguinte convocatoria de exames; e, por último, porque o claustro “acordó se consigne en el Acta de esta Sesión el sentimiento que le causa el ver separados del Instituto a tan dignos Profesores y compañeros y así se les participe a estos”.

O certo é que tras a derogación da constitución, o claustro do Instituto acorda solicitar a reposición na cátedra de Saco Arce (Saco Cid 1987: 11), solicitude que cursa á superioridade o Reitor da Universidade de Santiago, quen en 28 de maio dese mesmo ano oficia ó Director do Instituto: “el Gobierno de la República ha tenido a bien conceder en propiedad a D. Juan Antonio Saco y Arce la cátedra de Retórica y Poética vacante en ese Instituto...”.

Pero eses dous trazos que tan axeitadamente retratan o carácter e o devir da vida de Saco Arce están sometidos a un terceiro, que é realmente o eixe arredor do que xira toda a súa obra: o seu amor filial, sincero e apaixonado pola terra que o vira nacer, polo seu país, polos seus costumes, pola súa lingua. Se os outros dous trazos explican a súa traxectoria vital e a súa vida académica, este seu amor a Galicia preside e inspira toda a súa obra e o seu traballo intelectual. Un traballo intelectual que abrangue moi variados aspectos, porque Saco foi gramático, pero tamén crítico literario, periodista, poeta, folclorista. A pesar da brevidade da súa vida, a obra de Saco Arce é extensa e variada, malia que non tivo tempo nin para que o que escribiu e chegou a publicar formase un verdadeiro corpus, nin tan sequera para poder ver publicada en vida toda a súa obra, moita da cal xa tiña redactada definitivamente e rematada.

Sabemos que tiña en curso de elaboración moi avanzado unha contribución ó *Diccionario de Autoridades* da Real Academia Española: no momento do seu pasamento tiña xa redactadas máis de 2.500 papeletas². Estas papeletas, que aparecerán logo da súa morte no faiado da casa nº 9 da rúa de Cisneros onde vivira, foron enviadas no ano 1963 polo seu sobriño, Juan Saco Maureso, á RAE, a través

2 No arquivo familiar consérvase unha nota manuscrita do sobriño do autor, Juan Saco Maureso, que cifra en 2.726 e dá o número de papeletas de cada entrada alfabética entregadas a Casares.

do seu secretario, naquel momento Julio Casares, xunto cun oficio de remisión e unha “Dedicatoria á Cristo Nuestro Señor” en verso, ámbolos dous textos da propia man do autor³. Non sabemos o que ocorreu con tal envío; o certo é que nós non puidemos descubrir o paradiro de todo este material, cuxa perda nos parece unha gran mágoa. Se xulgamos o contido de tres papeletas que se conservan, sen dúbida pertencentes a este conxunto, aparecidas nun sobre illado mesturado con outros papeis naquel faiado, serían ben aproveitables, senón é que xa están aproveitadas hoxe con algunha outra sinatura ó pé.

Un traballo que tiña rematado xa cando o sorprende a morte é o relativo á literatura popular. Tódolos que se ocuparon da figura do noso autor citan este traballo aínda que ningún deles o puido ver, xa que non foi ata un século despois da súa morte cando puidemos coñecelo case na súa totalidade. Dende había tempo viña recollendo sistematicamente as manifestacións de literatura popular que atopaba, como sabemos polas comunicadas a Milà i Fontanals (Blanco 1992: I, 90), quen publicou moitas delas en 1877, é dicir, catro anos antes da súa morte.

Cando morreu, en 1881, moitos destes materiais estaban xa na imprenta de Gregorio Rionegro, na praza do Ferro de Ourense, agrupados baixo o título *Literatura Popular de Galicia*, e co subtítulo *Colección de coplas, villancicos, dialogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. A preparación das pranchas de impresión interrompeuse co seu falecemento. Durante moitos anos os pregos estiveron perdidos ata que o Sr. Marquina Álvarez, membro da Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos atopou por casualidade as galeradas, que xa estaban preparadas e corrixidas pola propia man do autor. O feliz achado produciu que esta parte da obra se comezase a publicar no *Boletín* da devandita Comisión. Esta parte, que comprendía a *Introducción* e 472 coplas, seguiu publicándose ininterrompidamente en números sucesivos ata o 98, do Tomo V, correspondente ós meses de setembro-outubro de 1914. O mesmo Sr. Marquina, despois de xestións co sobriño do autor, Antonio Saco Arce, conseguiu o resto da obra, en cuartillas autógrafas do autor, que foron engadándose sen máis e con pouco coidado á colección. Deste xeito, a publicación non se fixo seguindo o primitivo plan de edición que trazara o propio Saco Arce (Saco Cid 1987: 20-30), e hai unha desorde e incluso lagoas nos materiais publicados, que sufriron, por unha banda, confusión e desorganización dos textos, e por outra a perda definitiva dunha parte que non podemos cuantificar con exactitude.

Os materiais que conformaban a *Literatura Popular de Galicia* estaban en poder da Comisión Provincial de Monumentos, que tiña os locais nos baixos da ala

3 Coñecemos estes datos por un artigo que Saco Maureso publicou no xornal *Faro de Vigo* o día 11 de abril de 1963 (Saco Cid 1987: 18), no que publica tamén o oficio e maila dedicatoria.

norte do Centro Provincial de Instrucción, hoxe IES Otero Pedrayo, con entrada pola actual rúa de García Mosquera, onde aínda hoxe campá o seu letreiro. No primeiro andar da mesma ala estaba instalada a valiosísima Biblioteca Provincial, que contiña os fondos de tódolos mosteiros desamortizados da provincia, definitivamente perdida dende a madrugada do 8 de decembro de 1927, en que foi consumida polo lume que arrasou toda a ala norte e boa parte da ala leste do edificio. Seguramente a consecuencia dese incendio, o orixinal do traballo de Saco Arce desapareceu de novo, aínda que felizmente non se perdeu xa que outro membro da mesma Comisión, Juan Domínguez Fontenla, volveu atopalo en Pontevedra (Saco Maureso 1967: XIX), e a partir de 1939 publicáronse algúns contos da colección. Posteriormente, o que quedaba do manuscrito da obra foi devolto á familia.

Podemos dicir, polo tanto, que, coa excepción das lagoas producidas na imprenta polos caixistas ó separar os pregos do orixinal para a súa comodidade, felizmente temos case que enteira a obra de Saco Arce. O conxunto é o resultado de agrupar materiais de catro fontes distintas:

- 1º: a publicación feita no *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*,
- 2º: as probas de imprenta corrixidas polo propio autor,
- 3º: un manuscrito, en follas soltas e evidentemente incompleto, que serviu para compoñer as probas de imprenta conservadas e para facer unha parte da publicación no *Boletín*,
- 4º: un segundo manuscrito, enteiro e que ten perfectamente cosidas as follas polo lombo, que contén os “Romances”, a segunda parte da obra (“Cuentos”), e a terceira (“Refranes”), completas ámbalas dúas.

Hai outra importante lagoa no material sobrevivente. No “Índice”, conservado autógrafa de Saco Arce, ó remate do último manuscrito, entre a “Introducción” e a epígrafe “Catálogo de los pueblos a que pertenecen las poesías contenidas en esta colección”, menciona unha “Advertencia ortográfica”, que non foi publicada pola Comisión de Monumentos, supresión da que non sabemos os motivos. Este feito constitúe unha verdadeira mágoa porque, aínda que é de esperar que non diferise moito das normas que expón na *Gramática* (Saco Arce 1868: 226-230), hoxe poderían ser de utilidade nos traballos de normativización da nosa lingua, felizmente tan avanzados.

Na península, os estudos sobre a literatura popular comezan nun libro fundamental do P. Sarmiento (1775). Neste volume, obra editada moito despois da súa morte polo mosteiro de San Martín de Madrid, o frade bieito, ó facer un percorrido a través do panorama literario da península ibérica, analiza o nacemento das diversas formas de creación literaria, ocúpase da poesía popular galega (1775: 237-238)

e fai atinadas observacións, algunha delas recollida polo noso autor (Saco Arce 1987: 40), como a de atribuír a autoría das cantigas ás mulleres, que “no solo son Poetisas, sino Músicas naturales”, de xeito que “en la mayor parte de las coplas gallegas, hablan las mugeres con los hombres”. Esta obra é, sen dúbida, o precedente de tódolos traballos arredor do tema.

Pero falta un século para que en 1874 Milà i Fontanals publique o seu *De la poesía heroico-popular castellana*, que é o punto de partida de onde xorden nomes como o de Lafuente Alcántara en Castela, Fernán Caballero e Machado Álvarez en Andalucía, Adolfo Coelho e Teófilo Braga en Portugal etc.

Cos autores do Rexurdimento comézase en Galicia a valorar as manifestacións populares e a ese sentimento responden os *Cantares gallegos* de Rosalía, de quen sabemos que recollera varios pregos de coplas e aproveitara eses materiais (Blanco 1992: I, 44-47). E tamén hai que mencionar que no ano 1865 Murguía publicara a súa *Historia de Galicia*, na que se ocupa con verdadeiro tino destes temas; e, como ilustración das afirmacións que fai, recolle e publica varias pezas, exercicio que vai seguir facendo porque el mesmo di anos máis tarde que está a preparar un traballo ó que xa lle ten asignado título: *Rimas populares de Galicia* (1889: 17).

En Galicia é tamén Milà i Fontanals (1877), con quen Saco Arce mantén unha relación epistolar e de intercambio de información, o primeiro que publica unha colección de cantigas precedidas por un estudo. Tempo antes de que en 1884 se fundase na Coruña a Asociación del Folklore Gallego, que presidiu Emilia Pardo Bazán e á que pertencían, entre outros, Antonio M.³ de la Iglesia, Salvador Golpe, Juan de la Osa e José Pérez Ballesteros, Saco fixera xa un traballo de campo de recollida de materiais e preparara a publicación do seu libro *Literatura popular de Galicia*, no prelo no momento da súa morte. José Pérez Ballesteros, catedrático e director do Instituto da cidade, con quen Saco Arce estaba vencellado por unha fonda amizade, é o autor de *Cancionero popular gallego y en especial de la provincia de La Coruña*, publicado en 1886, con prólogo de Theophilo Braga e un apéndice de Antonio Machado Álvarez, que, segundo Couceiro Freijomil (1935: 272) é “la mejor colección que poseemos”. O interese e a importancia do libro póstumo de Saco Arce consiste en que a súa redacción e entrada no prelo se sitúa entre a publicación de Milà i Fontanals, a quen comunicara xa parte dos materiais que recollera, e a creación da devandita asociación, amosándose por iso como un nexo entre os dous fitos.

Podemos asegurar con certeza que a recolleita e decrúa dos materiais ten que ser bastante anterior a 1868, data de publicación da *Gramática*, porque nesta obra publicara xa a maior parte dos refráns e porque nela están reflectidos moitos dos elementos que figuran nos textos da súa *Literatura popular*. E, por outra parte, sabemos tamén que en 1881, cando morre, a obra está rematada e imprentándose

e, respecto da redacción propiamente dita, temos o testemuño de Milà que dá como comunicadas por Saco Arce 19 coplas, 1 muiñeira, 4 romances, 2 xoguetes ós que Milà chama “cantarcillos” e 2 panxoliñas.

No que Saco Arce se mostra totalmente anovador en relación ós traballos anteriores publicados é en que, agás 120 dos *Refráns*, tomados de Hernán Núñez (Saco Arce 1987: 305), o resto dos materiais recollidos, elaborados e publicados foron escoitados por el mesmo nun traballo de campo na súa época realmente difícil, extraordinario e anovador, que o converte en pioneiro.

Dos escritos menores que Saco Arce conseguiu ver publicados en vida hai dous que, aínda que pequenos en extensión, son importantes porque amosan a pretensión que tiña de conseguir que a lingua galega se convertese nunha lingua de cultura en paridade coas que xa tiñan unha literatura consolidada e recoñecida. A xente do Rexurdimento era sabedora de que todo este traballo estaba por facer e Saco emprendeu a tarefa de dotala de instrumentos que fixeran dela algo apropiado para se constituír en ferramenta axeitada e imprescindible para a expresión da nosa cultura e apta para ser empregada en calquera rexistro. Por iso pon a mira en analizar todo o que ata ese momento se viña publicando en galego.

O primeiro deles, titulado “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, publicado en tres números consecutivos de *El Heraldo Gallego* (Saco Arce 1876) seguramente é ó que se refire Otero Pedrayo (1943: 114) cando cualifica o noso autor como “ensayista de profundo contenido aun en breves escritos de periódico”.

No “Prólogo” da súa *Gramática*, Saco xa advertira de que o galego carecía de “autores clásicos” (1868: IX), e que os poucos poetas en galego existentes son demasiado modernos para ter acadada a autoridade de fixar usos de lingua. E así neste escrito, sen pretender facer un estudo exhaustivo do estado da cuestión, logo de insistir no lamento polo “innoble y humillante desdén, con que los hijos de Galicia miran cuanto á su hermoso e infortunado país concierne” e de laiarse pola paulatina invasión do castelán ata nas aldeas, nas que se vai impondo unha mestura de galego e castelán, expón a necesidade de soerguer a nosa terra do seu prolongado letargo, labor que lles cómpre facer ós literatos, cultivando e puíndo “esta lengua tan amada de los antiguos trovadores, como desdeñada hoy de aristocráticos pedantes” (1876: 4).

En consecuencia, amosando así o seu profundo coñecemento do panorama cultural de Galicia, onde son poucos os intelectuais e escritores que florecen “a diferencia de los hombres políticos que con tan estéril abundancia brotan del suelo gallego” (1876: 3), saúda con esperanza os poetas da súa xeración, que son os que han facer posible o Rexurdimento.

Fai a análise da lingua empregada polos autores que cita, enumerando as tachas que neles atopa e apuntando procedementos axeitados para eliminalas, criterios para a creación de neoloxismos, e métodos para o enriquecemento da linguaxe poética e literaria. Dá abundantes exemplos de castelanismos, tanto de léxico como de uso de desinencias castelás en derivados galegos, e pon o acento nos falsos enxebriños e nomeadamente no rebuscamento, defecto que critica, pero do que non dá exemplos para “no herir el amor propio de esos que [...] quieren [...] obtener los laureles del Parnaso” (1876: 10). O seu afán de diferenciar os rexistros da lingua léva a criticar a mestura de expresións familiares e coloquiais con expresións cultas e destaca o abuso que, ás veces, se observa do emprego do diminutivo afectivo, tan propio, por outra banda, da lingua galega coloquial.

Pero tamén enumera e caracteriza as liberdades creativas lícitas como a creación de neoloxismos, sempre que se lles dea a forma e se respecte a estrutura do galego, e de cultismos, sempre tamén coa súa adaptación á fonética e á estrutura da nosa lingua.

Láíase de que precisamente a limitación de autores de referencia, a falta de textos existentes e a dificultade de converter en literario un idioma que deixara de escribirse había tantos séculos, é unha traba importante para determinar na súa xusta medida o que se debe empregar como propio do galego, o que se debe rexeitar como alleo, os barbarismos que se poden importar racionalmente, os criterios para construír con xusteza as innovacións necesarias e os excesos que deturpan e vulgarizan a lingua.

Está convencido de que todos eses defectos se irán puíndo a medida que se vaia formando a lingua literaria que é preciso crear, o que non foi ata o de agora posible porque non xurdiu aínda en Galicia ningún xenio poético como xurdiu un Camões en Portugal ou un Mistral en Cataluña.

En 1878 José Pérez Ballesteros publica un libro de poesías galegas que sae do prelo cun prólogo de Saco, no que este insiste na necesidade de converter a lingua de Galicia en lingua literaria e no que fai unha apaixonada defensa do galego. Saco é consciente de que, en consonancia co que vén ocorrendo noutras rexións de España, e nomeadamente en Cataluña, en Galicia estase a producir un Rexurdimento, aínda que de xeito máis limitado e intermitente (1878b: VIII). Chega a especificar tres etapas: a primeira, iniciada por Alberto Camino, Añón, Pintos e García Mosquera; unha segunda xeración que singulariza en Rosalía e Pondal e cita logo a xeración actual de poetas, que singulariza en Lamas Carvajal e Curros Enríquez.

Este movemento ten que se espallar e se fomentar, porque o emprego da lingua materna en tódolos rexistros debe ser o aguillón que estimule o pobo a traballar arreo para aumentar a súa prosperidade, xa que o pobo que desexe facer

valer a súa identidade de raza ou nación ten que valerse da súa lingua, porque o idioma dunha nación é a súa alma (1878b: X). Afirmar que “nada contribuye tan eficazmente á manter vivo el carácter nacional, á fortalecer el espíritu de independencia y á extender los vínculos de raza, como el amor que se profesa al patrio idioma”, e deixa claro que a súa aspiración é “que Galicia adquiera con el amor de su lengua el amor de sí propia” (1878b: XI-XII). Toda unha declaración de principios que reclama para o autor un lugar de honra entre os homes do Rexurdimento.

Saco Arce conseguiu ver editados dous libros da súa autoría. Un deles responde á súa faceta menos coñecida: a de poeta. É lóxico que alguén que ten unha formación humanística como a que el posuía se deixe seducir pola literatura. Non foi a súa principal actividade intelectual, mais nela reflíctense perfectamente as liñas mestras do seu carácter e da ideoloxía coa que sempre foi coherente na súa traxectoria vital.

Compuxo e publicou soamente un libro de poemas, en 1878, que titulou sinxelamente *Poesías* e que reflicte moi ben a súa personalidade: ademais de exercer de crítico, sente a necesidade de cultivar a poesía e de expresar nela a súa vea lírica. Xa antes, el mesmo advertira da existencia de “la opinión de que el gallego es solo a propósito para la expresión de sentimientos bajos y groseros, y que solo puede dignamente ponerse en zafios y rústicos labios” (1876: 10-11), e consecuente consigo mesmo propónse contradicir este prexuízo, tan estendido entón que ata é compartido por críticos tan finos como a condesa de Pardo Bazán (1878: 286); de xeito que na súa única obra de creación literaria comprácese en facer exactamente o contrario do que a ilustre autora coruñesa recomendaba, elevando o galego á categoría de lingua literaria e poética.

O libro contén 85 poemas, divididos en tres apartados de diferente temática, de moi diferente extensión e nas dúas linguas que falaba. O primeiro está formado por 34 “Poesías varias”, o segundo por 42 “Poesías místicas” e o terceiro contén 9 “Poesías gallegas”.

Mais a pesar da intención do autor de agrupar os poemas segundo o contido deles, simplemente nunha primeira lectura superficial podemos sacar a conclusión de que todos eles, aínda que non estean catalogados como “místicos”, revelan a vea profundamente relixiosa de Saco Arce.

Chama a atención a desproporción entre o número das poesías en castelán (76 en total) e en galego (só 9), feito que tamén se observa no tocante ó volume (361 páxinas en castelán fronte a soamente 51 páxinas en galego). Non nos pode estrañar este feito que, por outra parte, se observa en case tódolos poetas do século do Rexurdimento, e que se dá tamén na obra da propia Rosalía de Castro, cuxa produción en castelán ten un volume ben máis extenso que a súa fonda poesía en

galego. A grande escritora publica os seus primeiros libros de versos en castelán, pero logo vai evolucionando ata redactar as súas obras mestras na súa lingua nai. Ese mesmo proceso véñse producir, en certo modo, en Saco Arce. Como queira que case que tódalas súas poesías están datadas, podemos observar a súa evolución no que se refire ó emprego pola súa parte das linguas castelá e galega e a súa paulatina toma de conciencia do seu compromiso co galego. Da análise cronolóxica pódese concluír con claridade que o autor, que comeza a súa produción poética en castelán, vai abandonando pouco a pouco este para empregar como primeira lingua poética o galego, de xeito que dende marzo de 1875 pasa a escribir soamente poesía en galego.

Pero quizais o que máis chama a atención, a pesar de representar cuantitativamente unha pequena parte do total do volume, e o que poida que teña máis forza no conxunto sexan as traducións, como corresponde a un poeta que ademais é sacerdote, catedrático de latín e grego, gramático e lingüista. E por iso decídese polas traducións e escolle para traducir textos empregados na liturxia, textos escritos orixinalmente en latín ós que vai tratar coa corrección formal que é de esperar dun profesor de Retórica e Poética. Contamos con catro traducións: unha, ó castelán, do himno de Tomás de Celano “Dies irae” (1878a: 335), e outras tres ó galego. A primeira, a versión do himno de Jacopone da Todi “Stabat Mater” (1878a: 369), datada en 1867, e dúas datadas en 1868, a do himno do Sábado Santo “O sol salutis intimis” (1878a: 373) e a do Salmo 51 “Miserere mei, Deus” (1878a: 375). Nestas traducións esfórzase en se aproximar o máis posible ó modelo do texto que está a traducir: estrofas de tres versos ó traducir ó castelán o “Dies irae”, de seis na tradución de “Stabat Mater”, de catro en “O sol salutis intimis”.

É dicir, dende o punto de vista formal, a súa poesía caracterízase especialmente pola corrección académica, propia dun lingüista especialista en Retórica e Poética. Así, no conxunto de toda a obra prefire o emprego do verso de once sílabas, que coída o máis xenuíno da poesía galega (Saco Arce 1987: 44), a ser posible en combinación con heptasílabos, pero non refuga do uso doutros variados versos e estrofas coa corrección que cabe esperar dun poeta cunha formación académica coma a súa.

Os críticos que se teñen ocupado da obra poética de Saco Arce concordan en subliñar dous aspectos que a caracterizan e que sobresaen sobre tódolos demais: a súa fonda relixiosidade e a perfección técnica e corrección da linguaxe que emprega.

A primeira das críticas, que aparece inmediatamente despois da publicación da obra, é da autoría de E. Pardo Bazán (1878), moi coñecida polas reservas que expresa a propósito do emprego do galego para tratar temas abstractos, afirmación que non lle impide recoñecer o esforzo de Saco para contribuír á poesía relixiosa

con corrección e pulcritude tanto de lingua como de estilo, e a forza da alma e a calor que pon na expresión das súas crenzas.

No ano da súa morte, A. Balbín de Unquera (1881: 340) destaca nas composicións do noso autor o clasicismo do estilo e a tenrura da expresión, e xa no século XX, tanto Amor Meilán (1929: 6) que alude ó seu sabor clásico, como S. Padilla (1929: 7) que cre que é un prodixio de habilidade técnica, insisten nos mesmos aspectos. Carballo Calero (1962: 114) refírese á forma e tamén á temática: “os ensaios, felizmente realizados, de poesía relixiosa e mística, dan singularidade a Saco e Arce dentro da nosa literatura”.

A inspiración, a fondura do sentimento relixioso, o lirismo e maila corrección formal fan de Saco Arce unha figura que debe ter un lugar de honra entre os poetas do Rexurdimento galego, como di A. M. Casas (1929: 5): “Por eso es preciso exhumar este poeta. Hay que traerle a la actualidad del renacimiento gallego contemporáneo, al lado de Rosalía, Curros, Pondal”.

Dos escritores do Rexurdimento case que é o único que non escribiu un canto a Galicia en verso, porque el entendía que máis que reivindicacións literarias e himnos epinicios, o que Galicia necesitaba era a homenaxe de que os seus fillos acadaran, xunto co orgullo de empregar a súa lingua, que esta ocupara o lugar que lle correspondía entre as linguas con cultura de seu. Este é o motivo polo que redactou e deu ó prelo a súa obra máis coñecida, a que lle deu creto e sona e que, malia os grandes avances nos estudos sobre a nosa lingua dende a súa publicación (1868), aínda hoxe é recoñecida, utilizada e estudada: a *Gramática gallega*, da que este ano celebramos os seus 150 anos. Publicada no mesmo ano en que se produce a revolución que lle vai quitar a cátedra, hai que considerala como o primeiro intento serio, e durante xeracións único, de darlle á nosa lingua o tratamento científico que o galego merecía, e que vén sendo considerada propiamente como a primeira gramática. Porque no ano 1864 Francisco Mirás publicara xa un libro sobre o tema, pero o mesmo título completo deste amosa ben ás claras que en realidade se trata dunha miscelánea e que non ten máis ca simplemente un valor de curiosidade (Saco Cid 1987: 14).

A pesar do pouco tempo transcorrido entre as dúas, a diferenza entre elas é enorme, non só en calidade, senón tamén porque o libro de Mirás é o traballo ben intencionado dun afeccionado que, como el mesmo confesa no prólogo, se propón o fin de que os casteláns aprendan o galego e poidan entenderse cos falantes, e, polo tanto, é coma un *vademecum* ó xeito dos actuais vocabularios para turistas. En troques, a obra de Saco Arce (Santamarina 1974: 192) é a dun profesor con fonda formación filolóxica e clásica, que aínda segue sendo a base, tanto na

estrutura como nos materiais, das gramáticas que ata hoxe seguen escribíndose (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1995: 8).

É no prólogo da *Gramática* onde Saco deixa constancia do seu compromiso vital con Galicia e coa súa lingua, onde explica as razóns para acometer semellante empresa e onde diseña as fontes, os métodos, e sinala os fins que o moven (Henríquez 2010: 397-401). A tan citada frase que dá comezo ó prólogo é unha afirmación case que chauvinista e de amor filial: “La lengua gallega, la más dulce y melíflua de cuantas han aparecido en Europa sobre las ruinas del antiguo idioma del Lacio”. Logo rebélase porque “los hijos de Galicia [...] tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa región” (Saco Arce 1868: V-VI), e como consecuencia enumera os motivos que o levan a escribir. O primeiro é “fomentar, sin detrimento de la unidad nacional, el espíritu de provincia, y estrechar los lazos de hermandad entre los que hablan un mismo idioma”, é dicir, non se dirixe ós falantes de castelán para ensinarlles a se entender cos falantes de galego, como Mirás, senón ós seus propios paisanos para promover o seu uso e darlles unhas normas de emprego correcto da súa lingua. O segundo, consecuencia da súa formación clásica, é o propio dun filólogo, “Promover [...] los estudios filológicos [...] satisfacer á la necesidad que de un libro se experimenta para estudiar el gallego en las clases de diplomática, y para poder leer antiguos documentos de interés público y privado, escritos en este antiguo dialecto”. O terceiro motivo é o recorrente do seu compromiso coa terra que o viu nacer, que expresa deste xeito: “rendir, en fin, á los pies de mi querida patria, la noble y poco venturosa Galicia, un homenaje de cariño y gratitud” (Saco Arce, 1868: VII-VIII).

Non é este o lugar –nin eu o indicado– para facer unha análise da obra, que debo deixar ós especialistas. Pero paréceme unha obriga subliñar que o plan que diseña denota unha profunda formación filolóxica e unha actitude científica verdadeiramente moderna no traballo de campo previo, xa que o noso autor, a falta de escritores naqueles tempos que puidesen ser aducidos como autoridades, emprega fontes orais recollidas, ademais de nas cidades da Coruña, Santiago, Lugo, Pontevedra, Tui, Vigo e Ourense, tamén en polo menos 32 localidades, as máis delas da provincia de Ourense (Henríquez 2010: 402) se lle damos creto á lista que el mesmo cita, como fontes das poesías recollidas na *Literatura popular de Galicia* (Saco Cid 1987: 51-52). A. Santamarina (1974: 192) afirma o mesmo sobre o aproveitamento por parte de Saco Arce das fontes orais, aducindo argumentos extraídos da propia análise do texto.

A estrutura da obra segue o criterio tradicional dos preceptistas gramaticais, e contén, o “Prólogo” (1868: V-X), no que expón as súas razóns para escribila e publicala, e explica o método e as fontes que vai empregar; logo, despois dunhas

breves “Observaciones sobre las letras” (1868: 13-21), que son en realidade unhas consideracións sobre a fonética do galego, o texto da “gramática” propiamente dita, contén os capítulos: “Lexicología” (1868: 22-154), “Sintaxis” (1868: 155-222), “Prosodia” (1868: 223-255) e “Ortografía” (1868: 226-259), na que, logo de tratar do emprego na escrita das consoantes, as vogais e os acentos, dedica apartados concretos a “subdialectos del gallego” –dos que distingue dous, setentrional e meridional, que o propio autor considera, en nota a pé de páxina, provisional e non definitiva–, un catálogo de “nombres propios gallegos”, e un derradeiro e máis extenso (1868: 238-259) dedicado a “diferencias principales entre el gallego y el castellano”, no que parece que quere deixar constancia dunha actitude diferencialista (Santamarina 1974: 192).

O tomo remata con dous apéndices que anuncian as materias nas que está a traballar: o folclore e a poesía. O primeiro deles consiste nunha colección de 582 “Refranes gallegos” (1868: 263-282), dos que 156 declara que están tomados do tomo I da *Historia de Galicia*, de Murguía, que á súa vez, tñaos tomado de Hernán Núñez, e que en boa parte (468 deles) van aparecer na colección que forma parte da súa *Literatura popular de Galicia*. O segundo apéndice é unha escolma de “Poesías escogidas” (1868: 283-313), escolma na que, ademais de Rosalía, Pondal, J. M. Pintos, Alberto Camino e Marcial Valladares, inclúe o único poema que escribiu en galego o allaricense descendente do tronco familiar do P. Feijóo, Vicente María Feijóo Montenegro; e tamén outro poeta, para el moi apreciado, o seu compañeiro de claustro Xosé García Mosquera, tradutor do latín, coa súa tan fermosa versión do “Beatus ille” de Horacio (Epod. II), incluída no volume.

A *Gramática gallega* de Saco Arce é o primeiro paso no estudo da lingua (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1995: 9); segue a ser considerada “a primeira verdadeiramente científica” (Carballo 1979: 22); segue a ser a base para as gramáticas posteriores (Santamarina 1974: 192), punto de partida de calquera estudo posterior (Padilla 1929: 8), e en termos parecidos vén sendo recoñecida por tódolos tratadistas. Ben que os estudos sobre a gramática galega teñen avanzado moitísimo na actualidade, especialmente nos aspectos que atinxen á aplicación dos modernos métodos e achados das actuais escolas lingüísticas, no conxunto segue a ter vixencia, e tódolos gramáticos posteriores sonlle tributarios en moitos aspectos. Seguramente, se Saco Arce vivise máis tempo tería feito unha revisión dela, xa que andaba inmerso en estudos gramaticais cando foi sorprendido pola morte. Daquela poderíase ter cumprido o que del di Couceiro Freijomil (1929: 8): “El pudo ser el unificador, al modo que lo fue Pompeyo Fabra en Cataluña”.

Non podemos rematar este breve percorrido biográfico de Saco Arce sen facer mención doutras actividades e ocupacións que sabemos que exerceu, pero que

coñecemos parcialmente. Por exemplo, a de xornalista, que desenvolveu nun periódico ourensán do que foi inspirador, *La Nacionalidad*, que tiña un toque ideolóxico máis ben carlista. Neste xornal Saco Arce mantivo afervoadas polémicas relixiosas e políticas con *El Eco del Liceo* (Saco Cid 1987: 16). A pesar das diferenzas, *El Eco del Liceo*, na súa sección “Bibliografía” do número do 8 de abril de 1870, fai unha crítica eloxiosa da *Gramática gallega* e di de Saco Arce “cuyos aventajados estudios filológicos nos son bien conocidos, y cuya laboriosidad es infatigable, era sin duda la persona que podía acometer con acierto esta publicación”.⁴

Hai que facer mención tamén de que se conservan outras papeletas soltas que conteñen exemplos e regras gramaticais do grego, que non sabemos se son apuntamentos para preparar a redacción dun libro de texto de gramática de grego ou se son soamente notas recollidas para ser empregadas na clase. E, por último, outras papeletas, que son sen dúbida entradas dun dicionario galego-castelán, que non sabemos se formaban parte dos materiais do dicionario que se atopaba elaborando cando morreu e que menciona Otero Pedrayo (1943: 114).

Non foi home de protagonismo nin de presenza na vida pública da cidade, a pesar de que nela pasou toda a súa vida. Tampouco viaxou fóra da súa terra e, agás viaxes pola xeografía de Galicia para recoller materiais para as súas investigacións e algunha estada esporádica en Portugal por motivos de saúde, Saco Arce non saíu de Ourense dende que se fixo cargo da súa cátedra. A pesar disto, o seu prestixio intelectual foi grande xa en vida, cousa que corrobora o feito de que no ano 1877 Modesto Fernández González (Fernández 1916: 158-160) convoca un premio literario cun xurado baixo a presidencia de Saco Arce con facultades para o nomeamento dos demais membros do xurado (Carballo 1962: 379), que vai conceder o premio a Curros Enríquez polo poema “A Virxe do Cristal”.

Ese prestixio intelectual fixo tamén que no ano 1872, a proposta de Cánovas, Hartzenbush e Valera, fose nomeado Académico Correspondente da Real Academia Española, e como tal figura no Anuario daquela Corporación (RAE 1881: 54) para a que estaba a redactar as papeletas do *Diccionario de autoridades*.

Foi Juan Antonio Saco Arce home de estatura mediana, de faccións marcadas que denotan gran firmeza de ánimo, enxoito de corpo e de non moi boa saúde, que tiña crebada de sempre, feito agravado polas mortificacións que lle impuxo ó seu corpo ascético, como nos conta Otero Pedrayo (1943: 114). Por iso a súa vida foi curta. No ano 1881, ós 46 anos de idade, os médicos recoméndanlle unha viaxe a Portugal que leva a cabo durante tres meses naquel verán. Poucos días despois da volta, o 14 de setembro morre na súa casa en Ourense. É moi coñecida a

4 Teño a obriga de reiterar aquí a nota que publiquei xa en 1987 de agradecemento ó profesor De Juana López, por me ter subministrado este dato.

anécdota, contada polo seu protagonista, de que cando Emil Hübner (1892: 904) chegou a Ourense o día 15 de setembro de 1881 para entrevistarse con el, que lle ía entregar materiais para o *Corpus Inscriptionum Latinarum*, atopou o seu enterro, polo que eses materiais desapareceron xunto con el⁵.

Saco Arce, pois, vive nun contexto histórico no que se está a producir o despertar da conciencia da identidade de Galicia, proceso no que se mergulla asumindo ese compromiso que el singulariza na lingua, que recolle nas súas manifestacións máis puras dos beizos dos que conservaron durante os séculos escuros ese tesouro sen contaminar. Recolle de viva voz a fala e as tradicións, logo trata de elevar o “dialecto” que falan as xentes do campo á categoría de lingua culta, empregándoa en poemas de temática fundamentalmente relixiosa —“temas abstractos”, en verbas de E. Pardo Bazán—. Esfórzase en estudala e dotala dunhas normas que desenvolvan as súas potencialidades, restablecendo a pureza da linguaxe e eliminando os elementos alleos que están a deturpala e, finalmente, fai unha defensa apaixonada do seu uso, rexeitando con forza a actitude de desprezo tan común das capas urbanas do seu tempo.

A súa figura é unanimemente loada por tódolos que dela trataron, non soamente os seus coetáneos, senón tamén despois da súa morte. Por iso remato insistindo en que é rechamante a escaseza de recoñecementos actuais, nomeadamente nun tempo como o que vivimos no que se está a homenaxear —con moito merecemento na maioría dos casos, pero con ben pouco nalgún— a tódolos que dalgún xeito traballaron e traballan polo estudo e espallamento da nosa lingua. E por iso tamén é dobremente de agradecer unha iniciativa como a que hoxe estamos a celebrar aquí, que vén sumarse ás celebracións que van ter lugar ó longo do ano 2019, declarado polo xurado do Premio da Ourenanía da Deputación de Ourense, ano de Saco Arce, porque dende o ano 1887, no que o Concello de Ourense lle deu o seu nome a unha praza na zona histórica e descubriu unha placa na casa onde vivira e morrera, ningunha institución pública se lembrara da súa figura, nin sequer con motivo do centenario do seu pasamento⁶.

5 É interesante a transcripción da nota: “De huius regionis antiquitatibus... meriti sunt Fr. Petrus Cid... et P. [Ioannes] Saco y Arce, sermonis Gallaeci investigator clarus. Eum adire volui, cum a. 1881 Orense oppidum via ferrea tum demum patefactum primum inviserem, ut quae de rebus patriis collecta haberet ab eo tradita acciperem; nam ipse chartis nihil de eis mandavit. Sed casu accidit infausto, ut ea ipsa nocte d. 15 m. Sept. qua Orense veni, diem ille obiret supremum. Unde multa utilia scituque digna sepulta manebunt”.

6 Teño que facer unha enumeración das excepcións: no centenario da publicación da *Gramática gallega*, o vello Instituto do Xardín do Posío dedicoulle unha placa no claustro e celebrou unha sesión académica; ademais da iniciativa de Gráficas Tanco para facer unha segunda edición da *Gramática* en 1967. E en 1987 é iniciativa da Deputación Provincial editar o seu inédito *Literatura popular de Galicia*.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, Rosario, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (1995): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Amor Meilán, Manuel (1929): “Datos biográficos. Juan Antonio Saco y Arce”, *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 6.
- Balbín de Unquera, Antonio (1881): “Un filólogo gallego: D. Juan Antonio Saco y Arce”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 29 (t. III), 337-338.
- Blanco, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia: 1745-1885*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Carballo Calero, Ricardo (1962): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- (1974): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia. 4ª ed.
- Casas, Augusto María (1929): “Saco y Arce. Exhumando al poeta”, *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 6.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1935): *El idioma gallego: historia, gramática, literatura*. Barcelona: Alberto Martín.
- (1953): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Fernández Alonso, Benito (1916): *Orensanos ilustres*. Orense: Imp. del *Diario de Orense*.
- González Blasco, Luis (1974): “Saco y Arce, Juan Antonio”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XXVII, 147.
- Henríquez Salido, M^a do Carmo (2010): “Las ideas lingüísticas en la Gramática de Juan Antonio Saco y Arce”, en Carlos Assunção, Gonçalo Fernandes e Marlene Loureiro (eds.), *Ideias lingüísticas na Península Ibérica (séc. XIV a séc. XIX)*. Münster: Nodus Publikationem, vol. I, 393-410.
- Hübner, Emil (1892): *Inscriptiones Hispaniae Latinae / consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Aemilius*. Hübner. Corpus Inscriptionum Latinarum. Supplementum. Berlin: Georgium Reimerum.
- Juana López, Jesús e Xulio Prada Rodríguez (1996): *Historia de Galicia. V. Galicia contemporánea*. A Coruña: Vía Láctea.
- Milà y Fontanals, Manuel (1874): *De la poesía heroico-popular castellana, estudio precedido de una oración acerca de la literatura española*. Barcelona: Álvaro Verdguer.
- (1877): “De la poesía popular gallega”, *Romania* 21, 47-75.

- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallego-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diversas materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado "La Creación y Redención". Un extracto de fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor.* Santiago: Manuel Mirás. Ed. facsímile: Madrid: Akal, 1978.
- Murguía, Manuel (1865-1913): *Historia de Galicia.* 5 vols. Lugo: Impr. de Soto Freire.
- (1889): "Poesía popular gallega", *La Ilustración Gallega y Asturiana* 2 (t. III), 17.
- Otero Pedrayo, Ramón (1943): *Vida del Doctor Don Marcelo Macías y García presbítero príncipe de la oratoria y del diálogo de la cátedra y de la ciencia histórica: 1843-1941.* La Coruña: Ed. Moret.
- Padilla, Salvador (1929): "Don Juan A. Saco y Arce", *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 7-8.
- Pardo Bazán, Emilia (1878): "Un libro reciente", *El Heraldo Gallego* 273, 282-286.
- Pedret Casado, Paulino (1935): "Xoan Antonio Saco Arce. Algunhas notas biográficas", *Nós* 135, 41-43.
- Pensado Tomé, José Luis (1974): "Sobre el origen de la lengua gallega y sobre la paleografía española", en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII.* Vigo: Galaxia, [17]-47.
- Pérez Ballesteros, José (1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la provincia de La Coruña.* Madrid: [s.n.] (Est. tip. de Ricardo Fé). Ed. facsímile: Madrid: Akal, 1979.
- RAE (1881): *Real Academia Española. Año de 1881 [Anuario].*
- Risco, Vicente (1927): "Ensaio de fisiognomía. Don Xohan Antonio Saco e Arce", *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega.* Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876): "Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)", *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1878a): *Poesías.* Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- (1878b): "Prólogo", en José Pérez Ballesteros, *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces.* Madrid: P. Calleja y Compañía, VII-XIV.
- (1987): *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos.* Ourense: Deputación provincial.
- Saco Cid, Juan Luis (1987): "Edición e estudio preliminar", en Saco Arce 1987: 7-49.
- Saco Maureso, Juan (1967): "Juan Antonio Saco y Arce. Vida y obras", en Juan Antonio Saco Arce, *Gramática gallega.* Ourense: Gráficas Tanco, IX-XXII. 2ª ed.

- Santamaría, Antón (1974): “Gramática”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XVI, 191-194.
- Sarmiento, Martín (1785): *Memorias para la poesía y poetas españoles*. Madrid: por D. Joachim Ibarra. Ed. facsímile: Lugo: Alvarellos, 1988.
- Vilanova, Alberto (1937): “Gallegos olvidados. Vida y obra de Saco y Arce”, *Boletín de la Comisión provincial de monumentos históricos y artísticos de Orense* 232, 155-164.

Saco Arce como gramático.

Significado e pegada da súa obra

Antón Santamarina

Instituto da Lingua Galega
Real Academia Galega

En 1868 aparece en Lugo a *Gramática gallega* de Don Juan Antonio Saco Arce, saída dos talleres de Soto Freire (Rielo 1997), os mesmos que cinco anos antes publicaran os *Cantares gallegos* de Rosalía e tres anos antes comezaran a publicación dos fascículos da *Historia de Galicia* de Murguía. É un volume de 259 páxinas, seguidas de dous apéndices de 50 páxinas, un que contén unha colección de refráns (1868: 263-282), e outro máis que contén unha mostra de “Poesías escogidas” de varios autores (1868: 284-313).

A pregunta primeira que cabe facerse é a de por que aparece unha gramática galega en 1868. Sen dúbida porque os tempos eran chegados. Saco era da quinta de Pondal (1835), dous anos máis novo ca Murguía (1833), dous máis vello ca Rosalía (1837); era contemporáneo, pero algo máis novo, dalgúns “precursores” (cito só os que menciona el na breve crestomatía que dá nun dos apéndices que citei): Pintos leváballe 24 anos (1811), Vicente Feijoo Montenegro 22 (1813), García Mosquera 18 (1817), Alberto Camino e M. Valladares 14 (1821). Podemos engadir A. de la Iglesia (1822), F. M.ª de la Iglesia (1827). En todos eles (e en moitos máis que se poderían citar, incluídos editores de revistas) hai unha idea común e nova de Galicia que pasa polo cultivo e defensa da lingua. Poderíamos aducir moitas frases do seu libro (en especial do Prólogo) onde se ve en que medida o espírito do Rexurdimento (equiparable ó da Renaixença) penetrara tamén en certos cenáculos literarios galegos dos que formaba parte Saco; confórme con esta:

Pero cuando en todas las demas [provincias] se advierte una señalada tendencia á cultivar la lengua y literatura provinciales, por la instintiva persuasion de que es el mejor medio para resucitar y fomentar, sin detrimento de la unidad nacional, el espíritu de provincia, y estrechar los lazos de hermandad entre los que hablan un mismo idioma; mengua será que únicamente en las poblaciones

galaicas se desdeñe el cultivo de su dialecto, y aparezcamos ante las demás como destituidos de lengua, de literatura y de gloria, y como avergonzados de nosotros mismos. (1868: VII).

Case todo o prólogo é un manifesto sobre as excelencias da lingua galega que recorda moito as defensas e ilustracións que se escribiron para o francés e outras linguas como tratados separados ou ben nos frontispicios de moitas gramáticas renacentistas e posteriores (neste caso confrontadas co latín), ou como a que se facía en 1813 (por citar a dunha lingua subalterna como a nosa) Joseph Pau Ballot i Torres na *Gramática y Apología de la Lengua Cathalana* (neste caso confrontada coa outra lingua que tiña gramática, a castelá); Saco non inclúe no título a palabra “apología”, pero tanto no prólogo como en moitas páxinas do texto hai un discurso apoloxético da lingua.

Doíalle a “lenta, pero incesante destrucción” (1868: V) que viña sufrindo o idioma polo “continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles” (1868: V) que dá, especialmente en falantes urbanos, lugar a “una abigarrada mezcla de gallego y castellano” (1868: X). Enténdese ademais que o galego fose daquela (1868) un sistema cheo de vacilacións como non podía ser doutra maneira tratándose dunha lingua que levaba trescentos anos ausente dos rexistros literarios cultos “merced a la falta de gramática, de diccionario y de escritores que con pluma magistral hayan manejado la lengua” (1868: X). De feito cada escritor escribía na súa variedade dialectal de maneira máis ou menos radical (Pondal e Rosalía son bos exemplos); e cada quen escapaba das interferencias conscientes do castelán (lingua na que fora alfabetizado e educado literariamente) como mellor sabía. Daquela, era patente que cumpría un texto descritivo e normativo que orientase en como escribir; Saco era consciente de que chegara o momento de non adiar máis a tarefa de dar a coñecer “fundamentalmente y por principios tan suavísima lengua” (1868: VII). Había seguramente naquela altura outras persoas capaces de facelo, pero el era quizais daquela a persoa máis indicada; ademais de estar motivado polo amor ás cousas da terra (como demostrou tamén recollendo cantigas e refráns) era un home de boa formación humanística; polos seus estudos eclesiásticos supónselle un bo coñecemento do latín (ten traducións desta lingua ó galego); era profesor de grego de Instituto (Risco no estudo fisiognómico, 1927, di que en Ourense o foi de Retórica e Poética); na súa carreira entrara tamén o hebreo co que encontra paralelos nalgunhas locucións galegas; polo que deducimos dalgunhas pasaxes da súa *Gramática* onde fai comparacións con outras linguas, coñecía o francés e o italiano (non sabemos con canta profundidade); non nos estrañaría que coñecese o catalán, pois foi profesor en Castellón; cita algunha vez o portugués ao cal accedeu seguramente sen gramáticas; e unha vez tamén fai comparación

co provenzal (do que tería noticias polo seu carreo con Milà e das lecturas deste autor). No seu currículum como seminarista entrou obviamente a gramática e retórica (elocuencia) castelá. Supónselle, daquela, un bo coñecemento teórico sobre os elementos constitutivos dunha lingua e do seu funcionamento. Non nos consta (nin se deduce da lectura da *Gramática*) que tivese coñecementos de gramática histórica, que é a ferramenta que dá pistas moitas veces para saber se unha palabra ou unha desinencia nominal ou verbal ou unha construción son xenuínas ou non; de feito dá por bo galego algunhas solucións castelás consagradas polo uso e que non son enxebres; e por esa razón tampouco ten moi clara outra distinción fundamental: a discriminación entre palabras patrimoniais e cultismos. A lingüística histórica alemá á altura de 1868 aínda non chegara a España (en cambio si a Portugal; Adolfo Coelho que é algo máis novo que Saco pero escribe sobre os mesmos anos sobre o verbo portugués, segue de cerca a Bopp, Diez ou Schuchardt); así é que as escasas veces que Saco compara (atinadamente) galego e castelán co latín supoñemos que son deducións persoais ou recordo das súas lecturas de Sarmiento, a quen si leu, ou das lecturas de Antoni Capmany (1852), a quen cita, que nas súas *Observaciones* ten un breve esbozo de gramática histórica do castelán (pouco neogramático aínda). Por iso, cousas que a gramática histórica explica adecuadamente, como a discrepancia de timbre que hai entre formas como entre *el cóce* e *côce ti* (indicativo/imperativo e poderíamos engadir o subx. *côza*), para Saco teñen unha explicación máis idealista:

Esta pronunciación cerrada [do imperativo] que dulcifica el tono del mando inherente al modo imperativo, está muy en armonía con el carácter dulce de los gallegos, mas inclinados a usar de la súplica que del precepto (§53 bis).

Gaston Paris, a quen citarei despois, bota nel en falta a formación filolóxica que lle reconece en cambio a Adolfo Coelho.

CONTIDO DA OBRA

Vou enumerar os capítulos e facer un breve comentario de cada un deles.

1. “Observaciones sobre las letras”, pp. 14-21, referidas ao que hoxe chamariamos Fonética.

Trata do esperado, vogais e consoantes. É interesante neste apartado un parágrafo no que formula a seguinte lei: “No hay en gallego combinaciones de dos consonantes mudas, ni de una muda seguida de *m ó n*, combinaciones tan difíciles de pronunciar y ásperas al oído” (§8). O asunto vai dos chamados grupos heterosilábicos (cultos) do tipo *ct*, *pt* etc., cuestión sobre a que non se puxo orde ata 2003

(se é que se dan por boas as *Normas* da Academia). A solución única de Saco é que “se suprime la primera consonante, prolongando por vía de compensación en diptongo la vocal precedente” (*direito, reuto*) “o bien se intercala una vocal entre las dos consonantes” (*adequirir, admirar*). Tamén considera a supresión da primeira consoante pero califícaa de rara (*indino, iñorar*). Na *Ortografía gallega* de Couceiro Freijomil (1929) latinízanse sistematicamente estes grupos consonánticos estraños á fonotáctica do galego popular; e desta maneira procederon, con algunha vacilación, as normativas posteriores en contra do criterio de Saco. Na fonoloxía de Amable Veiga (1965-1974) aínda se apela a este trazo fonotáctico sinalado por Saco.

2. “Lexiología ó tratado de las palabras”, pp. 22-141, referida ó que hoxe chamamos Morfoloxía (artigos, nome, adxectivo etc.).

O título do capítulo é algo sorprendente; a GRAE¹ chámalle “Analogía”; pero vai do esperado, das partes da oración, e non atopo case nada comentable, fóra de que faga certas escollas esperables (*hirmau*) ou de que con frecuencia dea as dúas ou máis “formas subdialécticas” (*millor/mellor, primeiro/pormeiro, il/el, iste/este, fala-che/falaches, falastes/falástedes, fixen/figuen, saio/salio/sallo, eiquí/aquí...*). Sorprende que no paradigma dos pronomes de terceira persoa coloque entre os nominativos (que esperaríamos fosen só formas tónicas) *o, a, os, as* ó lado de *el, ela, eles elas* [erro que pasou a Valladares e a Lugrís]. Non sorprende en cambio que dea tres formas para o imperfecto de subxuntivo nos verbos (*falara, falaría e falase*) porque iso é o que facía a GRAE tamén naquela época (de feito *sería* e *fora* son intercambiables nalgunhas construcións do tipo *mellor che sería/fora...*). Non acaba de ter moi claro o papel de *haber* como auxiliar: “El verbo *haber* que en castellano contribuye á la formación de los tiempos compuestos [...], no presta en gallego este servicio, sino con las formas *houben, había y houbera*” (§44); máis adiante engade *habería / houbese falado* (§57). (Valladares e Lugrís non o seguen nisto). Polo demais, canto di neste apartado (120 páxs.), con máis ou menos lagoas, aínda é de lei hoxe. Unha fazaña notable para un rapaz de 33 anos á altura en que escribiu este manual, todo baseado en observacións propias, porque antes del non había nada².

1 *Gramática de la lengua castellana* da Real Academia Española; tivo 11 edicións entre 1871 e 1867 (Garrido 2008). Para unha bibliografía cronolóxica das gramáticas (e outros textos lingüísticos do castelán), ver Niederehe (1994-2012).

2 As 45 páxinas do libro de pequeno formato de 1864 que Mirás intitula *Gramática* pouco máis teñen que paradigmas verbais.

3. “Eufonía”, pp. 141-154, referida ó que actualmente chamariamos Prosodia (onde trata principalmente do que acontece cando se encontran na cadea falada o fonema final dunha palabra co inicial da palabra seguinte). Como se ve é un capítulo que está algo fóra de sitio. Pero cadra no mesmo sitio no que na GRAE 1858: 145 ss, están as “figuras de dicción” (que tratan do mesmo: metáteses, contraccións, apócopes, epénteses etc.).

Eses encontros tradúcense en elisións (*queres que t’agarde, lev’o* [=lévoo, lévao], *a’squela*), ou en contraccións (*ôn home, pr’ôn parente*) ou na aparición de consoantes ou vogais eufónicas (*levai-n-o, dou-n-os; está-y-o agardando*³), no comportamento do *-n* (*co’iste, n-o agro, qué-n-o dixo?*) ou de *-s, -r* (*léval-o, levál-o*) ou asimilacións regresivas (*timía, podía*). Isto ten a explicación en que os galegos (segundo Saco) temos un instinto especial para a harmonía e a melodía que nos leva a facer varios cambios na feitura das palabras, en especial os que levan a evitar todo “sonido áspero y desapacible” (§110).

4. “Sintaxis”, pp. 155-215.

Entende por sintaxe as “relaciones que median entre ellas [=as distintas partes da oración] y la colocacion que observan entre si” (§130). Queda polo tanto excluída a sintaxe da oración composta. Restringida a eses límites tamén hai pouco que comentar. Unha cuestión moi debatida en todas as gramáticas posteriores é a da colocación dos pronomes átonos; a este respecto formula para o galego unha regra moi simple que na romanística se chama “Lei de Musafia”, enunciada por primeira vez polo filólogo italiano dese nome oito anos despois de Saco (1876). A lei de Saco é esta: “Las formas pronominales *me, te, che, lle, se, o, a, os, as, nos, vos, lles* no ocupan nunca el primer lugar de la frase” (§139) (*firiume teu hirmau, poucos o viron, nin se foi nin pensa neso, [se vos ve] folgarase...*). A lei necesita matizacións (de feito dicimos *onte vinte na fonte* tamén co pronome posposto) pero en xeral funciona. Neste apartado explícase o “erro” que indiquei antes na Morfoloxía, pois interpreta mal a función de *o, a, os, as* en frases como *Pr’o que fuxe d’o traballo, hai-n-o en todas partes*, pois considera que estes pronomes (o o neste caso) “sirven de sujeto cuando vienen con las terceras personas de singular del verbo *haber*” (§146). [O erro pasou a Valladares e Lugrís tal cal]. Sorpréndenos que un home coma el, con tan bo cheiro para o enxebre, dedique un parágrafo ao “conjuntivo” *cuyo*, segundo el, raro como posesivo *...veciño cuyos bés...*, en cambio usado nas mesmas ocasións que o cast. *el cual*: *chegou o alguacil, cuyo, vendo aquilo...*

3 Ten moi claro que o *-y-* de *está-y-o agardando, estaba ond’a y-outra, n-a y-alma* son eufónicas (hoxe diriamos antihíaticas) e non é unha conxunción, como interpreta Valladares (1970: 15): “Muchos emplean la conjunción y cuando a la voz *alma* antecede a. [...] Una de dos: o sobra esa conjunción que nada une, o *y-alma* es una voz sola”.

(§151). Debeu (e debe aínda) de ter unha certa circulación por Ourense este uso hiperalienado e pareceulle enxebre, de feito outro ourensán, Blanco Amor, usa moito esta construción, vítima do mesmo prexuízo: *O cuio Potras herdara do seu pai un tenderete, [...] lle botaran sona de porcachón, o cuio era certo.*

5. “Modismos notables”, pp. 216-222.

É unha sección que inclúe na Sintaxe, pero en realidade debería ter un apartado específico, e en realidade debería de entrar máis ben nun dicionario de locucións.

6. “Prosodia”, pp. 223-225.

Non vai estritamente do que hoxe chamamos Prosodia senón da posición da sílaba tónica, de ditongos, e do contraste entre o galego e o castelán en relación co acento dalgunhas palabras: rareza de agudas do tipo *mañá*, acento grave en *cantabámos...*⁴ O capítulo de “Eufonía” que mencionei antes estaría mellor engadido aquí.

7. “Ortografía”, pp. 226-230 (uso de *y/i*, *n/m*, *x* e acentos).

O que resta (231-259) aínda que está incluído na superepígrafe de “Ortografía” é unha miscelánea que ten varias epígrafes: “subdialectos do galego”, “nomes propios”, e “diferencias principais entre o galego e o castelán (voces de radicais diferentes –*farelo/salvado*, *can/perro*, *angazo/rastrillo...*– ou voces cognatas que teñen solucións fonéticas distintas –*mouro/moro*, *chao/llano*, *oubear/auallar*–). Tamén é unha sección que non ten nada que ver coa gramática.

A estrutura da *Gramática* de Saco é a das gramáticas da época (e aínda de moito despois; eu aínda aprendín o castelán con declinacións polos anos 50 do século pasado). Nos seus anos de formación (que van de 1846 a 1864) Saco tivo que cursar a materia de gramática castelá; non sabemos se nalgún manual escolar específico dos que se usaban nos lugares onde cursou estudos (Instituto de Ourense, Universidade de Santiago, Seminario de Ourense e outra vez Santiago) ou ben estudou por algunha das gramáticas da lingua castelá da RAE, das que hai edicións desde 1772 (dez ata 1867). Cotexei a GRAE 1854 coa de Saco e as coincidencias son tan notables, tanto nos contidos e na súa ordenación como na terminoloxía, que temos a certeza de que a Gramática da RAE (ou algunha das escolares que a imitaron) foi unha guía permanente para o crego de Ourense. No tempo en que Saco escribiu a súa gramática levaban xa anos en circulación no ámbito castelán algunhas gramáticas de feitío menos tradicional cá do noso autor; por exemplo

4 O capítulo correspóndese co da GRAE 1870; a novena ed. (1865) e a décima (1866) non están dispoñibles en ningún repositorio dixital e non puideron ser consultadas.

a de Salvá (1835), a quen leu e cita, ou a de Bello (1847), non citado, as dúas bastante innovadoras con respecto ás académicas; pero non hai trazas de que se inspirase en ningunha delas. Tampouco se inspirou en gramáticas portuguesas como poderían ser as de Reis Lobato (1770, da que se chegaron a facer 40 edicións ó longo dos séculos XVIII e XIX), Soares Barbosa (1822) ou Constâncio (1831), por citar só algunha das que foron populares e examinei⁵.

Unha característica ben notable para un lector actual da *Gramática* é que por razóns didácticas incide constantemente nos trazos en que o galego contrasta co castelán; pódense pór moitos exemplos (ten capítulos enteiros, como queda visto) pero podemos ilustralo cos dativos de “solidariedade”, que non teñen función gramatical ningunha pois non desempeñan “ningun oficio directo ni indirecto en la oración” (só teñen valor “pragmático”, diríamos hoxe): *¡Cánta xente había? Non che había mais que dous homes, [...] Nanai, dóillemme á cabeza* (§142). Case sempre que hai un contraste destes atopa unha explicación favorable ó galego, unhas veces de carácter ético e outras estético: “Este uso gramatical [dos dativos expletivos da segunda persoa] debe su orígen á la afabilidad del carácter gallego, que propende siempre á establecer cierta relacion de benevolencia ó cariño entre los interlocutores” (§142)⁶.

O portugués é totalmente ignorado como termo de comparación, por razóns que na época eran entendibles.

MODELO DE GALEGO

Cal é a realidade idiomática que describe Saco? Na época en que escribía tíñase a idea de que coa etiqueta “galego” se refería un a unha entidade discreta pero complexa. “El dialecto gallego, si bien uno é idéntico en lo esencial en las varias provincias que lo usan, ofrece no obstante diferencias locales de no mucha importancia” (§242). E explica as causas desta diversidade:

La configuracion del territorio galaico, poco favorable á la recíproca comunicacion, la diversidad de climas y de ocupaciones, y el carácter harto individual de sus habitantes, bastante propensos al aislamiento y á las rivalidades, han fomentado hasta lo sumo estas diferencias subdialécticas, que por otra parte son inevitables en todo territorio de una regular extension, mientras no hay literatura y ciencias que fijen el idioma (§242).

5 Para a historiografía das gramáticas portuguesas ata o séc. XIX ver Kemmler 2013.

6 Sobre o prexuízo de se hai linguas mellores e peores hai agora un libro que profunda na cuestión: Dixon 2016.

El mesmo puido observar directamente algunhas destas diferenzas pois residiu, polo menos, en Ourense (Alongos onde se criou está a 9 km da capital, onde cursou os primeiros estudos) e Santiago; con esta experiencia e as lecturas dos poucos textos que daquela circulaban (Pintos, Rosalía e os restantes poetas que andaban polo *Álbum de la Caridad*, Añón, Camino, García Mosquera...) formou a súa idea da composición dialectal de Galicia. E así apreciou que, baseándose no comportamento dalgunhas vogais (*el/il, perdeches/pirdiches*), dalgunhas consoantes (*bon/bo, man/mau*) ou das contraccións (*aos/ós*) había dous galegos: un setentrional (coa primeira característica) e outro meridional (coa segunda) (§242).

Tamén é consciente de que non hai ningún criterio que permita inclinarse por unha escolla cando hai dúas ou máis opcións; as dúas son lexítimas. Ocorre en moitas ocasións ó longo da súa *Gramática* e só ás veces se permite propor como máis canónica unha delas en beneficio da regularidade. Por exemplo, ante a alternativa *pidiu/pedeu* razoa así en favor da primeira:

De las dos formas subdialecticas que tiene esta persona en la conjugación tercera (*pidiu, pedeu*), aunque en obsequio de la variedad convenga tal vez conservar las dos en el gallego literario, creemos debe preferirse la primera, ya para distinguirla de igual persona de la segunda conjugacion, ya por ser mas conforme á la índole de la tercera, cuya vocal dominante es *lai*. (§51).

O mesmo ocorre cando hai unha razón etimolóxica que permita lexitimar unha preferencia; que ás veces haina, e outras veces é imaxinada. Por exemplo no dobrete *falastes/faláchedes* “La última forma es mas regular, pues guarda más analogía con la segunda de singular [*falache(s)*], de la cual con razon se deriva”. Consideraba que o *-che* de *falache* (ou a “más llena” *falaches*) era o *che* pronome, aglutinado; e entón a segunda de plural debería formarse sobre a segunda de singular (como en lat. *amavistis* sobre *amavisti*, co *-ti* en singular, forma abreviada de *tibi*, §55)⁷. Con este criterio de “obsequio a la variedad”, como é ben sabido, a maioría dos dicionarios galegos seguiron case ata hoxe admitindo calquera variante. O DRAG de 1913 daba ata nove entradas para *árbore* e formas cognatas sen priorizar ningunha variante.

Con todo é consciente do provisional que é a súa proposta baseada no uso, dado o limitado que era o seu coñecemento da realidade idiomática de Galicia:

⁷ De todas maneiras non é moi consecuente coa súa proposta de dar preferencia a *-chedes*, porque se ben admite os dobretes (e mesmo tripletes) en *falástedes/faláchedes, batestes/batéchedes, pidistes/pidichedes, fustes/fostes/fóchedes*, dá como formas únicas *estivestes, houbestes, soubestes, coubestes, tivestes, viñestes, puxestes, fixestes, caístes/caestes, saístes, oistes/ouistes, fustes/fostes, dixestes, destes/distes, quixestes, puidestes, crestes, lestes, vistes...*

Para trazar este cuadro de las diferencias subdialécticas del gallego, nos hemos apoyado principalmente en el exámen de las pocas composiciones que existen escritas en el mismo, atendiendo al lugar del nacimiento ó residencia de sus autores. Si personas inteligentes tuviesen á bien comunicarnos las particularidades mas notables del gallego de sus respectivos lugares, podriamos sin duda presentar un cuadro mas extenso y completo, á la vez que exacto, de los subdialectos gallegos, toda vez que no nos es dado tomar personalmente informes por medio de largos y detenidos viajes. (§245 n.)

Por moi deficiente que sexa ten unha idea aproximada da variación diatópica do galego. Menos claro ten o que se refire ás variacións diastráticas; en realidade era imposible ter unha idea nin sequera aproximada do asunto porque o galego da época non tiña rexistros ou era difícil percibilos pois só había un galego falado por clases subalternas. Por iso ve natural que haxa “transposiciones” (§265) e outros fenómenos e que dea por boas, e mesmo canónicas, solucións que hoxe consideramos “vulgares”: *probe*, *porveito*, *esquirbano*, *percurar*, *premisso* etc. Dispersos ó longo da *Gramática* hai moitos outros exemplos.

Noutros idiomas hai a mesma variedade dialectal (e diastrática) que no galego, pero a autoridade de grandes escritores permitiu elaborar unha norma; nas historias das linguas cítase tamén como factor unificador o modelo idiomático da xente de “bo gusto” que circulaba polos ambientes cortesanos (de Madrid, Lisboa, París ou Londres). Aquí non había iso (nin escritores, nin corte, nin mesmo urbanitas que falasen galego) e opta por fundar a autoridade no modelo de galego que usa o pobo: “por la escasez de escritos me fué preciso apoyarme casi solamente en la escrupulosa observacion del language hablado” (1868: X), coas variantes locais e sociais que coñece, todas lexítimas. Mesmo se percibe unha certa querenza polas formas populares diferenciais que a norma actual arrombou (non sen certa arbitrariedade) como localismos e vulgarismos.

Ten ademais outra guía (á parte da do uso), que é o que poderíamos chamar o xenio idiomático, que é un concepto un pouco confuso como todo o que se basea en intuicións; fórmulao deste xeito: “el exámen atento y comparativo de esas alteraciones [de la estructura de las palabras usadas por la gente del campo], al parecer opuestas á la correccion gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza é índole particular de la lengua misma” (1868: VIII). Outro exemplo (§164 e nota), agora da morfoloxía: en galego os verbos *ir* e *vir* poden ser auxiliares de si mesmos (*vamos indo á casa*, *vide vindo á mesa*) cousa que en castelán, segundo Salvá (iso lle atribúe Saco pero non localicee o lugar na edición de 1835) é unha vulgaridade (*voy a ir*, *iba a ir*); en galego non ocorre iso

pois estas perífrases “son usadas á cada momento, aun por la gente instruida” e ademais son conformes “al carácter tranquilo y tardo de los gallegos”. E conclúe:

Parécenos que las mejores locuciones en todo idioma son aquellas que pintan al vivo no solamente las ideas á cuya expresion están destinadas, sino tambien el caracter y génio de los pueblos que las usan.

Non é este o momento de debullar cada unha das escollas que fai Saco (podería alguén facer unha tese ou TFM); o criterio co que operou queda suficientemente exposto. Nas gramáticas que viñeron despois (Lugrís 1922; Carballo 1966) aínda segue a haber certa tolerancia referida ás variantes.

RECEPCIÓN DA GRAMÁTICA DE SACO DE PORTAS PARA DENTRO

Non temos moitas noticias sobre cal foi a recepción da *Gramática* de Saco entre os cenáculos ilustrados galeguistas nin tampouco en que medida as propostas que se propuñan na súa *Gramática* foron seguidas polos escritores. En xeral podemos dicir que a opinión sobre a valía da obra de Saco é unanimemente positiva. Sete anos despois de publicada, Lamas, no prólogo das súas *Espiñas* non lle escatima eloxios:

Un virtuoso e ilustrado crego, un por moitos concetos distinguido literato, deunos un tesouro de moito valer, unha xoya que soilo podrán apreciar aqueles que conozan as desfavorabres condicións con que tivo que loitar, pra por fin á ese menumento d’a nosa literatura, pra escribir á *Gramática gallega*. D. Xoan Anton Saco e Arce, é merecente d’unha coroa, é merecente po-lo tanto d’a admiracion e cariño d’o seus veciños. (1874: 6).

A estima de Lamas pola *Gramática* de Saco volvémosla ver (e escollo só unha cita), o ano seguinte no nº 2 do *Tío Marcos* (o texto vén sen sinatura pero suponse que é do editor):

N’os dias de chuvía, e n’as noites do inverno, sentados á caron do lume, fora muy bo que se leése algunha cousa, por exemplo, á hestoria d’a nosa terra, os cantares gallegos de D.ª Rosalia de Castro, é á gramática do Señor Saco, que dito sea entre nos, é vergonza non-a haxa en cantos pobos, aldeas e vilas ten Galicia. [Hai cerca de 40.000].

Para calibrar a autoridade de Saco hai unha cuestión ortográfica que daquela estaba de actualidade (aínda o está hoxe) e que nos pode dar unha idea de como era valorada a autoridade do crego de Alongos; referímonos á representación do /j/. Antonio M.ª de la Iglesia escribe en 1888 un poema (chamémoslle así) que titula “Ortografía gallega” (2005: 267-282) e dedica ó noso autor, despois dun eloxio, unha ferretada recriminatoria por non estar á altura do que requiría unha política lingüística atrevida (referida ó *corpus planning*), di así:

De modo que o que non ve
 Tanto sól n'o nóso espazo,
 E porque o non quere ver
 Ou porque será un cegato.
 O domáis, e bén acesa,
 Temol-a luz 'n-eses faros⁸,
 Que tempo será que o régime
 Caprichoso, estacionario
 Que dirige ós nósos cégos
 Caya d'unha vez, crismado
 Pol-as mócas d'o porgreso
 Víndose d'o burro á baixo.

iNin val o que veña lógo
 Saco Arce á lovantalos!!
 Est' autor era moi tésto
 Bon poeta e bo gramáteco:
 Pero en verbo de valore
 Tivo pouco, pois trembando
 Ant'as turbas d'os *equistas*
 Veu cair esmorentado.
 Volvendo en sí veuse preso
 D'aquel turbulento bando,
 Prescindiú d'o seu saber
 E renegou d'o seu Lacio,
 D'o seu grégo e d'o seu Pindo
 E d'o seu Sion hebraico.
 'N o tocante d'a escritura
 Botouse 'n-o reino estraño,
 Deixou o reino d'a cência

8 Os “faros” foron mencionados antes; son: F. J. Rodríguez, Pintos, Valladares e Cuveiro.

Pol-o d'a "stulticia antro";
Quer decir, trocou o próbe
Os olliños pol-o rabo.

(2005: 273)

López Ferreiro cando escribe a súa primeira novela, *A tecedeira de Bonaval* (1895), no prólogo explica que dubida entre a escrita etimolóxica de Valladares (López Ferreiro estimábao, foi el o censor do *Diccionario*) e a grafía simplificada. A primeira ten a vantaxe de que nos aliñaría cos outros pobos cultos e coa nosa tradición medieval pero parécelle unha decisión prematura, por iso, conforme a Saco prefere o <x>:

a ningún pobo culto lle deu, que eu saiba, por romper na escritura da propia fala cos antecedentes etimolóxicos. E si consultamos a ortografía que seguiron os nosos antigos, nos seus escritos, tamen temos o mesmo.

Pero (e este é un triste pero) ¿hay esperanza de-que a nosa faliña seya algunha vez estudiada e cultivada con todo aquel aparato de nocions filolóxicas, etimolóxicas e gramaticas que hoxe se estila? Paréceme moito pidir; e non lle votemos toda a culpa aos estraños, pois os da casa podíamos facer algo mais. Pol-o cual didicime ao fin a adoutar a x. E esta letra ten pol-o menos a seu favor a autoridá do noso insine e malgrado mayestro Saco e Arce. (1895: 11).

En textos literarios, prólogos, artigos de xornais ou revistas son raras as mencións de Saco; no TILG (aínda que isto non é un rexistro moi significativo, habería que rastrexar en textos en castelán tamén) atópanse poucas referencias a Saco, o cal corrobora a "vergonza" de que falaba o *Tío Marcos* de que o libro teña pouca circulación entre o público (mesmo o letrado). A este respecto é ben significativo un anuncio que insire *A Voz do País* (Monforte) o 28/IV/1912 que di así:

Na imprenta de este semanario véndese a *Gramática gallega*, do insigne filólogo D. Juan A. Saco Arce. Precio de cada exemplar sete pesetas, e envíense 25 céntimos máis para o franqueo.

Isto acontecía 44 anos despois de editada a obra e pasados 33 da morte do seu autor; para saber ben o alcance desalentador da noticia tiñamos que saber cantos exemplares se tiraran; non creo que fosen moitos máis de 200. A razón desta falta de entusiasmo pola gramática explicábaa Aurelio Ribalta en 1916 nun artigo publicado en *Estudios Gallegos* (22, 280-284):

En gallego aí poucas gramáticas; pro e que a xente non pide ter mais. Nas botan de menos. As moitas gramáticas das outras linguas responden aas nezesesidás da enseñanza. Pro en Galizia non se estudia o gallego, depréndese sin libros [...]. Por esta razón, “de feito”, non “de razón”, abonda ben con satisfazere as nezesidás dos eruditos, dos curiosos, dos literatos deiquí ou de fóra, cáxeque máis de fóra qe da casa (*apud* Fernández 2000: 124).

Neste mesmo artigo fai unha mención eloxiosa da *Gramática* de Saco, “que representa a perfeución máis grande da escola crásica ou tradicional”. Pero a valía do libro non lle garantiu a circulación.

A pegada da *Gramática* de Saco no galego dos escritores é difícil de calibrar; debeu de ser entre escasa e nula. Pero isto habería que estudalo (se se pode).

Entre as *Gramáticas* de Saco e a de Carballo (1966) transcorreron case cen anos sen que os nosos estudos gramaticais fixesen grandes progresos nin en cantidade nin en calidade; as obras que se publicaron e levan no título o termo “gramática” ou outro semellante son ben poucas e ben coñecidas. Vou mencionalas sen apenas comentar nada da pegada de Saco nelas porque xa se teñen comentado pormenorizadamente por outros autores, entre eles B. Fernández Salgado (2000) e Xosé Manuel Sánchez Rei (2005); pouco poderíamos engadir ao dito por eles. Son as seguintes obras:

No mesmo ano 1868 publicaba Juan Cuveiro Piñol un opusculiño titulado *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes* (XXXII páxinas de historia + 38 de gramática); é obvio que non puido ter en consideración a *Gramática* de Saco; podería tela en conta na segunda edición deste opúsculo, en 1876, inserido en parte da tiraxe do seu dicionario; pero non o fixo⁹.

De 1892 son uns *Elementos de gramática gallega* de Marcial Valladares (editados en 1970 por Galaxia). Tiña tres obxectivos, segundo o autor: (a) xustificar a ortografía do seu *Diccionario*, (b) producir un texto pedagóxico, pois

la gramática del señor Mirás es en extremo deficiente y la del señor Saco-Arce, si bien honra muchísimo a su malogrado autor; si bien es excelente como libro de consulta, por ser de lo mejor que sobre el particular se ha escrito, no así para que logren estudiarla gentes que ni aun consiguen desflorar la de la lengua oficial

9 O texto de *El habla gallega* non debía de estar pensado como introdución para o *Diccionario*; de feito despois desta introdución XVI+83 páxinas (das que só 38 son de gramática, pois o resto é unha antoloxía literaria) o dicionario comeza cunha paxinación independente.

e (c) “Para contribuir en algo, pero sin pretensiones a la gloria de nuestra patria”. Enténdese que con esa declaración non siga moi de cerca a Saco na descrición da fonética e morfoloxía; pero a pegada de Saco vese moitas veces, tanto no corpo da gramática (á que traslada mesmo erros de Saco) como na incorporación de elementos estraños á gramática, como son nomes dos días da semana, dos meses, nomes de persoa, modismos e unha crestomatía de textos.

De 1918, da autoría de José de Santiago y Gómez, é un libro disparatado, *Filología de la lengua gallega*, mestura de historia da lingua, gramática histórica e gramática sincrónica (a partir da páxina 100); un dos primeiros capítulos vai de elementos constitutivos do galego, entre os cales hainos cartaxineses e gregos, celtas e por suposto xermánicos: [O pronome *mi* +] “La sílaba *na*, en gótico, [...] hace *mina* (*n̄*), por lo que es lógico que el pronombre posesivo gallego *miña* se derive de la voz gótica o suévica *mina*” (1918: 65). Perlas semellantes hainas en cada páxina, por non dicir en cada parágrafo, o cal dá idea do mérito desta obra. Aproveita a Saco sen citalo (mesmo para contradicilo); xa o advertiu con excesiva benevolencia Carballo na 4ª ed. da súa *Gramática* (1974): “Salvo lo que toma de Saco nada hay de interés en esta obra”.

Dese mesmo ano 1919, da autoría de R. A. (Ramón Alvariño, pseudónimo de L. Carré; nunha ocasión interpretei ese R. A. como Real Academia), é un *Compendio de gramática galega*, un folletoño de 36 páxinas, publicado pola “Biblioteca Galeguista” da Coruña, que é basicamente o que incluíu despois de 1933 como introdución do seu *Diccionario* (2ª ed.). Sobre este texto, en *La Voz de Galicia* (12/IV/1919), asinada por FM (Fernando Martínez Morás?) vén unha recensión demoledora (e cremos que inxusta):

léimos el *Compendio* de R. A. y después de leído y confrontado, creemos que el autor debió de haberle puesto por título: *Compendio de Gramática Galega de D. Juan A. Saco y Arce, por R. A.* Y aún así no diría toda la verdad. (*apud* Fernández 2000: 126.)

De 1922 é a *Gramática do idioma galego* de M. Lugrís Freire, cunha segunda edición en 1931. Nesta *Gramática*, agora co galego como metalinguaxe, cun modelo idiomático máis noroccidental e menos tolerante coas variante, si que hai un seguidismo case total de Saco, de quen se copian mesmo os erros. Carballo (que non tiña ningunha estima intelectual por Lugrís¹⁰) na 4ª edición da súa *Gramática*, que inclúe unha pequena bibliografía crítica, insire o seguinte comentario (ó noso ver severo de máis):

10 Nunha carta a Del Riego, do 14 de novembro de 1932, chámalle “ignorantón”.

Rohlf, que, como ya dijimos, demuestra conocer deficientemente la bibliografía gallega, emite sobre esta gramática un juicio sorprendentemente benévolo: “En el muy completo trabajo de M. Lugrís Freire, *Gramática do idioma galego* (la Coruña 1931) está también la sintaxis bien representada”. Si restamos lo que LUGRÍS tradujo de Saco bien poca cosa queda¹¹.

1926. Neste ano insire A. Couceiro Freijomil, no vol. I da *Geografía general del Reino de Galicia* de Carreras Candi unha colaboración que vai das páxinas 163 a 327 sobre *El idioma gallego*. Este texto ampliouno en 1935 e publicouno por separado: *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura*. A parte gramatical ocupa as páxinas 101-172 das cales as 30 primeiras son unha fonética histórica (inspirada en García de Diego) e o resto unha mestura de morfoloxía histórica e sincrónica; acaba cunha proposta ortográfica (173-209) que vén sendo a que publicara en 1929. Aínda que nos dous textos declara que para a redacción da morfoloxía tivo en conta, entre outros, a Saco, o certo é que a pegada de Saco é escasa.

Despois disto veu a Guerra e pasaron algo máis de trinta anos sen que ninguén se ocupase de describir ou codificar a lingua e sen que ninguén se acordase de Saco. E é explicable; e sábese ben por que; vale a explicación de Ribalta que citei antes: “En gallego ai poucas gramáticas; pro e que a xente non pide ter mais. Nas botan de menos”. Confírmao ben a comparación con Cataluña, onde a lingua (ademais de manter unha vitalidade moito maior que aquí, non era só lingua rural) acabou sendo institucionalizada; foi a lingua oficial da Mancomunidade (1914-1923) e despois da Comunidade Autónoma que promoveron unha política lingüística decidida tanto no referente ao status como ó padrón. Iso explica que ó longo de todo o século XIX se publicasen ducias de gramáticas¹², mesmo mallorquinas e valencianas; que en 1906 se puidese celebrar un importante Congreso internacional sobre a lingua catalá, con presenza de grandes lingüistas de toda Europa e arredor de 1.000 asistentes dos Países Catalans, e de cuxas actas (703 páxinas) se tiraron 3.100 exemplares¹³; que en 1911 se botase a andar a activísima Secció Filològica do Institut d’Estudis Catalans; e iso explica tamén que as institucións (incluída a Universidade) se implicasen na formación dunha promoción de filólogos moi capaces. Así é que de 1918 é a extraordinaria *Gramática catalana* de Pompeu Fabra¹⁴ que tivo sete edicións ata 1936 e despois unha en París en

11 Para un xuízo máis imparcial desta *Gramática*, ver Sánchez Rei (2006), ou González Seoane (2006).

12 Pódese ver un listado posiblemente completo aquí: <http://www.bnc.cat/Media/Files/bloc/Llista-de-gramatiques>.

13 As actas deste Congreso en: <https://archive.org/details/primercongrsin00conguoft/page/58>.

14 Pode verse un facsímile da edición de 1933 no enderezo web: <https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000044%5C00000005.pdf>

1946 e outra nova (refeita) en Barcelona en 1956, póstuma. Moitas das opcións que toma Fabra foran expostas por el mesmo nunha serie de *Converses filológicas* saturadas de erudición.

REPERCUSIÓN DA GRAMÁTICA DE SACO NOS CÍRCULOS CIENTÍFICOS

O texto de Saco comezou pronto a ser incluído como fonte de información sobre o galego en todos os repertorios bibliográficos que teñen en consideración as linguas hispánicas. O primeiro en dalo a coñecer fóra das nosas fronteiras foi o eminente romanista Gaston Paris (1839-1903), o gran patriarca da filoloxía francesa, fundador (xunto con Paul Meyer) en 1872 da revista *Romania* (que aínda se publica, vai no nº 136). No fascículo 2 do tomo I da súa revista (1872: 243-244) daba noticia da *Gramática* que nos ocupa. Saúda a obra cun eloxio:

Le travail de D. Juan Saco Arce est le premier qui ait été fait jusqu'à ce jour sur le dialecte galicien; à ce titre il mérite certainement, outre la reconnaissance des compatriotes de l'auteur, celle des philologues. Ajoutons que l'auteur fait preuve d'un esprit naturellement juste, qu'il supplée par le bon sens à ce qui lui manque comme préparation scientifique, et que la partie de son livre consacrée à la phonétique est fort claire.

Pero a partir de aí a crítica é pouco favorable. O reproche principal que lle fai é que ignore completamente o portugués como termo de comparación, e en cambio bote moitas veces man do francés e do italiano para sinalar formas paralelas: “sans doute par un singulier patriotisme, il ne le rapproche jamais de cette langue [do portugués], qui n'est mentionnée qu'une ou deux fois en note dans tout le volume”. E conclúe “si on avait voulu franchement exposer les choses comme elles sont, les deux tiers du livre tombaient; il n'y avait presque plus à signaler que des nuances de prononciation”. Como mostra das deficiencias lembra o infinitivo conxugado, que Saco dá como “una prueba más de la docilidad de nuestro dialecto”; pero haino en portugués aínda que o ignore ou o silencie; ou a asimilación de *-s*, *-r* ó *l-* dos pronomes ou artigos *lo*, *la* nas secuencias do tipo *collámol-os*, *leval-o*, que Saco, certamente non atinou a explicar ben (por iso propón unha grafía inaxeitada), que se dan tamén en portugués con características idénticas. Hai que dicir en descargo de Saco que Gaston Paris non entendía ben a situación sociolingüística do galego nin tampouco quen eran os destinatarios da obra. A intención de Saco era rehabilitar unha lingua, crear un padrón literario galego, e

non presentala coma un conxunto de feitos dialectais do portugués ante un cenáculo de estudosos do romanismo.

A segunda vez que se menciona e, neste caso, se utiliza a obra de Saco nun traballo romanístico é por parte do filólogo suízo Jules Cornu (1849-1919) autor da sección “Portugiesische Sprache” no vol. I da segunda edición (1904-1906) do *Grundriss de romanischen Philologie* de Gustav Gröber, onde insire un *Anhang* ‘apéndice’, que comprende as últimas seis páxinas (1904-1906: 1031-1036), que trata do substantivo, dos numerais, dos pronomes e do verbo galegos, baseado nos datos que extrae, segundo confesa, da *vorzuglich* ‘excelente’ *Gramática* de Saco e dalgunhas lecturas particulares de autores da Biblioteca Gallega (nomeadamente de Pondal e Benito Lozada [sic]) e tamén de Rosalía e A. Ribalta (*Ferruxe*) e algún texto antigo¹⁵.

E aí acaba (que eu saiba) toda a repercusión que tivo Saco na romanística. O galego seguiu obviamente interesando ós romanistas (que eran alemáns principalmente na época de entre-Guerras); de feito Galicia foi tomada como campo de estudo por E. Gamillscheg (catedrático en Berlín) e F. Krüger (en Hamburgo), e principalmente por discípulos deles: Margot Sponer, Georg Sachs, Hans Schneider, Walter Schröder e Walter Ebeling. Podemos engadir tamén o sueco Bertil Maler que o 18 de xullo de 1936 levaba mes e medio en Mondoñedo recollendo materiais para a súa tese; a Guerra frustrou o remate deste traballo. Algún cita a Saco na bibliografía das súas obras, e ademais é case seguro que todos eles, mestres incluídos, se achegaron por primeira vez ó galego da man de Saco.

Isto é o que me pareceu pertinente lembrar neste foro conmemorativo a propósito de Saco. Desde o aspecto que me tocou abordar só me queda por engadir unha reflexión final e vai no mesmo sentido en que se expresaba Lamas no prólogo de *Espiñas* (hai 142 anos): Galicia ten unha débeda con Saco. É evidente que a súa *Gramática* non ten o significado que tivo outro libro que apareceu na mesma década, os *Cantares* de Rosalía; pero é igual que *Cantares* un texto fundador (por moito que hoxe nos pareza superado); e se este país fose agradecido habería que pór o seu autor entre as principais figuras de nación, igual que no dominio castelán se pon a Nebrija.

15 O texto foi traducido ó castelán por F. Martínez Morás no *Boletín da Real Academia Galega* o mesmo ano (Cornu 1906).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barbosa, Jerónimo Soares (1822): *Grammatica Philosophica da Lingua Portuguesa ou Princípios da Grammatica Geral applicados á Nossa Linguagem*. Lisboa: Na typographia da Academia das Sciencias.
- Bello, Andrés (1847): *Gramática de la lengua castellana: destinada al uso de los americanos*. Santiago de Chile: Impr. del Progreso.
- Capmany de Montpalau, Antoni de (1852): *Observaciones críticas sobre la excelencia de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra.
- Carballo Calero, Ricardo (1966): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia. 4ª ed. Vigo: Galaxia, 1974.
- Constâncio, Francisco Solano (1831): *Grammatica analytica da Lingua Portuguesa, offerecida á mocidade estudiosa de Portugal e do Brasil*. Paris: J. P. Aillaud.
- Cornu, Jules (1904-1906): “Die portugiesische Sprache”, en Gustav Gröber, *Grundriss de romanischen Philologie*. Strassbrug: Karl J. Trübner, 916-1037. Disponible en <https://archive.org/details/grundissderroman01grbe/page/916>
- (1906): “Gramática de la lengua portuguesa. Apéndice”, *Boletín da Real Academia Galega* 1, 7-9; 2, 28-30; 3, 52-54; 4, 75-77; 5, 99-101.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1926): “El idioma gallego”, en F. Carreras Candi (dir.), *Geografía general del Reino de Galicia*, vol. I, 163-327.
- (1929): *Ortografía gallega: bases para su unificación*. Orense: Imprenta y Papelería La Popular.
- (1935): *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y Cª. 2ª ed: Barcelona: N. Ramírez y Cª, 1876. Disponible en <https://archive.org/details/elhablagallegaob00cuveuoft/page/n5>
- Dixon, R. M. W. (2016): *Are Some Languages Better than Others?* Oxford: University Press.
- Fernández Salgado, Benigno (2000): *Os rudimentos da lingüística galega. Un estudio de textos lingüísticos galegos de principios do século XX (1913-1936)*. Verba anexo 47. Santiago de Compostela: Universidade.

- Garrido Vílchez, Gema Belén (2008): *Las “Gramáticas” de la Real Academia Española: teoría gramatical, sintaxis y subordinación (1854-1924)*. Salamanca: Universidad. Tese de doutoramento. Dispoñible en http://www.contrastiva.it/baul_contrastivo/dati/sanvicente/contrastiva/Gram%C3%A1tica%20espa%C3%B1ola/Garrido%20Gramaticas%20RAE.pdf
- González Seoane, Ernesto (2006): “A Gramática de Lugrís na tradición lingüística galega”, *Boletín da Real Academia Galega* 367, 25-36. Dispoñible en <http://publicacionsperiodicas.academia.gal/index.php/BRAG/article/download/273/287>
- GRAE 1854 = Real Academia Española (1854): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional, 5.ª ed.
- GRAE 1858 = Real Academia Española (1858): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional, 6.ª ed.
- GRAE 1870 = Real Academia Española (1870): *Gramática de la lengua castellana. Nueva edición, corregida y aumentada*. Madrid: Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, 12.ª ed.
- Iglesia, Antonio de la (2005): *Poesías*. A Coruña: Real Academia Galega. Edición, limiar e notas de María Rosa Saurin de la Iglesia.
- Kemmler, Rolf (2013): “Para uma melhor compreensão da história da gramática em Portugal: a gramaticografia portuguesa à luz da gramaticografia latinoportuguesa nos séculos XV a XIX”, *Veredas* 19, 145-176. Dispoñible en <https://revistaveredas.org/index.php/ver/article/view/36>
- Lamas Carvajal, Valentín (1874): *Espiñas, follas e frores: colección de versos gallegos*. Orense: Imprenta Galaica.
- [Lamas Carvajal, Valentín] (1876): “Ós meus compañeiros de monteira”, *O Tio Márcos d'A Portela. Parrafeos c'o pobo gallego* parrafeos segundo, 6.
- Lobato, António José dos Reis (1770): *Arte da grammatica da lingua portugueza*. Lisboa: na Regia Officina Typografica.
- López Ferreiro, Antonio (1895): *A tecedeira de Bonaval: episodio da hestorea de Compostela no sigro XVI*. A Cruña: Andrés Martínez.
- Lugrís Freire, Manuel (1922): *Gramática do idioma galego*. A Cruña: Imp. de Zincke Hermanos. 2.º ed. A Cruña: Moret, 1931.
- Niederehe, Hans-Josef (1994-2012): *Bibliografía cronológica de la lingüística, la gramática y la lexicografía del español (BICRES)*. 5 vols. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Os dous últimos en colaboración con Miguel Ángel Esparza Torres.
- Paris, Gaston (1872): “Comptes-rendus: *Gramática gallega*, por Don Juan A. Saco Arce”, *Romania* 1, 243-244.
- R.A. (pseud. Leandro Carré) (1919): *Compendio de gramática galega*. Biblioteca galeguista. A Cruña: Imp. Nova.

- Rielo Carballo, Nicanor (1997): “Manuel Soto Freire (1826-1897). O gran impulsor do libro relixioso en Lugo”, *Lucensia* 15, 213-232.
- Risco, Vicente (1927): “Ensaio de fisiognomía. Don Xohan Antonio Saco e Arce”. *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Salvá y Pérez, Vicente (1835): *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*. Valencia: Mallen y Sobrinos. [2ª ou 3ª ed. porque antes houbo unha en Belfast, que non adoitan contar, e outra en París].
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2005): “Trazos xerais da tradición gramatical galega”, *Revista Galega de Filoloxía* 6, 93-121.
- (2006): “Algúns apuntamentos sobre a Gramática do idioma galego (1922, 1931) de Manuel Lugrís Freire”, *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares* 23, 60-71. Dispoñible en <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/1988629.pdf>
- Santiago y Gómez, José de (1918): *Filología de la lengua gallega*. Santiago: Tip. de El Eco Franciscano.
- TILG= Santamarina, Antón (dir.) (2014-2018): *Tesouro informatizado da lingua galega (versión 4.1)*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <https://ilg.usc.es/TILG/>
- Valladares, Marcial (1970): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- Veiga Arias, Amable (1965-174): “Fonología gallega: Fonemática, el sistema vocálico”, *Grial* 10, 390-403; “Fonemática: un grupo fónico monofonemático”, *Grial* 18, 405-421; “Fonemática, el sistema consonántico”, *Grial* 21, 282-287; 24, 225-230; 32, 155-162; 37, 281-291; “Fonemática”, *Grial* 28, 173-182; “Fonemática: la sílaba”, *Grial* 44, 157-171.

“Con abundancia de razóns”: a literatura na *Gramática* de Saco Arce

Teresa López

Universidade da Coruña

AS GRAMÁTICAS GALEGAS NO SÉCULO XIX¹

As obras que compoñen a convencionalmente aceptada como tradición gramatical galega decimonónica son o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás (1864), a *Gramática gallega* de Juan Antonio Saco Arce (1868), *El habla gallega* de Juan Cuveiro Piñol (1868)² e os *Elementos de gramática gallega* de Marcial Valladares (1892)³. De todas, só a *Gramática gallega* de Saco Arce xorde como unha gramática homologábel ás dispoñíbeis para outras linguas, unha condición recoñecida polos seus contemporáneos (Valladares 1970 [1892]).

A publicación das gramáticas –exceptuando a de Valladares– ten lugar no período da toma de consciencia lingüística por parte da intelectualidade galega (Monteagudo 1999: 343), estreitamente vinculada á reflexión sobre as características identitarias de Galiza e á vontade de dignificación da imaxe do país e do pobo galego, a través da construción dunha literatura propia, que require un modelo de lingua apto para a expresión escrita. As gramáticas van ser un espazo privilexiado para a confluencia de todos estes elementos.

A definición do galego como trazo identitario esencial (sexa cualificado de dialecto, lingua ou idioma) irá seguida da exaltación da lingua e da reclamación do seu estudo, que permitiría dispor dunha norma (unificada) para o seu uso escrito, principalmente na literatura, e máis concretamente na poesía. Os textos gramaticais darán unha resposta práctica a esta necesidade, mais tamén articularán un discurso científico e/ou didáctico sobre o galego, e servirán para completar ou reforzar as ideas sobre a lingua postas en circulación en escritos doutro teor.

1 As ideas aquí desenvolvidas parten dun traballo meu anterior (López 2016).

2 Reimpresa en 1876 coa edición do seu *Diccionario* (Cuveiro 1876).

3 De acreditar nos palabras do seu autor, a obra de Valladares comeza redixirse en 1855 e conclúese en 1892. Non será publicada até 1970, pola Editorial Galaxia e co carimbo da Fundación Penzol.

Se ben a descrición e a prescrición gramaticais van ocupar un espazo relevante nas gramáticas, non van ser os seus únicos asuntos e, por veces, tampouco os centrais. A gramática funcionará como libro nacional, nun sentido similar ao que González-Millán (2001: 22) sinalou para o dicionario: nun momento en que comeza a articularse a conciencia nacional galega, e sen a posibilidade de desenvolver unha política autónoma, a monumentalización da cultura nacional que se produce noutros espazos nacionais pola vía material –coa creación de museos e panteóns– vai ter no caso galego unha dimensión principalmente simbólica, con relevancia case exclusiva das actuacións no ámbito lingüístico e do discurso literario.

Destá forma, a publicación dunha gramática supón, en si mesma, un acto de reafirmación fundamental: para ser recoñecida como lingua, o galego precisaba dunha gramática impresa, de aí a súa importancia simbólica. Con todo, a gramática como libro irá alén da configuración da norma lingüística, e incluírá dispareos elementos da cultura nacional (da literatura, do folclore e, en menor medida, da historia ou da xeografía) e discursos que van contribuír a articular unha imaxe (proto)nacional da sociedade galega do século XIX.

Isto explica o carácter híbrido que, en diferente rango, as gramáticas galegas do século XIX, tamén a de Saco Arce, mostran. A este certo “carácter miscelánico” (Freixeiro/Sánchez/Sanmartín 2005: 117), únense outros trazos comúns ás catro gramáticas decimonónicas: a condición de obras exentas, a redacción en español, a publicación na década de 60 –coa excepción xa sinalada de Valladares–, e a inclusión dunha sección de textos, fundamentalmente literarios.

A extensión da descrición gramatical é, nalgún caso, inferior á dedicada a outros aspectos: no *Compendio* de Mirás dous terzos son de material textual diverso, e máis da metade do volume de Cuveiro estará consagrado á compilación de textos literarios e documentais. Mentres, na *Gramática* de Saco Arce, o material ‘non gramatical’ ocupa aproximadamente unha sexta parte da obra.

A *Gramática gallega* de Saco vai precedida dun prólogo e está completada por dous apéndiceos. O primeiro introduce a obra e sinala as razóns de carácter práctico para publicar o volume: a promoción dos estudos filolóxicos, servir de apoio ao estudo do galego nas clases de diplomática e facilitar aos confesores estraños a comprensión da linguaxe dos campesiños. Mais o prólogo é tamén un discurso patriótico, de exaltación provincial e de defensa e dignificación da lingua (1868: V-VIII), que insiste en ideas expresadas por Manuel Murguía ou Antonio de la Iglesia en escritos coetáneos.

O primeiro dos apéndiceos é unha colección de “Refranes gallegos”, tomados en parte da *Historia de Galicia* de Murguía (Saco 1868: 263). A súa inclusión é xustificada por seren “las expresiones en que mas vivamente se refleja el genio é índole

de la lengua, al mismo tiempo que son el resúmen mas exacto y conciso del *saber popular*” (Saco 1868: 263, *itálico meu*). O segundo, está composto por once “Poesías escogidas” de autoría diversa. A dimensión culta e a popular, non apenas da lingua mais tamén da cultura *nacional*, dous aspectos que Saco atenderá en dúas publicacións relevantes da súa autoría: *Poesías* (Ourense, 1878) e *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* (iniciada en 1881).

GRAMÁTICA E LITERATURA

Anne M. Thiesse ensinounos como no proceso de construción das linguas nacionais se tenta “simultaneamente, conciliar o regreso às fontes prestigiantes da lingua e a revitalización lingüística baseando-se num dialeto vivo” (2000: 75). Perante a escaseza (ou a falta de coñecemento) desas fontes prestixiantes fixadas e transmitidas por escrito (unha tradición literaria), as propostas gramaticais do XIX acoden á lingua oral como base para a descrición gramatical (Mariño 1998; Monteagudo 1999).

A existencia dunha tradición literaria culta –independentemente da accesibilidade dos textos que a constitúan e das dimensións do *corpus* textual– é tamén un argumento de prestixio para a lingua; a lectura identitaria dos textos e dos xéneros literarios contribúen a fixar os trazos da identidade (proto)nacional; o fío cronolóxico das obras literarias permite deseñar un percurso historiográfico etc. O discurso, explícito ou implícito, sobre a existencia (ou a carencia) da tradición literaria realizarase de preferencia na periferia da descrición gramatical: en prólogos, introducións, apéndices etc.

No texto gramatical, a utilización de textos literarios responde a dous modelos básicos: a cita (a reprodución textual dun fragmento dunha obra existente) e a referencia (a alusión a unha obra ou a un texto que non se reproduce)⁴. O uso das citas obedece, con carácter xeral, ao criterio de autoridade: procúrase a lexitimación dos usos descritos co prestixio dos textos literarios canónicos, utilizados para fixar o canon gramatical.

Porén as gramáticas galegas do XIX son escritas e publicadas como parte do proceso de elaboración dun modelo de lingua escrita, en certa forma en concorrencia coa formalización dos outros modelos que propoñen os textos literarios. Desta forma, as citas literarias incluídas nos textos gramaticais non

4 Diferenciaríanse dos exemplos, textos inventados *ad hoc* para a gramática. Fernández Salgado no seu estudo sobre as citas no dicionario de Valladares realiza tamén a distinción entre “citas literarias” e “exemplos de uso” (2004: 242).

necesariamente funcionan como citas de autoridade: poderán ser utilizadas para desautorizar determinadas formas ou usos.

Na altura en que Saco Arce escribe a *Gramática gallega*, o *corpus* literario, escrito en xeral, de onde pode extraer as citas é relativamente limitado. Tampouco pode partir de gramáticas anteriores: a obra de Mirás non incluía un *corpus* textual de referencia, fóra dos textos de autoría propia en que optaba por un modelo que Saco desbota por vulgarizante.

Así, Saco vese ante a eventualidade de ter que seleccionar os seus exemplos nos textos contemporáneos –coas implicacións que isto supón de cara ao criterio de autoridade, como o propio autor sinala no prólogo–, por veces de difícil acceso: lembremos que á altura de 1868 só se publicaran tres volumes, total ou parcialmente en lingua galega –*A Gaita gallega* (1853), *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861) e *Cantares gallegos* (1863)⁵.

Como xa indicamos, todas as gramáticas do XIX conteñen coleccións de textos literarios. A súa presenza explicouse por razóns didácticas, para “ilustrar e avaliar as distintas teses ou opinións verquidas nunha publicación esencialmente lingüística” (Varela 2001: 96, n. 2) e por razóns artísticas, para referendar “coa súa mesma presenza simbólica, a capacidade do idioma para transcender unha función instrumental e adentrarse nas vías da comunicación estética” (Rábade 2004: 159). Mais a función lexitimadora das compilacións é evidente: mostran, de facto, a condición de ser o galego unha lingua por ter unha literatura de seu, un dos argumentos máis veces utilizados para prestixiar un idioma no século XIX.

As seccións de textos das gramáticas de Mirás, Saco, Cuveiro e Valladares presentan diferenzas notorias, aínda que en todas predominan os literarios, principalmente os poéticos. Mirás inclúe textos de autoría propia (1864: 57-147); Cuveiro, poemas e prosa documental, nunha sección titulada “Sintaxis” (1868: 40-83); Saco compón un apéndice de “Poesías escogidas” (1868: 283-313) e Valladares de “Poesías diferentes” (1971 [1892]: 133-152).

Á falta de textos canónicos en que basear as súas descrições, os gramáticos optan por realizar unha selección, claramente diferenciada na organización da obra da parte propiamente gramatical, que compense esta carencia, en que presentan unha proposta canonizadora de autores, textos, xéneros e temas (Figueroa 2001: 36), e que é mostra da polivalencia da literatura como discurso social (González-Millán 2003). Por outra parte, as seleccións exemplifican a vinculación da vontade codificadora –talvez coa excepción de Mirás– coa creación dun modelo estándar para a lingua que permita acrecentar a produción literaria,

5 A estes volumes hai que sumar opúsculos, textos editados en publicacións periódicas, volumes misceláneos e compilacións, singularmente o *Album de la Caridad* (1862).

principalmente a poética. Finalmente, a precariedade editorial viría reforzar aínda máis a necesaria confluencia gramática-literatura, optimizando así os escasos medios dispoñíbeis para difundir a produción rexurdimentista.

A LITERATURA NA GRAMÁTICA DE SACO ARCE

O discurso sobre a literatura faise explícito no prólogo, en que logo da diagnose da situación social da lingua galega (dos usos e actitudes perante ela), o autor chama a reaxir facendo do cultivo da lingua, a través da literatura provincial, o medio de afortalar unha comunidade cultural. O punto de vista de Saco Arce é profundamente contemporáneo e non vai facer excursos históricos ou historiográficos.

A finalidade patriótica da obra ponse de manifesto na mención da importancia do cultivo literario, aludindo aos Xogos florais e aos almanagues como medios de “fomentar la literatura gallega” e “levantar el abatido espíritu de estas provincias” (Saco 1868: VII, n. 1). De feito, a incitación ao uso da lingua vai estar reiteradamente vinculada ao ámbito literario (“No os desdeñeis de emplearlo [o galego] alguna que otra vez en vuestras composiciones literarias”, dirá), máis unha indicación de como as estratexias provincialistas se dirixían a gañar para a súa causa o sector intelectual, singularmente o literario, e máis concretamente os/as poetas. Este chamamento apunta para a función modelar que desempeñaría o apéndice de “Poesías escogidas”. Como é sabido, Saco Arce responderá el mesmo a esta incitación, coa composición de nove poemas en galego, o primeiro datado de 1867, incluídos no volume *Poesías* (1878).

De igual forma, a *Gramática gallega* tamén se singulariza no conxunto dos textos gramaticais galegos do século XIX polo uso de exemplos e de citas no corpo da análise gramatical (só Valladares se servirá tamén de citas). Sobre este aspecto, o autor reflexiona no prólogo:

Criticarán los que me hagan el primer cargo [ser a obra nimia], la multitud, ó si se quiere, superabundancia de ejemplos que presento en la mayor parte de las reglas; pero estoy en la convicción de que cuando por primera vez se escribe la gramática de un idioma, no basta presentar las reglas, es preciso patentizar su verdad con abundancia de razones, que en materias como esta son los ejemplos (1868: VIII).

Para alén da función xeral de avalar ou ilustrar determinados usos, as citas tamén van ser consideradas de utilidade “para que el lector, si es gallego, recuerde y reconozca á vista de ellos, la verdadera índole y los giros castizos de su propia lengua, que con el contacto de la castellana tendrá medio olvidados” (1868: IX),

por tanto, están relacionadas co ideal de pureza lingüística, como forma de restaurar a enxebreza ante as interferencias do español, máis frecuentes, sen dúbida, no público letrado a que necesariamente se dirixe a gramática.

Os exemplos “no serán tomados de autores clásicos, puesto que no existen”, unha idea que matizará en nota a rodapé, para explicar que os autores dos “pocos escritos que hay en gallego” son “demasiado modernos para tener autoridad de clásicos” (1868: IX). Ante esta carencia, Saco vai tomar como referencia o *Coloquio* do Padre Sarmiento⁶:

Solo citaré á veces, por *razon de su mayor antigüedad y erudición* vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran *detenido estudio* de nuestro dialecto (1868: IX, itálico meu).

Ás razóns aducidas, alleas ao canon literario, habería que engadir as características lingüísticas das coplas: unha composición de forte base popular, que respondía ao modelo de enxebreza de Saco. A utilización do *Coloquio* como fonte é absolutamente predominante: até en máis de vinte ocasións son reproducidos fragmentos para explicar, exemplificar e, en menor medida, cuestionar usos. A autoridade do frade bieito é invocada para ilustrar fenómenos de carácter fonético (1868: 21), ocorrencias de morfoloxía verbal (1868: 84, n. a; 86; 88, n. a; 89, n. a; 89, n. b; 90, n. a; 100), contraccións morfosintácticas (1868: 151, n. a), uso de formas verbais (1868: 177), as clases de palabras (1868: 199; 202; 215), o significado de modismos e locucións (1868: 211; 216; 217; 219). Aproximadamente na metade destes casos, as citas son colocadas a rodapé, por tanto non ocupan unha posición central no discurso gramatical.

Nalgunha ocasión, a mención a Sarmiento serve para desautorizar, con menor ou maior contundencia, os usos do frade bieito:

No nos parece fundada la *m* que el P. Sarmiento emplea al fin de las sílabas, como *bem, vim, sem, algunha, com poucos*, por mas que afirme emplear la ortografía usada en antiguos códices. Tal ortografía es mas bien portuguesa que gallega (1868: 227, n. a)⁷.

6 Editado por J. M. Pintos en 1859: *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega*. Hecha por el Rmo. Padre Fr. Martín Sarmiento, honor y gloria de Pontevedra, su Patria. Pontevedra: José Vilas.

7 Precisamente consideracións deste tipo, que definen o galego por oposición ao portugués, van ser obxecto de discrepancia por parte de Murguía, como se deduce das cartas de Saco Arce dirixidas ao historiador (Barreiro/Axeitos 2003-2005: II, 89, 94).

Logo dos versos de Sarmiento, é a literatura popular, nomeadamente os cantares⁸, a fonte do maior número de exemplos para ilustrar trazos fonéticos (1868: 147, 148), sintácticos (1868: 163) e morfolóxicos (1868: 175, 177, 194). En todos estes casos, as citas reproducense no corpo do texto, non a rodapé, e nunca se cuestionan os usos recollidos. A reprodución dos cantares, sempre íntegros, contribúe á creación dunha pequena antoloxía destes textos populares, de forma similar ao que acontecera cos *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro.

Os textos poéticos contemporáneos son citados para os pór en contraste coas súas propias propostas, ás veces matizando, ás veces problematizando as opcións, fundamentalmente gráficas e fonéticas, que presentan. Fronte ao que acontecía coas citas da poesía popular, as dos poemas están relegadas ao espazo da nota a rodapé, e figuran sempre desprovistas de autoría: “en cierto poeta” (1868: 20), “En algunas composiciones cuyos autores creemos son de Santiago” (1868: 25), “en un acreditado libro de poesías gallegas” (1868: 77), “este verso de otro poeta” (1868: 149, n. a), “en poesía” (1868: 148, n. a). A anonimización quizais obedeza á vontade de fuxir de eventuais polémicas con autores concretos, ou ao desexo de non marcar negativamente a produción literaria contemporánea, aínda que si algúns dos seus usos lingüísticos⁹. Mencionará, por exemplo, sen citalos expresamente, os *Cantares* rosalianos:

En cierto poeta se encuentran algunos sustantivos acabados en x, como *paisax*, paisaje; *fogax*, llamarada; *lenguax*, lenguaje. Deben considerarse como apocopados, habiéndoseles suprimido la e final por causa del metro. No nos parece mal con tal que no se termine con ellos el verso ó la cláusula. No disuena por ej., el siguiente verso:

*Nun paisax de prata e rosas*¹⁰. (1868: 20, n. c)

O uso de textos medievais límtase a dúas citas das *Cantigas de Santa María* de Afonso X, a propósito da forma “ulo”, que explica etimoloxicamente a partir do adverbio “u” existente na lingua medieval:

8 Puntualmente acude tamén ao refraneiro: “Xiada sobre lodo, neve fasta ó sollo” (1868: 129, n. a).

9 No artigo “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, publicado en 1876, si fará un censo de castellanismos, indicando os autores e as obras en que se encontran.

10 O verso é de “Como chove miudiño”.

Uno y otro adverbio u (en donde), i (alli) se encuentran en las Cántigas de D. Alonso el Sabio:

E oín falar de Onna,
ú había gran vertude (en donde había)

—
E sa avoa i era, (Y estaba allí su abuela)
Filla del rey d'Ingraterra (1868: 62, n. a)

É de notar tamén como Saco Arce acode a *corpus* singulares na descrición gramatical: a textos escritos en castelán antigo¹¹ (entre eles o *Quixote*, o *Romance del Cid*, *Las Siete Partidas*¹²) e a autores como Cervantes, Fray Luis de Granada, Afonso X ou o Padre Mariana. En non poucas ocasións, as citas complétanse coa súa tradución para o galego, como neste caso do *Quixote*: “*Na máis [sic] que por oito meses de servirche, tiñasme dado a mellor ínsua que o mar arrodea; por solo ocho meses de servicio, me tenias dada la mejor ínsula que el mar ciñe y rodea*” (1868: 178). O autor ourensán xustifica traducir “autores castellanos de gran nota para que se pueda comparar mejor la construcion gallega con la castellana” (1868: 179, n. a), por tanto, obedecen a unha dinámica contrastiva, consoante co seu ideal de enxebreza, que pretende fixar as características idiosincráticas do galego, por oposición precisamente á lingua que estaba a desvirtualas.

As citas de autoridade en castelán son traídas ao caso para explicar as interferencias do galego no castelán (1868: 168-169) –denominadas en ocasións de “provincialismos” (1868: 170, n. a)– ou para mostrar como formas propiamente galegas existían tamén nun estadio anterior do castelán: “En el castellano antiguo, en vez de decir *os* en los casos oblicuos de la segunda persona plural, se usaba, como en gallego *vos*: *Qué desacato vos fice?* (Romanc. del Cid).” (1868: 57, n. a). É esta unha estratexia para prestixiar o galego pola súa asimilación á lingua oficial, plenamente recoñecida como lingua de cultura, e para mostrar a maior proximidade ás orixes latinas, outro argumento de prestixio, aínda que tamén presenta o risco de contribuír para a identificación do galego como unha variedade arcaica.

En suma, na *Gramática gallega* de Saco Arce funcionan como citas de autoridade as provenientes da poesía popular, consonte coa base oral e popular do seu modelo lingüístico. Na mesma liña podemos colocar a utilización da obra do Padre Sarmiento, considerado, con matices, como un posíbel modelo para a fixación

11 Non só se inclúen citas literarias, en ocasións hai referencias xenéricas ao castelán do tipo “Otramente en el antiguo castellano” e “muy usado también en los clásicos castellanos”.

12 Todos textos literarios, coa excepción dun documento antigo do século XV, escrito en castelán mais de localización galega (1868: 24, n. a).

do estándar. Pola contra, os textos contemporáneos non son considerados como modelo lingüístico e convértense en obxecto de comentario ilustrativo e, ás veces, discrepante, anticipando a preocupación pola lingua literaria que manifestará no coñecido artigo “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes” (Saco 1876).

O apéndice de “Poesías escogidas” está composto por un total de once textos: “Miña santa Margarida,” e “Adiós ríos, adiós fontes” de Rosalía Castro –ambos sob o título común “Cantares” e numerados respectivamente como I e II–, “A real familia en Santiago. Cantinela gallega” de José García Mosquera, datado de 1858, “A vida d’o campo. Versión gallega d’a oda d’Oracio *Beatus qui procul negotiis etc.*” tamén de José García Mosquera, “A campana d’Anllons” de Eduardo Pondal, “O desconsolo” e “Nai chorosa” de Alberto Camino, “A boa memoria d’Azara. Himno” de Vicente María Feijoo Montenegro –datada de 1851–, “A Pontevedra. Traducción del francés” de Juan Manuel Pintos, “A fonte d’o Pico Sagro” de Marcial Valladares e “A noite de Navidá” de Luis Corral.

Os poemas de Rosalía publicáranse en *Cantares gallegos*; os de Pondal, Camino, Valladares e Corral, no *Álbum de la Caridad*; o de Pintos vira a luz no xornal *La Perseverancia* en 1859. En calquera caso, nestes momentos iniciais do Rexurdimento o coñecemento dun ou doutro texto non pasa necesariamente pola existencia dunha fonte impresa, pois continúa a ser moi relevante a circulación manuscrita, de orixinais ou copias, entre particulares. Lembremos que o propio Saco Arce solicitara en carta a Murguía (Barreiro/Axeitos 2003-2005: I, 539) a súa colaboración para obter o beneplácito de Rosalía e poder incluír un ou dous poemas de *Cantares* na *Gramática* e tamén para que lle facilitara o acceso material ao poema “Nay chorosa” de Alberto Camino e a mostras ou fragmentos dos escritos de Francisco Añón.

A selección realizada por Saco abrangue as décadas de 40, 50 e 60 e, en certa forma, segue/institúe o canon provincialista (Camino, Pondal, Rosalía, García Mosquera e Pintos, xunto con Añón e Amado, serán tamén destacados no artigo “Poesía gallega contemporánea”) ao que se sumarían autores ourensáns cos que Saco tiña relación (García Mosquera, catedrático coma el no Instituto de Ourense, e Feijoo Montenegro¹³). Traducións de dúas das linguas de cultura (latín e francés), composicións de asunto relixioso, poesías laudatorias, poemas de carácter intimista e/ou elexíaco, expresión do sentimental, e a evocación da vida

13 Nunha nova carta a Murguía, informarao de que tivo noticia por terceiros de que en Allariz “se conservan allí una porción de obras manuscritas del malogrado D. Vicente Feijoo Montenegro ya en poder de su familia, ya de varios particulares: entre dichos escritos se cuentan unas novelas sobre hechos del país que creo se titula *El castillo de Malpica*, varios dramas y muchas monografías” (Barreiro/ Axeitos 2003-2005: II, 117).

rural serían os asuntos presentes nesta selección en que se poñen de manifesto a ideoloxía do compilador, os trazos que estaban a singularizar a produción poética galega e o imaxinario da lingua/nación.

Aínda que o título de “Poesías selectas” remitiría ao que Rábade Villar (2004: 51) considera garantía axiolóxica –que sancionaría as escollas operadas como as mellores posíbeis, de acordo co criterio de relevancia–, está tamén presente a función arquivística que todas as antoloxías rexurdimentistas desempeñan (González-Millán 2003), como mostra a inclusión de Feijóo Montenegro, e a mención que del fai Saco en “Poesía gallega contemporánea”. Porén, o gramático ourensán destaca na súa selección o criterio de ilusión referencialista –o isomorfismo entre o sistema de eleccións referendadas na antoloxía e o conxunto literario que aspiran a representar– canto que, dentro das limitacións impostas pola produción literaria dispoñíbel, pretende mostrar a variedade de rexistros poéticos da lingua galega, en palabras que evocan o prólogo rosaliano aos *Cantares*:

Las composiciones poéticas que á continuación presentamos como muestra de un gallego, por lo general puro y correcto, prueban también cuan dócil es, y cuan facilmente se doblega nuestro dialecto á la inspiracion poética de todos sus tonos, y á qué alto grado de perfeccion llegaria bajo la pluma de estos y otros escritores, honra de Galicia, si consagráran exclusivamente su ingenio á cultivar en prosa y verso la lengua de sus antepasados (1868: 283).

A argumentación final coincide coas teses de Murguía sobre a carencia dunha tradición literaria, nas que Saco insistira na nota introdutoria: Galiza

no tiene la fortuna de poseer una de esas literaturas que dan fijeza, brillo é importancia á los idiomas. Y no porque falten ó hayan faltado á Galicia ingenios capaces de hacer brillar su nativa lengua, sino porque á otra más afortunada han ido á rendir los lauros, que para la suya hubieran podido conquistar (1868: 283).

CABO

A presenza da literatura na *Gramática* de Saco Arce maniféstase no uso de citas literarias na descrición gramatical e na colección de poemas que inclúe. O discurso xeral sobre a literatura céntrase na incitación a participar no Rexurdimento poético, con palabras claramente aliñadas co provincialismo e unha vocación decididamente proselitista.

Nun momento en que se está a producir unha articulación da conciencia nacional, as gramáticas, alén da súa función de codificación lingüística, adquiren relevancia pola súa propia existencia, e teñen unha forte dimensión simbólica que explica a confluencia nelas dos discursos e dos materiais que van articular unha imaxe (proto)nacional: a lingua, mais tamén, e de forma principal, a literatura. Así a tarefa gramatical adquire unha dimensión patriótica da que Juan Antonio Saco Arce foi plenamente consciente.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Xosé Luís Axeitos (2003-2005): *Cartas a Murguía*. 2 vol. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y Cª.
- (1876): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Barcelona: N. Ramírez y Cª. 2ª edición.
- Figueroa, Antón (2001): *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón, Xosé Manuel Sánchez Rei e Goretti Sanmartín Rei (2005): *A lingua literaria galega no século XIX*. A Coruña: Universidade.
- González-Millán, Xoán (2001): *O diccionario enciclopédico de Eladio Rodríguez. A canonización lexicográfica da literatura galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2003): “La articulación del discurso antológico gallego en el siglo XIX”, *Bulletin of Hispanic Studies* 80-4, 485-508. <https://doi.org/10.3828/bhs.80.4.3>
- López, Teresa (2016): “A literatura galega nas gramáticas do século XIX”, *Estudos de lingüística galega* 8, 147-166. <http://dx.doi.org/10.15304/elg.8.3197>
- Mariño Paz, Xosé Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de*

- unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado 'La creación y redención'. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor.* Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás.
- Monteagudo Romero, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Murguía, Manuel (1865-1913): *Historia de Galicia*. 5 vols. Lugo: Impr. de Soto Freire.
- Rábade Villar, María do Cebreiro (2004): *As antoloxías de poesía en Galicia e Cataluña. Representación poética e ficción lóxica*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876): “Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)”, *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1878): *Poesías*. Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- Thiesse, Anne-Marie (2000): *A criação das identidades nacionais: Europa-séculos XVIII-XX*. Lisboa: Temas e debates. Traducción de Sandra Silva.
- Valladares, Marcial (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia / Fundación Penzol.
- Varela Suanzes-Carpegna, Álvaro (2001): “As antoloxías literarias galegas: do Rexurdimento a 1936”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1999, 69-102.

A gramática na *Gramática* de Saco Arce

Francisco Dubert García

Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

INTRODUCCIÓN¹

No seu estudo sobre as gramáticas preestruturalistas galegas (que en Dubert 2000 denominei *clásicas*), Santamarina (1982: 195) conclúe que “la mayor originalidad y el mayor mérito le cabe a la gramática de Saco, que arrancó de cero”. Freixeiro Mato (1998: 33) considera que, fronte ós outros autores das gramáticas clásicas, “Saco é a afortunada excepción, pola súa preparación académica e polo rigor que pretendeu dar á súa obra”. Do mesmo xeito, Cidrás/Dubert (2017) sinalan que a *Gramática* de Saco Arce é unha “obra de grande mérito e calidade para o seu tempo, de lectura aínda proveitosa nos nosos días”.

Efectivamente, cabe supor a dificultade e, polo tanto, recoñecer o mérito, de escribir a primeira gramática dunha lingua que carece de tradición de descrición gramatical. Non me refiro a que esta lingua teña ou non unha norma asentada, unha variedade de referencia, estándar ou como se queira chamar; ou que conte cunha literatura culta de prestixio, cos seus mestres e críticos (aínda que todos estes factores son básicos á hora de escribir unha gramática). Estou, máis ben, a pórme na mente dun autor que debe decidir que tópicos introducir, cales deixar, como ordenalos: para un fenómeno dado que decide introducir, a favor de que análise previa está?, con que análise non concorda? Nunha situación así non pode existir doutrina, nin crítica, nin progreso, nin tradición que apoiar ou cuestionar, pois só estamos ante un comezo sen historia previa. O único de que dispón o noso autor é: (a) dos textos (orais ou escritos), os datos (da súa fala, e da fala doutros); e (b) das gramáticas doutras linguas, que lle poden servir non só de modelo para organizar os fenómenos (aquí falo dos nomes, aquí dos verbos, aquí dos modos...),

1 Este artigo realízase dentro do proxecto “Contacto e cambio lingüístico en galego” (Ministerio de Economía y Competitividad, FFI2015-65208-P); recibiu tamén o apoio da Xunta de Galicia e dos fondos FEDER (ED431C 2017134). Quero agradecerlles a Xulio Sousa e a Francisco Cidrás as suxestións con que contribuíron a mellorar este artigo.

senón tamén para seleccionar cales fenómenos tratar, aínda que sexa por contraste (o galego ten tal fenómeno que non ten o español e si o italiano).

É fácil que os lectores posteriores, que contan xa cunha tradición gramatical, que mesmo puideron acadar formación específica en materia de lingüística, que manteñen un tipo diferente de militancia sobre a lingua galega (froito de cento cincuenta anos de cultivo da lingua e de evolución do galeguismo e do nacionalismo), contemplan como defectos moitos trazos que xorden das condicións de xénese da gramática. É posible que se xulgue unha obra da Galicia de mediados do século XIX cos valores da Galicia do século XXI.

Como o seu título indica, neste traballo quero reflexionar sobre a gramática dentro da *Gramática* de Saco. Quero comezar a descubrir, dun xeito introdutorio, que recursos, que ferramentas lingüísticas, empregou Saco Arce para confeccionala. Saco era profesor de latín, grego e retórica; estudara francés, italiano e algo de semíticas... Polo tanto, a súa relación coa lingua non era a dun simple afeccionado.

Traballo posteriores a este deberían realizar un estudo histórico-comparativo que nos permitise contemplar esta gramática dentro do seu contexto: comparala pormenorizadamente con outras gramáticas da época, comprobar en que coincidía con elas, en que se apartaba. Esta é a única maneira de entendela correctamente. Sen esta operación corremos o risco de xulgala illadamente do seu contexto e, o que é máis grave, cos ollos de hoxe.

Así pois, para entender mellor que quero dicir con “a gramática dentro da *Gramática*”, vexamos a definición que o lingüista Larry Trask (1993: s.v. *Grammar*) nos dá do termo *gramática*:

Grammar /'græmə/ *n.* 1. The system by which the words and morphemes of a language are organized into larger units, particularly into sentences, perceived as existing independently of any attempt at describing it. 2. A particular description of such a system, as embodied in a set of rules. 3. The branch of linguistics dealing with the construction of such descriptions and with the investigation of their properties, conventionally divided into morphology and syntax.

A acepción 1 de Trask refírese, claro está, ás estruturas gramaticais inmanentes detectables nos textos producidos en calquera lingua; esta gramática é a responsable de que os falantes digan e descodifiquen oracións:

Eu_a vexo a Luís_b, eu_a véxoo_b ben

Luís_b veme_a a min_a, el_b veme_a ben

Como indica Trask, cremos que esta gramática 1 existe con independencia de que alguén a queira describir ou non... Polo tanto, tamén vemos xa que para Saco existía unha gramática 1 do galego, aínda que este *dialecto* non se cultivase... Máis aínda, como despois veremos, cría que o que falaban os campesiños analfabetos, a lingua que basicamente quere describir, non era unha xerga anárquica, sen sistema, sen orde, senón que era unha lingua suxeita a regras: o galego contiña unha gramática 1 que alguén debería escribir.

De feito, da reflexión lingüística de Saco xorde o traballo que quero comentar, unha gramática 2, a súa *Gramática gallega*, unha interpretación acerca de como é a estrutura da gramática 1 da lingua galega.

Como sabe calquera lector, a gramática 2 de Saco é moi distinta, por exemplo, da escrita por Álvarez, Regueira e Monteagudo (1986). Iso non é de estrañar, pois son dúas gramáticas 2 (que, máis ou menos, pretenden interpretar como é a gramática 1 da lingua galega) feitas non só con datos parcialmente distintos, senón tamén con concepcións teóricas moi distintas, separadas por máis de cen anos de reflexión lingüística. A estas concepcións teóricas diferentes é o que Trask denomina *gramática 3*.

O que me interesa comentar agora non son, estritamente, os ítems que Saco seleccionou para describir a súa gramática 2: que escollese o pronome de 2sg *ti* ou *tu*; ou o pronome de 3sg.m *il*... Non me interesa, pois, o modelo de lingua que propuña. Máis ben quero presentar unha tentativa de análise básica de como, a partir da gramática 1 escribiu a súa gramática 2. Para iso, teño que entender como era a súa concepción da gramática, a súa gramática 3. As gramáticas 1 e 2 son gramáticas de linguas concretas; a gramática 3 non é máis ca un método para analizar a gramática 1 e escribir unha gramática 2. A gramática 1 é, de feito, un fragmento da realidade que queremos interpretar e describir; a gramática 2 é unha interpretación e descrición desa realidade; a gramática 3 son as ferramentas que usamos para interpretar e describir esta realidade².

Para iso, na aliña 2 mostro que é un traballo escrito no seo dunha *gramática preestrutural*; na aliña 3 ilustro mediante a selección dalgúns exemplos como Saco Arce analizaba os fenómenos lingüísticos; finalmente, na aliña 3 achego unhas reflexións finais. As citas da gramática de Saco Arce están tomadas da edición orixinal (1868); inclúen só os números de páxina (seguidas da abreviatura p.).

2 Nótese que a noción de gramática que vou usar aquí é máis ampla cá que describe Trask, pois inclúe a fonoloxía. Como sabemos, existe unha visión estreita da gramática que exclúe a fonoloxía, “conventionally divided into morphology and syntax”. Hoxe sabemos que a fonoloxía non ten límites claros nin coa morfoloxía, nin coa sintaxe, nin coa pragmática; e sabemos tamén que a fonoloxía é reducible a regras. En todo caso, chega con mirar calquera gramática de calquera lingua para ver que a maioría inclúen unha descrición fonolóxica.

UNHA GRAMÁTICA PREESTRUTURALISTA

Como non podía ser doutro xeito, a *Gramática* de Saco está concibida dentro do modelo preestruturalista (que moitos chamarían *Gramática Tradicional*). Esta é unha precisión importante, pois o estruturalismo (mellor sería dicir *os estruturalismos*), que chegou relativamente tarde á lingua galega, supuxo unha renovación radical dos métodos de descrición e explicación en lingüística. O estruturalismo hoxe en Galicia representa o que se podería denominar *ciencia normal*: as ferramentas que se usan xeralmente para describir os fenómenos gramaticais ou que son ensinadas nos cursos básicos de lingüística nas facultades. Chegue con dicir que as tres gramáticas galegas máis representativas (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1986; Freixeiro 1998, 1999, 2000, 2003; Álvarez/Xove 2002) son estruturalistas.

Os trazos xerais da *Gramática* de Saco que podemos destacar son:

A) Forte dependencia da tradición grecolatina. Isto nótase na descrición gramatical en varios puntos, como por exemplo cando atribúe casos morfolóxicos ós artigos definidos (p. 24):

	Masculino	Femenino	Neutro
Nom.	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>o = el, la, lo</i>
Gen.	<i>d'o</i>	<i>d'a</i>	<i>d'o</i>
Dat.	<i>ô, pr'o</i>	<i>â, pr'a</i>	<i>ô, pr'o</i>
Acus.	<i>o, ô</i>	<i>a, â</i>	<i>o</i>
Abl.	<i>sin, c'o, &c.</i>	<i>sin, co'a</i>	<i>sin, c'o, &c</i>

Resulta para nós rechamante que Saco lle atribúa casos morfolóxicos (isto é, declinación) ó artigo e que despois, nas páxinas de eufonía, nos indique que estas marcas de caso son realmente resultado de contraccións e coalescencias entre preposicións e artigos. El mesmo é consciente desta incoherencia:

Echase de ver en la declinacion del artículo que sus varios casos no son otra cosa que las formas del nominativo, precedidas de las preposiciones *de, pra, á, sin, con, &c.*, con las cuales se denotan las diversas relaciones del genitivo, dativo, acusativo y ablativo.

Las formas íntegras del dativo de singular y de plural son *á o, á a, á os, á, as*; pero por razones de eufonia que se expondrán mas adelante (112), la preposicion *á* es absorbida por la vocal del artículo, resultando *ô, â, ôs, âs* (p. 25).

De feito, sinala explicitamente que “las varias relaciones expresadas por los casos griegos y latinos se denotan aquí por medio de preposiciones” (pp. 22-23). Polo tanto, percibe que estes *casos* resultan da combinación de palabras función distintas, preposicións e artigos, que noutros contextos teñen existencia independente: deste xeito, é consciente de que o *dativo do artigo definido* non é unha palabra función declinada nese caso, coma no grego clásico:

Nom. Sg.	ho lógos ‘a palabra’
Acus. Sg.	ton lógon
Xen. Sg.	tou lógou
Dat. Sg.	tō lógō

Aquí, efectivamente, podemos dicir que o artigo grego ten declinación e casos, e que existe unha palabra función denominada “o acusativo masculino singular do artigo definido”, *ton*, que ademais concorda en xénero, número e caso co nome *lógos*.

B) Esta característica lévanos á seguinte. Moitos lingüistas estruturalistas actuais dirían que Saco non mantén unha separación nidia entre diacronía e sincronía (unha oposición fundamental no método estrutural establecida por Saussure; véxase Dubert 2017 para unha revisión aplicada ó galego).

Saco analiza as formas das palabras complexas e as súas alternancias fonolóxicas ou morfolóxicas como resultados de procesos que cambian ou eliminan segmentos. Deste xeito, non nos queda claro se estes procesos se realizan agora na gramática 1 ou se son resultados de procesos acontecidos no pasado (dos que as formas actuais son só os resultados). Este é un método descritivo que poderíamos chamar *procesual*: existen unhas formas base que se modifican dalgún xeito, ben por combinarse con outras formas base, ben porque reciben algúns accidentes gramaticais, ben por reaxustes fonolóxicos. Esta gramática procesual 3 contrasta coa gramática 3 *distribucional* das gramáticas estruturalistas galegas actuais: neste modelo distribucional, non hai fusións, nin elisións, simplemente, indícase a distribución dunha unidade con respecto a outras que a rodean (para estas diferenzas, véxase Pena 1990).

Por exemplo (pp. 141-154), nos casos que Saco denomina de *eufonía* (e que hoxe denominamos *fonoloxía prosódica*) entran as coalescencias vistas dos artigos definidos, as coalescencias dos pronomes acusativos de 3ª persoa coas palabras que os preceden (*lev’o* por *lévao*), as contraccións dos pronomes átonos (*rouboum’a*), as contraccións do artigo indefinido coas palabras precedentes rematadas en *-a* (*onha* ‘a unha’, *contr’onha* ‘contra unha’), a disimilación do artigo indefinido

precedido do alomorfo /j/ da conxunción *e* (*i-on coitelo* ‘e un coitelo’), a selección do alomorfo *no* tras ditongo (presentada a nasal como *consoante eufónica*, cunha segmentación *hai-n-o* ‘haino’), a contracción da preposición *con* cos pronomes *il, iste, ise, aquil* (*co’il* ‘con el’)... Este método descritivo procesual percíbese nas explicacións que dá dos fenómenos:

Ante los artículos definido é indefinido, despues de perdida la *n*, se suprime también la *o* de dicha preposicion para evitar el hiato, quedando la *c* sola que forma sílaba con el artículo: por exemplo: *C’o hirmáu* por *con o hirmáu* (p. 147).

La preposición *en*, al contrario de *con*, mas por idéntico motivo, pierde la *e* casi ante las mismas palabras que esta, incorporándose despues la *n* con la vocal siguiente. Ejemplos: *está n-o agro* (*en o agro*) (p. 148).

Tras ler estas descrições, o lector pódese loxicamente preguntar: son estes procesos algo que sucede hoxe na gramática 1 dos falantes? ou as formas coma *co, coa, no, na*, non serán unidades que se crearon hai xa moitos anos e que hoxe están xa así conformadas na gramática 1 dos falantes?

En contraste, nunha gramática 3 distribucional estruturalista diríase que, por motivos históricos, os pronomes átonos dativos *me, che, lle* aparecen hoxe contraídos cos acusativos de 3ª persoa *o, a, os, as* (*deumo, deucho, deullo*); que o alomorfo /ɔŋ/ do artigo indefinido *un* aparece ante o alomorfo /j/ da conxunción copulativa *e* (*van un home i-onha muller*); que o pronome acusativo masculino singular de 3ª persoa ten un alomorfo /no/ que aparece despois de ditongo (*haino*)... Este método distribucional é o único que se considera posible nunha gramática sincrónica, é dicir, que non teña en conta os procesos que no pasado deron lugar ás formas actuais; en definitiva, só presenta as formas actuais e as condicións en que estas formas aparecen.

Para moitos lectores formados no estruturalismo clásico, o modelo procesual pode ser interpretado como unha dificultade de Saco para manter separadas *diacronía* e *sincronía*; para algúns, mesmo, podería verse como un defecto propio dunha gramática *precientífica* ou *acientífica*. Farían ben estes críticos en recordar que este modelo procesual de descrición é común (quizais dominante) en milleiros de traballos xenerativos actuais. As diferenzas máis importantes (e non desprezables) entre a gramática 3 de Saco e xenerativa actual é que o xenerativismo herdou e desenvolveu toda unha xerarquía de niveis de análise (alternancias alofónicas, fonémicas, morfofonémicas, morfolóxicas), restricións e formalismos que a gramática preestruturalista descoñecía. Pero este feito non impide que para moitos lingüistas xenerativos estes procesos sucedan actualmente no desempeño lingüístico dos falantes.

C) Outra característica da *Gramática* de Saco é que basea a súa descrición da fonoloxía do galego na lingua escrita. O propósito fundamental é mostrar *como se escribe o que se fala e como se le o que se escribe*. É unha fonoloxía orientada ó valor das letras (Dubert 2000), que inflúen mesmo no xeito de organizar a exposición. Como sinala Lyons (1968: 9), nestes modelos preestruturalistas “no consistent distinction was drawn between sounds and letters used to represent them”. Máis adiante veremos un exemplo centrado nas vogais.

D) É unha concepción gramatical non formalista, non reducionista: isto implica que para describir ou clasificar as categorías lingüísticas, pódense usar criterios lóxicos, semánticos ou de uso. É así como se definen, por exemplo, as categorías lexicais. Véxase a preciosa definición de verbo e a súa clasificación, que vale a pena referir completa:

En la expresion de un pensamiento intervienen tres cosas: una, de la que se afirma algo, otra que se afirma de la primera, y finalmente, la palabra con que afirmamos. La primera se llama *sujeto*, la segunda *atributo*, y la palabra con que afirmamos, *còpula*, ó mejor dicho, *afirmacion*.

El verbo presenta unas veces la afirmacion sola, como en esta oracion: *Dios es bueno*: otras, juntamente con la afirmacion, espresa el atributo, como en este ejemplo: *El hombre desea*, que equivale á: *El hombre está deseoso*.

El verbo, es, pues, la palabra que expresa la afirmacion, ya sola, ya acompañada de la atribucion. —En el primer caso se llama *sustantivo*, ó con mas propiedad, *afirmativo*; en el segundo, *atributivo* (p. 64).

Detrás desta descrición vemos a oposición entre os diferentes tipos de predicacións que reconece a lingüística actual (Raposo 2013: 1290):

Predicacións de base verbal: *Luís [estuda física]*

Predicacións de base adxectiva: *Luís [é moi intelixente]*

Predicacións de base nominal: *Luís [é o profesor de física]*

Predicacións de base adverbial: *O espectáculo [foi onte]*

Predicacións de base preposicional: *Luís [é de Fisterra]*

En definitiva, o traballo de Saco presenta unha serie de características que fan que a súa gramática 3 (e, por conseguinte, a súa gramática 2) hoxe lles pareza *anticuada* e superada a moitos estruturalistas... Ora ben, isto débese a que xulgan este traballo desde o seu estruturalismo actual. Vista desde outras perspectivas hoxe tamén existentes (o xenerativismo, a lingüística cognitiva, certos funcionalismos),

as gramáticas 2 e 3 de Saco presentan elementos que non están necesariamente desfasados.

Polo tanto, neste traballo de Saco imos encontrar, alén de moita información sobre o galego falado no século XIX, tamén unha tentativa de descrición e explicación rigorosas desa información. Esta descrición foi elaborada con criterios diferentes ós que hoxe son comúns entre nós, pois parte doutros presupostos teóricos (é dicir, doutra gramática 3). Non imos encontrar aquí ferramentas coma *fonema*, *alófono*, *morfema*, *alomorfo*, *distribución complementaria*... Imos encontrar tamén xustificacións explicativas que apelan a trazos positivos que o autor atribúe á personalidade dos galegos por seren tales... Porén, a descrición é quizais tan rigorosa como se podía entender este adxectivo no modelo gramatical de que partiu. Por estas razóns, non podo concordar con Sánchez Rei (2005: 106) cando sostén que

Falta na maioría das obras reflexión lingüística para ser logo aplicada á lingua do país, tal e como é habitual nas nacións e estados do noso contorno. Coa excepción, máis unha vez, dos traballos aparecidos desde fins do século XX até á actualidade, as gramáticas galegas evitan calquera tipo de teorización gramatical pois, implicitamente, esa xa se facía en español.

Eu non creo que falte reflexión lingüística na explicación do que é un verbo recollida arriba ou cando Saco explica a diferenza entre artigos definidos e artigos indefinidos (p. 24) por medio do contraste entre construcións co nome en plural (*Hay hombres á la puerta*), construcións co nome en plural precedido de artigo indefinido (*Hay unos hombres á la puerta*) e construcións co nome en plural precedido de artigo definido (*Están los hombres á la puerta*).

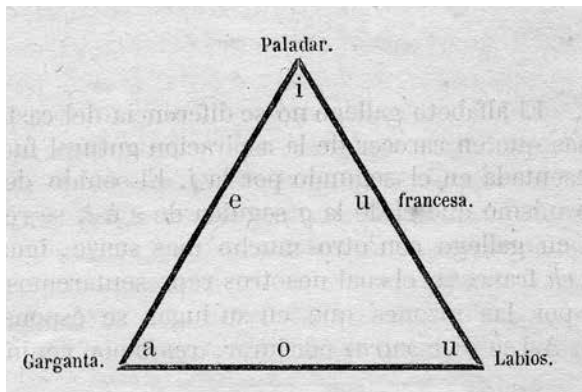
Cousa ben distinta é que Saco expoña primeiro a doutrina e as explicacións con datos tomados do castelán (*Dios es bueno*, *Están los hombres á la puerta*) e que despois diga que en galego existe o mesmo. Desde o meu punto de vista, este método non evita porén a teorización gramatical: máis ben, esta existe, realizada a partir do castelán, e despois aplicada ó galego. Pero este feito é outra expresión máis do uso contrastivo do castelán (que sinala Freixeiro 1998: 33) e, sobre todo, do carácter diglósico da situación cultural contra a metade do século XIX, que certamente describe Sánchez Rei nesas mesmas páxinas.

Como despois pretendo mostrar, Saco precisa da reflexión e da explicación lingüísticas dos feitos para levar adiante o seu proceso de reivindicación e defensa do galego: Saco móstranos precisamente como unha reflexión lingüística que se tente rigorosa devén unha forma de servizo ó país, pois se esta explicación baseada no castelán serve para o galego, logo o galego está tan suxeito a regras gramaticais coma o castelán.

UN REPASO ILUSTRATIVO Ó TRATAMENTO DALGÜNS FENÓMENOS LINGÜÍSTICOS

Acabo de soster que Saco si reflexiona en termos gramaticais ou lingüísticos. De feito, creo que esta reflexión é o que torna a súa gramática tan valiosa e actual fronte ás outras gramáticas preestruturalistas galegas. Neste sentido, cando Saco afirma no prólogo que teme ser censurado polo “respeto que muestro á los modos de decir y de alterar la estructura de las palabras usados por la gente del campo”, deféndese sinalando que “el exámen atento y comparativo de esas alteraciones, al parecer opuestas á la corrección gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza é índole particular de la lengua misma” (p. VIII). Polo tanto, as formas de falar que recolle na lingua dos campesiños talvez non sexan deformacións grotescas, caóticas, caprichosas, erradas, dunha lingua sen cultivo, falada só por xentes analfabetas. A análise destas formas quizais teña unha explicación dentro do sistema da lingua. Pero para poder demostrar isto é preciso mostrar o funcionamento do sistema da lingua; e para demostrar o funcionamento do sistema... precísase reflexionar con mente lingüística. A seguir ofrezco algunhas calas nas reflexións lingüísticas de Saco.

Para analizar o sistema vocálico do galego baséase na teoría fonética do orientalista valenciano Francisco Pascual Orshell (1762-1825). Esta teoría incluía un triángulo vocálico que Saco presenta na p. 14:

O triángulo vocálico de Orshell

Este triángulo ordena as vogais por algúns articuladores usados na súa produción: a vogal [a], baixa e central, preséntase como articulada na gorxa, pois nin a lingua nin os labios poñen impedimento á saída do aire; a vogal [i] clasifícase como palatal, pois a lingua elévase ó padal duro para articularse; finalmente, a

vogal [u] aparece como labial, pois realízase protuíndo os labios. Estas son as tres vogais extremas, de referencia.

As restantes vogais aparecen nunha situación intermedia entre estas tres vogais extremas e poden clasificarse con respecto a elas:

Las vocales son tanto mas análogas entre sí, cuanto menor sea la distancia de los puntos en que respectivamente suenan. Así, por ejemplo, la *a* es afin de la *e* y de la *o*, de las cuales, segun la anterior figura, está equidistante: son tambien afines entre sí la *o* y la *u*, la *e* y la *i* (pp. 14-15)³.

Unha vez presentada esta clasificación articulatoria das vogais do galego, está en condicións de explicar algunhas variantes fonéticas:

A causa de esta analogía, hay en gallego una gran multitud de palabras en que el uso emplea indistintamente las vocales mencionadas, como lo prueban los siguientes ejemplos:

a — e

Xantar, *xentar*, comer: *antroido*, *entroido*, carnaval: *aixada*, *eixada*, azada: *airexa*, *eirexa*, iglesia: *aixola*, *eixola*, azuela: *aixiña*, *eixiña*, pronto.

e — i

Servir, *sirvir*, servir: *encrenque*, *increnque*, enclenque: *enfiar*, *infiar*, enhebrar: *febi-lla*, *fibilla*, hebiella: *falsidade*, *falsedade*, falsedad: *senreira*, *sinreira*, ojeriza: *léndea*, *léndia*, liendre: *códea*, *códia*, corteza: *érguete*, *írguete*, levántate: *espero*, *isperto*, despierto: *render*, *rendir*, rendir: *meolo*, *miolo*, meollo: *meudo*, *miudo*, menudo (p. 15).

Non interesa aquí agora revisar a validez lingüística da análise, que sabemos cuestionable e nalgúns casos mesmo errada... Por exemplo, sabemos que *rendir* é un posible castelanismo e implica un cambio de conxugación; e que a vogal pechada pretónica de *sirvir* non ten a mesma xustificación cá vogal tónica de *írguete* ou a postónica de *codia*. Mais non sería xusto corrixir a Saco abusando da vantaxe que nos dá o noso coñecemento actual dos resultados de 150 anos de investigación sobre variación e cambio lingüístico que non estaba á súa disposición. Como sinala

3 Por certo, esta visión non está afastada doutra que manteñen fonólogos contemporáneos: “The canonical five-vowel system should be treated in terms of various combinations of three primes which we label here as [A], [I] and [U]. Individually, these manifest themselves as the primitive vowels *a*, *i* and *u* respectively [...]. Mid vowels are derived by compounding [A] with [I] or [U]” (Harris/Lindsey 1995: 35).

Santamarina (2019: 331-332): “Non nos consta (nin se deduce da lectura da *Gramática*) que tivese coñecementos de gramática histórica [...]. A lingüística histórica alemá á altura de 1868 aínda non chegara a España (en cambio si a Portugal; Adolfo Coelho que é algo máis novo que Saco pero escribe sobre os mesmos anos sobre o verbo portugués, segue de cerca a Bopp, Diez ou Schuchardt)”.

O que creo que se debe destacar é a súa actitude: Saco localiza variación lingüística, presenta as variantes (descrición) e tenta buscar una explicación que xustifique por que se producen as mudanzas que conducen á aparición destas variantes; e tenta facelo, cando pode, coma neste caso, con ferramentas lingüísticas. En definitiva, en vez de condenar a variación, falar de corrupción, deformacións, caos, desorde, asistematicidade..., Saco busca unha explicación lingüística de acordo coa súa descuberta de que as *alteracións* “tienen su fundamento en la naturaleza e índole particular de la lengua misma”.

Desde un punto de vista científico, é un método perfectamente recomendable:

- a) Saco manexa unha teoría de base: a de Orchell;
- b) ten uns datos que describir: as alternancias de vogais en diferentes variantes;
- c) en consecuencia, busca unha hipótese explicativa para eses datos en función dos seus datos e da súa teoría de base.

Non obstante, e como xa dixen antes, Saco non é capaz de prescindir das letras á hora de describir a fonoloxía; nisto compórtase igual cá maioría dos gramáticos da súa época (ou que a maioría das persoas alfabetizadas de hoxe). A separación clara entre letra e son é un logro da lingüística comparativa que el seguramente descoñeceu.

Con todo, a pesar de que se escriben coas mesmas letras, Saco é perfectamente consciente de que existen vogais medias abertas e vogais medias pechadas; e sabe que esta diferenza é o que hoxe chamamos *distintiva*, pois permite distinguir palabras. Deste modo, cando fala das letras *e* e *o* indica que “la pronunciación abierta ó cerrada de las vocales, es lo único que distingue entre sí muchas palabras homónimas, esto es, que se escriben y pronuncian con las mismas letras” (p. 18). A seguir ofrece un conxunto de verdadeiros pares opositivos, tal e como aparecen en calquera gramática galega actual (p. 18):

<i>prêsa</i> , priesa.	<i>prèsa</i> , puesta en prision.
<i>vên</i> , vienén.	<i>vèn</i> , ven (de ver).
<i>vêu</i> , vino.	<i>vèu</i> , vió.
<i>êla</i> , á ella.	<i>èla</i> , ella (nominativo).
<i>pôla</i> , rama.	<i>pòl-a</i> , ponerla,
<i>fôra</i> , fuera (adverbio).	<i>fòra</i> , fuera (verbo).
<i>ô</i> , al.	<i>ò</i> , el.
<i>ôso</i> , hueso.	<i>òso</i> , oso (animal)

Polo tanto, Saco percibe que *ê* e *è* ou *ô* e *ó* non só teñen pronuncia distinta, senón que tamén a súa escolla nestas parellas de palabras está vencellada a cambios no significado... Porén, describe *prêsa* e *prèsa* como palabras homónimas, que se escriben e pronuncian coas mesmas letras... Polo tanto, non parece capaz de chegar a percibir con tódalas consecuencias que os segmentos fonéticos representados polas letras *ê* e *è* ou *ô* e *ó* son tan distintos coma os segmentos representados por *t* ou *d* en *dan* e *tan*. As diferenzas articulatorias que separan *ê* de *è* e *ô* de *ó* son o que hoxe chamamos *trazos distintivos* ou *pertinentes*, que nos levan a pensar que os sons representados por *ê*, *è*, *ô* e *ó* son realizacións de *fonemas* diferentes. Polo tanto, non percibe ata as últimas consecuencias que, dalgún xeito, *ê* e *è* ou *ô* e *ó* deberían ser *letras distintas* e que *prêsa* e *prèsa* non se pronuncian coas mesmas letras. De feito, son palabras homógrafas pero non homófonas.

Por outra banda, non sempre Saco é capaz de encontrar a explicación mecanicista, estritamente lingüística, dun cambio ou dun estado de cousas. Cando así sucede, adopta unha actitude que Santamarina (2019) denomina *idealista*. Vexamos un par de exemplos.

Tras a descrición articulatoria acertada das vogais medias, acode a trazos psicolóxicos que atribúe en xeral á personalidade dos galegos para explicar a preferencia do galego por unhas vogais ou outras:

Segun la teoría de la vocalización presentada en el núm. 2, la *e* se forma entre la *a* y la *i*, y la *o* entre a *a* y la *u*: son pues vocales intermedias, y por tanto, aunque de suyo abiertas (4), pueden serlo en mayor ó menor grado, sonando mas claras ó mas sordas, segun que al formarlas se aproxime mas la voz, bien á la garganta, bien al paladar ó á los lábios, esto es, á uno ú otro de los puntos extremos entre los cuales se pronuncian. De aquí que en gallego estas dos vocales son abiertas en unas palabras, y cerradas en otras. Generalmente hablando, propende á pronunciarlas cerradas, porque sin bien no tan sonoras, son mas dulces y mas conformes al carácter blando de los naturales de estas provincias (p. 17).

Naturalmente, hoxe sabemos que a abundancia dunhas vogais ou doutras depende da historia interna da lingua e resúltanos imposible ver un vínculo entre a abertura dunha vogal e o carácter brando que atribúe ós galegos.

Outro exemplo de explicación idealista encontrámolo cando analiza os cambios debidos á *eufonía*: “los varios medios de que se sirven los gallegos para evitar ciertos sonidos desagradables, con especialidad en el encuentro o combinación de las palabras”. Como vemos, a propia definición de *eufonía* é xa idealista, pois fundaméntase na atribución de valores estéticos ós trazos lingüísticos: por que é desagradable un /s/ en posición de coda silábica?⁴ Ora ben, creo que sería moito pedir que Saco manexase en 1868 nocións como “condicións de boa formación”, “leis de preferencia de estrutura silábica”, “cadea do esqueleto fonolóxico CV” ou outros formalismos que, en moitas ocasións, poden ser tendencias universais e non privativas do galego, pero que non foron descritas ata moitos decenios despois. E quen sabe se dalgún xeito todas estas ferramentas conceptuais actuais non encobren ou formalizan, en última instancia, unha realidade elusiva que dalgún xeito poderíamos chamar *eufonía* e que prima as secuencias de segmentos CV sobre as secuencias VV.

Con todo, aínda nestes casos arrisca explicacións mecanicistas. Por exemplo, cando trata da resolución de hiatos por medio da epéntese de segmentos antihíaticos (que transforma secuencias CVV en secuencias CVCV) e non por medio da coalescencia das vogais (que transforma secuencias CVV en secuencias CV), comenta que:

Como las vocales largas, á causa de su doble valor, no se prestan fácilmente á ser elididas en la pronunciación, el apóstrofo ha sido reemplazado por otro medio en los casos en que una palabra terminada en diptongo ó vocal aguda, va seguida de otra palabra que empieza por vocal. Este medio es la interposicion de alguna consonante entre las dos palabras (p. 145-146).

Estas son as que denomina *consoantes eufónicas*, que segundo el aparecen en *trai-n-os* ‘trainos’, *habera-i-os* ‘haberaos’, *a i-outra* ‘a outra’, *a b-auga* ‘a auga’. Como se pode apreciar, o ditongo de *trai* seguido do clítico acusativo *os* debería evitar a consoante eufónica, pois a semivogal final do verbo xa pode funcionar

4 Nótese que este uso da eufonía chegou incluso ata hoxe: por exemplo, Freixeiro Mato (1998: 120) di que os ditongos decrecentes “son os máis característicos do galego e por esa mesma estrutura fónica descendente contribúen de forma importante á eufonía da lingua” (tamén Saco, p. 16, consideraba que a presenza destes ditongos en galego “contribuyen á darle ese carácter de blandura que tanto lo distingue”); tamén na resolución de hiatos, Freixeiro Mato (1998: 124) sinala que “existe tendencia na fala a desfacer, por razóns eufónicas, certo tipo de hiatos”.

como consoante eufónica se vai seguida da vogal do clítico (*traí-os*); por outra parte, a inserción da semivogal *i* en *haberaí-i-os* produce unha secuencia similar á que se daría en *traí* se lle sumásemos directamente o clítico, *haberaios*, coma *traios*: vogal tónica baixa central + semivogal palatal + vogal media alta posterior (do clítico). Esta secuencia non parece ser eufónica en *traios* (de aí *traínos*), pero si en *haberaios*.

Por outra parte, vemos que Saco tamén presenta o que eu xulgo intuicións interesantes. Por exemplo, o xeito en que decide organizar os verbos irregulares na súa *Gramática*:

En la série de verbos irregulares que á continuación presentamos, no hemos atendido al orden de conjugaciones, sino á la igualdad ó semejanza de sus anomalías. Así, por ejemplo, conjugamos simultáneamente los tres verbos *têr*, *pôr*, *vir* por la casi identidad de sus irregularidades, aunque sus infinitivos pertenecen á diversas conjugaciones (p. 81).

Deste xeito, agrupa *haber*, *saber* e *caber* polo ditongo *ou* do radical do seu tema de perfecto (*houben*, *souben*, *couben*); agrupa *facer* e *traer* porque rematan en *-x* o seu radical no tema de perfecto (*fixen*, *trouxen*) e polas formas reducidas do presente de indicativo (*fas*, *tras*, *fai*, *traí*, *fan*, *tran*). Igual con *caer* e *salir/saír* etc. Ese labor é difícil e non pode ser nunca coherente ó cen por cen, xa que os verbos irregulares só manteñen *parecidos de familia* (parécense uns a outros en trazos diferentes, pero nunca en bloque, i.e., nunca comparten tódalas súas *anomalías*, como diría Saco). Este é tamén un labor importante, pois estes parecidos de familia crean padróns que organizan as alternancias morfolóxicas (e dan estrutura ós verbos irregulares) e que guían o cambio lingüístico analóxico (véxase por exemplo Dubert 2014). Carballo Calero (1966: 153) exporá explicitamente despois que “por razones de comodidad presentamos los verbos [irregulares] según su orden alfabético”; Santamarina (1974), pola contra, tamén intenta unha ordenación por tipos de irregularidades.

Con todo, resulta tamén hoxe problemática a súa análise das alternancias que detecta nas vogais dos verbos regulares da 2ª e 3ª conxugacións. Así, identifica correctamente os procesos de asimilación que se dan en formas coma *mintía* ‘mentía’, *cucía* ‘cocía’, *cullín* ‘collín’ e que producen alternancias coma *cocer*, *cozo*, pero *cucín* ‘cocín’; estes procesos hoxe clasifícanse nalgúns marcos teóricos fonolóxicos como procesos poslexicais, pois afectan a calquera palabra en que se verifique o contexto que dispara a regra (unha vogal alta tónica precedida dunha vogal media alta: *cuciña* ‘cociña’). Pola contra, as vogais tónicas medias abertas de formas verbais coma *mente*, *serve*, *cobre*, *foxe*, *acode* (pp. 81 e 131) non aparecen

“por atracción de la abierta *e* de la desinencia” (p. 153); a vogal da desinencia nin sequera é aberta. Este é un proceso fonolóxico que hoxe se clasificaría como lexical, pois afecta a uns verbos concretos (*mente, serve, cobre*), e non a outros verbos ou outras palabras que están nun contexto fonolóxico idéntico (*pide, vive, conduce, tigre, quince...*)⁵.

Pero, en todo caso, aínda que a análise de Saco non sexa acertada, vemos outra vez a súa reflexión, o seu intento de encontrar unha explicación lingüística, mecánica, para unha serie de alternancias que, por certo, seguen a ser hoxe un desafío de primeira magnitude para calquera morfólogo que estude o comportamento flexivo de verbos coma *comer, beber, pedir, subir* ou *servir*.

Finalmente vale a pena observar como explica o uso do infinitivo conxugado. Resulta interesante ver como se enfronta a un fenómeno sintáctico para cuxa descrición non se pode inspirar en gramáticas do castelán, francés, italiano ou latín; máis interesante aínda é a cuestión se, como parece (Santamarina 2019), Saco Arce non consultou gramáticas portuguesas.

Indica que non se pode usar o infinitivo conxugado naqueles casos en que non é posible detectar un suxeito, pois o infinitivo tómase “en sentido abstracto” e as oracións de infinitivo son inherentemente impersoais (p. 182): *O traballar é proveitoso*; nin se pode usar “cuando el infinitivo sirve de complemento directo ó acusativo á outro verbo, especialmente si no media entre los dos ninguna preposicion”: *Teus páis mándante sair; Queremos ver o xardin*. Pola contra, si pode usarse cando se emprega “como sujeto de alguna oracion” e “se expresa la persona á quien se alude” (p. 182): *Foi lástima non ll’o avisares ti*; tamén se usa “cuando el infinitivo tiene el valor de complemento circunstancial”: *Pra loitares ti comigo, tês mui poucas forzas; Nunca imos á vila sin pidirmos licencia ô pai*.

Os usos explicados son os máis comúns na nosa lingua. Ademais, xulgo moi acertado que na súa descrición Saco se centre máis nas relacións que a oración de infinitivo mantén co verbo principal (se é o seu suxeito, o seu complemento circunstancial ou o seu complemento directo) ca en se o infinitivo vai antes ou despois do verbo principal, ou en se verbo subordinado e verbo principal comparten suxeito ou non. Creo que todos estes factores son menos relevantes có grao de integración da oración de infinitivo. As gramáticas galegas actuais céntranse neses aspectos que eu xulgo secundarios, pola contra.

5 Esta análise pasou sen cuestionar mesmo ata Carballo Calero (1966: 133): “En los verbos de la segunda y tercera conjugación que tienen *e* u *o* en la radical, estas vocales pueden cerrarse en *i*, *u*, respectivamente, por influjo de una *i* de la terminación: *timía, cullín*, a lado de *temía, collín* ‘cog?’. Una *-e* desinencial puede abrir hasta *e* u *o*, la *i* o la *u* de la radical en posición tónica: *serve, foxen*, junto a *sirves, fixen* ‘huyes’”. Como vemos, tampouco Carballo se detén a pensar que estas vogais medias tónicas son medias abertas ou medias pechadas: son simplemente *e*, *o*, *i* e *u*...

Máis interesante aínda é a exposición das razóns do uso do infinitivo conxugado en galego que, a pesar de non ser formalista e de ter un aire *idealista*, é posiblemente correcta no substancial:

Esta variedade de terminacións do infinitivo que es una prueba máis de la dócil flexibilidade de nuestro dialecto, favorece mucho á la claridad y concisión de la cláusula, como se evidencia comparando los ejemplos gallegos con su traducción castellana: la frase resulta al propio tiempo máis expresiva (p. 184).

CABO

O fin fundamental de Saco Arce ó escribir a súa gramática é a dignificación do galego. Como sinala no seu prólogo con palabras aínda hoxe actuais:

Solamente los hijos de Galicia, haciéndose eco de extrañas preocupaciones, aceptando el estigma de menosprecio con que los demás quieren marcarlos, tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa region (p. VI).

Efectivamente, moitos galegos, “haciéndose eco de extrañas preocupaciones”, seguen a comezos do século XXI a desprezar a súa lingua ou mesmo a traballar para dificultar a súa normalización.

Saco quere loitar contra as crenzas negativas que existían no seu tempo sobre o galego en xeral, e sobre o galego das clases populares en particular. Coa inxenuidade propia de moitas persoas intelectuais, racionais, intelixentes e cultas, Saco espera á fin e ó cabo que as persoas que despois de ler a súa gramática poidan “conocer fundamentalmente y por principios tan suave lengua, aprendan amarla, o lo menos a no vilipendiarla”. Confía, creo que dun xeito inocente, en que a razón e o coñecemento venzan o prexuízo: que unha vez que saibamos que a forma e a estrutura da lingua se debe a procesos naturais sometidos a regras inherentes ou a características propias do pobo que a fala, esteamos en condicións de respectala.

De aí non só a súa descrición rigorosa da lingua, o seu interese por *reducila a regras*, senón tamén por buscar explicacións: só así pode demostrar que o galego non é un caos, senón que se regula “por principios”. De aí tamén a continua comparación con outras linguas coma o español, o italiano, o francés, o grego, todas linguas prestixiosas: nelas tamén hai alongamentos compensatorios, elisión de segmentos, clases de vogais en hiato, segmentos antihiáticos, alternancias nos radicais etc. O galego en xeral, pero tamén o galego popular dos labradores e mariñeiros, non se comporta dun xeito raro, atolado, anormal ou caótico: evolúe, cambia, varía, como

fan tódalas outras linguas e conforme a regras. Se estas linguas son respectables a pesar diso, cabe pensar que o galego tamén o é.

Pero a obra de Saco Arce tamén nos mostra a necesidade de elaborarmos obras de lingüística galega rigorosas e que estean á altura dos tempos en que se producen. Tentar facer boa lingüística, con datos e análises atractivos para investigadores galegos e, sobre todo, estranxeiros, que sitúe o galego nos foros de discusión internacionais, é tamén unha forma de compromiso ético co noso país e a nosa lingua.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, Rosario, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, Rosario e Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1966): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Cidrás, Francisco e Francisco Dubert García (2017): “A gramática galega, un río de curso curto e sinuoso. Panorama histórico dos estudos gramaticais sobre o galego”, *LaborHistórico* 3(1), 111-125. <https://dx.doi.org/10.24206/lh.v3i1.17110>
- Dubert García, Francisco (2000): “Sons e letras nas gramáticas clásicas do galego”, en José Luís Rodríguez (ed.), *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Universidade / Parlamento de Galicia, t. I, 463-476.
- (2014): “The emergence of structure in inflection: perfect roots in irregular Galician verbs”, en *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane : typologie(s) et modélisation(s)*. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, 22. Louvain : Peeters, 185-207.
- (2017): “Cambio e estrutura morfolóxica. Segmentacións atípicas en verbos galegos e portugueses”, en Xosé Luís Regueira e Elisa Fernández Rei (eds.), *Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 297-325.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1998a): *Gramática da lingua galega I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- (1998b): *Gramática da lingua galega III. Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- (2000): *Gramática da lingua galega II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- (2003): *Gramática da lingua galega IV. Gramática do texto*. Vigo: A Nosa Terra.

- Harris, John e Geoff Lindsey (1995): “The elements of phonological representation”, en Jacques Durand e Francis Katamba (eds.), *Frontiers of phonology. Atoms, structures, derivations*. London and New York: Longman, 34-79.
- Lyons, John (1968): *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: University Press.
- Pena, Jesús (1990): “Sobre los modelos de descripción en morfología”, *Verba* 17, 5-75.
- Raposo, Eduardo (2013): “30. Orações copulativas e predicções secundárias”, en Eduardo Buzaglo Paiva Raposo et alii (eds.), *Gramática do português*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1285-1358.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2005): “Trazos xerais da tradición gramatical galega”, *Revista Galega de Filoloxía* 6, 93-121.
- Santamarina, Antón (1974): *El verbo gallego*. Santiago de Compostela: Universidade.
- (1982): “Gramática”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XVI, 191-194.
- (2019): “Saco y Arce como gramático. Significado e pegada da súa obra”, *Boletín da Real Academia Galega* 379, 329-349. <https://doi.org/10.32766/brag.379.736>
- Trask, Larry (1993): *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge.

A proposta ortográfica de Saco Arce no contexto do Rexurdimento

Xosé A. Fernández Salgado

Universidade de Vigo

A ESCRITA DO GALEGO NO SÉCULO XIX

Cando na década de 1840, autores coma A. Camino, F. Añón, X. M. Pintos, M. Valladares, V. Turnes..., e un pouco máis tarde F. Fernández Anciles, J. García Mosquera, os irmáns De la Iglesia..., os chamados *precursores* do Rexurdimento, autores anteriores á publicación en 1863 de *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro, e tamén, por tanto, da *Gramática gallega* (1868) de Juan Antonio Saco Arce (Toén, 1835 - Ourense, 1881), decidiron empregar por escrito o galego nas súas composicións líricas, atopáronse con que non tiñan modelos nos que se espellar¹.

O galego era nesa altura unha lingua sobre todo de uso oral, estigmatizada socialmente, símbolo de rusticidade e incultura, cun cultivo literario deficiente e, ademais, cun descoñecemento case total do glorioso pasado medieval que tivera como lingua literaria e cortesá. Unha lingua, pois, sen apenas tradición escrita (coñecida), case ágrafa, mal descrita lingüísticamente –pois carecía de dicionarios e gramáticas–, e que comezaba a ver xa interferida a súa estrutura pola outra lingua, o castelán, coa que compartía territorio dende xa había varios séculos, e que era a empregada no púlpito, na administración e aprendida nas escolas galegas. Faino notar Saco Arce (1868: V) nas primeiras liñas do prólogo da súa *Gramática gallega*: “tiempo ha que viene sufriendo una lenta, pero incesante destruccion, merced al continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles”.

Xa que logo, parece doado de entender que non se dese xerado ningunha norma lingüística nin institución que puidese actuar de aglutinadora das distintas variedades dialectais, que tamén xa eran apreciables para algúns autores e para

1 A escrita da lingua literaria no século XIX foi estudada nun xa clásico traballo por Lorenzo (1986). Particularmente, Mariño Paz (2003) analizou a ortografía da etapa do chamado Prerrexurdimento, en tanto que a do Rexurdimento foi tratada por González Seoane (1992: 18-204) e por nós mesmos (2002: 357-501), ben que centrada sobre todo na proposta de Marcial Valladares.

o propio Saco, pois a elas fai mención en varias partes do seu texto gramatical e, especificamente, no apartado “Subdialectos del gallego” (1868: 231-234).

Esta situación descrita explica que un dos trazos lingüísticos máis característicos dos escritos en galego do século XIX sexa o polimorfismo, tanto gráfico coma gramatical e léxico. Pode servir de exemplo desta ortografía tantariñante as distintas formas empregadas por Rosalía de Castro en *Cantares gallegos* (1863) para recoller as contraccións do artigo determinado *o* e preposición *a*: *ô, ò, o / á ó, á o, á o*; como se ve, formas contraídas e sen contraer, con acento e sen el, e as acentuadas con agudo, circunflexo e nalgún caso grave (Lama 1995: 104)².

Esa impresión de anarquía gráfica nos textos oitocentistas galegos é habitual na escrita de calquera idioma que estea nos inicios da súa codificación gráfica: ante a falta dunha autoridade lingüística, que poida ditar ou inspirar normas nesta materia, cada autor fai a súa propia proposta, o que acaba ocasionando discordancias gráficas entre eles. Por poñer un exemplo, nos textos do século XIX, para representar a contracción da preposición *por* e o artigo determinado (*polo, pola*), poden verse grafías tan variadas coma *po lo, pó lo, po-lo, pó-lo, po-l'o; pol-o po-l-o, pol'o, p'lo...* E non só diferenzas entre os escritores, senón poligrafismo dentro da mesma obra do escritor –como vimos no devandito caso de *Cantares gallegos*– e en escritos diferentes, por exemplo debido a que mudou usos ortográficos segundo as etapas da súa produción, conforme xa comentamos sobre Marcial Valladares noutro lugar (Fernández 2002: 500). Nin Saco Arce na propia *Gramática gallega*, bastante metódica e coherente no aspecto gráfico, se libra dalgunhas contradicións.

Testemuña esta situación de anarquía o editor do sainete *A Casamenteira*, de A. Benito Fandiño, publicado en Ourense polos temperáns anos de 1849. Afirmas nas páxinas iniciais:

nuestro dialecto gallego no tiene segun debiera arregladas una ortografia y una prosodia peculiares, resultando de aqui la gran variedad en escribirle, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciacion sin reglas fijas al arbitrio del que lee (1849:2).

Tamén son ben coñecidas as palabras de Rosalía de Castro (1863) no prólogo de *Cantares gallegos* recoñecendo que non habendo regras “o lector topara moitas veces faltas d’ortografía, xiros que disoaran os oídos d’un purista”.

E así mesmo as de Curros Enríquez nunha carta de 1887 dirixida a Martínez Salazar, publicada por Alonso Montero (1970: 103-106). Falando da ortografía

2 Vacilacións semellantes vense en todos os escritores como xa sinalou Lorenzo (1986); Ferreiro (1991) anotounas en Pondal ou nós mesmos (2002) en Valladares.

do galego, comenta Curros a “necesidad de reglamentar, armonizar y unir tanta anarquía”. Pero tampouco lle dá demasiada importancia, pois sinala que en Francia, Portugal e Inglaterra, tendo idiomas máis traballados có noso, non lograran aínda establecer regras fixas para a súa prosodia e escritura. E continúa o poeta celanovés:

Indudablemente que sería hermosa la uniformidad ortográfica, ¿pero que hay que pedir a nuestra pobre lengua, todavía en pañales como quien dice, después de la atrofia que sufrió durante tantos siglos, máxime cuando nos fijamos en aquellos ejemplos? [...] Me concreto a escribir como Dios me da a entender. Pero desearía que en Galicia eligiésemos una autoridad académica y que una vez elegida nos sometiésemos incondicionalmente a ella.

A falta de fixación, a febleza da tradición escrita e a inexistencia dunha autoridade literaria foi posta de relevo tamén por Saco Arce (1868: X):

ya en que no hallándose del todo fijado el gallego, merced á la falta de gramática, de diccionario y de escritores, que con pluma magistral hayan manejado la lengua, ofrece gran variedad de formas y de giros, no solo en las diferentes provincias, sino aun en localidades pequeñas y poco distantes entre sí.

E insiste nesta idea noutro parágrafo anterior do prólogo cando, aludindo á abundosa exemplificación que inclúe, escribe (1868: IX): “Es verdad que tales ejemplos no serán tomados de autores clásicos, puesto que no existen” e en nota apostila: “No es esto decir que carezcan de mérito los pocos escritos que hay en gallego, sino que sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos”. Só lle recoñece certo mérito a Sarmiento, a quen cita en arredor de vinte ocasións ó longo da obra, aínda que nalgunhas non vai ser tanto como autoridade senón para desbotar a súa opción, que ás veces censura de antiga ou portuguesa. Di Saco Arce (1868: IX):

Solo citaré á veces, por razon de su mayor antigüedad y erudicion vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran detenido estudio de nuestro dialecto. No impedirá esto, sin embargo, que desechemos algunas formas gramaticales que se hallan en sus versos, y que tenemos motivos para dudar que sean verdaderamente galaicas.

Así pois, podemos dicir que a ortografía dos escritos do Rexurdimento é ante todo vacilante e, en xeral, debedora do castelán no emprego dalgúns grafemas (<b/v>, <c+^{e,i}/z>, <c/qu+^{e,i}>, <h>...) nos casos en que os dous sistemas fónicos tiveran desenvolvementos e solucións máis ou menos coincidentes. Nestes usos as diverxencias gráficas entre os distintos autores virán provocadas, sobre todo, do grao de coñecemento que posúen da ortografía castelá, a única que se ensinaba –coma tal, na vacilación frecuente entre <b/v>³–; pero tamén de pequenos axustes nalgúns usos por razóns etimolóxicas –por exemplo, non son infrecuentes os empregos sen <h> de formas coma *óso*, *ovo* ou *orfo*, vulnerando a ortografía castelá–; e mesmo nalgúns casos por mor da influencia que algúns autores puideran ter recibido das ideas de gramáticos ou filólogos coma A. Bello, M. Cubí ou A. M. de Noboa, que naquela altura defendían para o castelán unha reforma ortográfica de tipo foneticista que batía coa da Real Academia Española –por exemplo, vese nalgúns usos de <q'>, en lugar de <qu'>, ou de <z+^{e,i}>⁴. Noutras ocasións, os usos gráficos diverxentes poden ser achacables ós editores, pois non era raro que modificasen a escrita orixinal do autor: coma tal, é ben sabido que Antonio de la Iglesia, como editor, interveu tanto na ortografía dos poemas do *Álbum de la caridad* (1862) coma no *Diccionario gallego-castellano* (1863) de F. J. Rodríguez, como xa sinalou Dobarro Paz (1996).

Con todo, as maiores diferenzas gráficas entre os distintos escritores virán nos puntos en que tiveron que ensaiar novas representacións por as dúas linguas ofrecer solucións fónicas diverxentes e o grafema castelán non valer para recoller as particularidades fónicas do galego. Referímonos a aspectos coma a existencia en galego de pronuncias abertas e pechadas nas vogais medias <e, o>: *sêga*, *môrto* / *pêso*, *côrte* (seguindo a representación de Saco Arce 1868: 17); no xeito de reflectir a pronuncia da nasal velar intervocálica de *unha*; na grafía adoptada para o fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ que temos en palabras coma *xa*, *lonxe* ou *xastre*; e tamén no modo de recoller na escrita as abundantes elisións, contraccións e asimilacións que se daban no galego oral entre vogais e mais entre consoantes e vogais por fonética sintáctica (*No' m'os deu*; *os homes y-as mulleres*). Algunhas destas representacións xerarán mesmo algunha discusión co avanzar do século, como a suscitada en 1880 nas páxinas da *Revista de Galicia* de Pardo Bazán sobre o

3 Por exemplo, en *Cantares gallegos* (1863) pódense ver alternando <b/v> nas mesmas palabras en casos como *avos/abo* ('avo'), *botar/wotar* ('botar'), *baixa/vaixa* ('baixa'), *revolvía/rebolvia* ('revolver'), *vaiite/baiite* (de 'ir') ou *valado/balado* ('valado').

4 Coma tal, atopamos usos de <q'> nos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861) de Fernández Morales, nalgúns versos do *Álbum de la caridad*, en *Aíres da miña terra* (1880) de Curros Enríquez ou en *Saudades gallegas* (1880) de Lamas Carvajal. Pola súa parte, Marcial Valladares propuxo <z+^{e,i}> para algúns plurais e derivados de formas en -z: (*rapaz* > *rapazes*, *rapaziño*), conforme xa indicamos noutro traballo (2002: 497).

uso de e <v>, ou a máis agre ocorrida en 1888 na *Galicia. Revista Regional* de Martínez Salazar sobre que grafema usar para o /ʃ/.

Estes aspectos diverxentes serán o foco da nosa atención na análise da ortografía que Saco formula na súa *Gramática gallega* (1868). Este tomo, en 4º de fermoso papel francés satinado e letra excelente, vía a luz nas prensas luguesas de Soto Freire fai agora 150 anos e poríase á venda por 15 reais. Amais da súa recoñecida valía gramatical, o texto revélase coma a verdadeira primeira gramática do galego, malia xa se ter publicado o *Compendio* de F. Mirás catro anos antes. Así a publicítaba o seu editor no “Prospecto” que inseriu nas follas do *Boletín oficial eclesiástico del Arzobispado de Santiago* (Soto 1869: 326-327); a cita é longa, pero coidamos que o documento paga a pena:

PROSPECTO

La cultura y la ilustración de los pueblos, no se juzga generalmente por el trato de sociedad, frívolo y superficial casi siempre; sino por la instrucción de la mayoría de sus habitantes, por el aprecio que entre ellos se dá al cultivo de las letras y de las ciencias y sobre todo por el cuidado que ponen en la conservación y perfeccionamiento del propio idioma.

Por eso en Galicia se siente la necesidad de una Gramática que venga á dar á conocer las reglas de su dialecto, á fijar sus bases y á facilitar su estudio.

Talento superior y conocimiento no vulgares exigía un trabajo de esta clase, si había de estar á altura que hoy alcanza la filología. Reservada estaba tal empresa al Sr. D. Juan A. Saco Arce, que en concepto de hombres competentes, ha sabido dar cima á la empresa, llenando todas las condiciones apetecibles.

La GRAMÁTICA GALLEGA que debida á sus desvelos tenemos la honra de ofrecer hoy al público, es un libro que está llamado á darle merecido renombre.

A ORTOGRAFÍA NA GRAMÁTICA GALLEGA DE SACO ARCE

Para Saco Arce, a ortografía non parece ser un capítulo primordial na súa gramática; de feito, o capítulo como tal de “Ortografía” só abrangue cinco páxinas e, ademais, é relegado xa contra o final do texto, despois dos capítulos dedicados ás outras tres partes en que se viña dividindo o estudo da gramática: a súa novidosa “Lexiología”, que estudaría as diversas clases de palabras do idioma, e que viña correspondendo á tradicional *analogía*; a “Sintaxis”, que ensinaría as relacións que median entre as distintas palabras e a colocación entre si para formaren oracións; e a “Prosodia” que, segundo Saco, “considera los idiomas en su parte musical”. Lémbrese, así e todo, que a súa gramática abría coas “Observaciones sobre as

letras”, onde *letras* debe entenderse no senso actual de *fonemas*, polo que viría a ser unha especie de Fonética. A disposición destas partes e o número de páxinas que abranguen é a seguinte:

OBSERVACIONES SOBRE LAS LETRAS	pp. 13-21
LEXICOLOGIA Ó TRATADO DE LAS PALABRAS	pp. 22-141
SINTAXIS	pp. 155-216
PROSODIA	pp. 223-225
ORTOGRAFÍA	pp. 226-230

No capítulo de “Ortografía” apenas aborda tres aspectos: o uso de *-i/-y* nos ditongos decrecentes en final de palabra: *pai/pay* (1868: 226-227); moi brevemente, a representación como *-n* e non *-m* en final de palabra: *ven/vem*⁵ (1868: 227); e unha longa xustificación do uso único da grafía <x> para o fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ (1868: 227-228). O relativo ós usos ortográficos complétao Saco cao epígrafe “Acentos” (1868: 229-230), onde expón o emprego de dous tipos: o agudo (´) para marcar tonicidade e o circunflexo (^) para abertura. Xa nun parágrafo final retoma a proposta do uso das por el chamadas “comilla” e “rayita horizontal”, isto é, o apóstrofo e o guión de enlace, ós que dedicara máis dunha ducia de páxinas na sección titulada “Eufonía” (1868: 141-154), aspecto este que coidamos central na súa visión do que era o galego oral ourensán daquela altura.

Obviamente, a práctica ortográfica de Saco aparece tamén deseñada na abundante exemplificación que incluíu por toda a *Gramática* e nos textos dos “Apéndices” finais: os “Refranes gallegos” (1868: 263-282) e as once “Poesías escogidas” (1868: 283-313), que coherentemente adapta á proposta gráfica que fora expoñendo nas páxinas precedentes.

5 Neste punto, Saco Arce (1868: 227) desbota a opción de Sarmiento de grafar en posición imploriva *-m* en lugar de *-n* e xustifícao en nota comentando que aínda que apareza en textos do frade bieito e en códices antigos “tal ortografía es mas bien portuguesa que gallega”.

TRAZOS DA PROPOSTA ORTOGRÁFICA DE SACO ARCE

O gramático ourensán busca unha ortografía para o galego que sexa sobre todo práctica, coherente e actual, pois o que pretende é achegala ó maior número de usuarios. Os seus trazos máis destacados comentámoslos a seguir.

1. UNHA ORTOGRAFÍA SEGUIDISTA DA CASTELÁ

O relativo *pouco interese* de Saco pola “Ortografía” parece xustificalo ó comezo do capítulo a ela dedicado cando escribe (1868: 226):

Siendo aplicables casi en su totalidad á la ortografía del dialecto gallego, en lo relativo al uso de las letras y á la puntuación, las reglas de la ortografía castellana; nos limitaremos á hacer algunas advertencias sobre las letras *i-y*, *n-m*, *x*, sobre los acentos y algun otro signo⁶.

A adopción da ortografía castelá, que conxugaba aspectos etimolóxicos cos de uso e tradición, xustificárase por razóns didácticas e pragmáticas, pois era a lingua na que falantes e escritores estaban alfabetizados. Ademais, como destaca Mosterín (1993: 169), os lingüistas á hora de deseñar escrituras para linguas que previamente carecían delas é habitual que fagan os axustes ortográficos en función da lingua dominante coa que están en contacto, aínda que a súa ortografía estea chea de defectos. Pero tamén se podería xustificar porque entre os rexurdimentistas existía a idea de que galego e castelán tampouco eran tan diferentes; mesmo ó longo do século XIX circularía a idea de que o galego antigo se cadra fora unha protolingua da que tería xermolado o castelán (e mais o portugués) (Hermida 1992a: 100-105).

Así, na súa praxe, Saco é fiel ás regras do castelán en casos de uso de <b/v>, pois lemos nos seus exemplos *Cristobo*, *Estebo*, *bran*⁷, *estaba*, *berrar*, *estivo*, *cova*, *vixiga*...; ou no uso de <h> en *hoxe*, *hirmau*, *hencher*, *ehí*...; de <c/qu+^{e,i}> en *catro*, *corenta*... pero *queixo*...; ou de <z/c+^{e,i}> en *rapax*, *vez* mais *rapaces*, *veces*.

6 Saco Arce (1868: 13) lémbra-lo tamén nas liñas que abren a *Gramática gallega*: “El alfabeto gallego no se diferencia del castellano mas que en carecer de la aspiracion gutural fuerte, representada en el segundo por la j, [...] el cual nosotros representaremos con la x, por las razones que en su lugar se espondrán”. En termos semellantes se expresa Cuveiro (1868: 1) en *El habla gallega*, comezado a publicar uns meses antes: “El alfabeto gallego consta de las mismas 28 letras del castellano. Cuya pronunciacion alfabética es enteramente igual á la de este idioma, con la diferencia de que los gallegos las hacen indistintamente masculinas ó femeninas”.

7 Esta palabra localízase na antoloxía final, no poema “A Campana d’Anllóns” (1868: 297); nel, Saco Arce modificou a ortografía orixinal de Pondal *vran* pola de *bran* seguindo as regras do castelán.

Con todo, ofrece algún exemplo en que se aparta da norma castelá e opta polo criterio etimolóxico, como se ve nos casos de *avó* (1868: 224), *ôso* (1868: 18) ou *alelí* (1868: 224).

2. UNHA ORTOGRAFÍA SIMPLIFICADORA

Saco busca tamén unha ortografía simplificada. Vese, por exemplo, no tratamento que lle dá á marcaxe de <e, o> como abertas e pechadas por medio de acentos. A existencia en galego de dous graos de abertura nas vogais medias na posición tónica e o carácter funcional da oposición foron recoñecidos por todos os nosos escritores e lingüistas. As diverxencias entre eles virán da necesidade de marcar graficamente o diferente timbre ou non. E logo, se facelo, en todas as palabras, ou só nos pares en que a abertura da vogal é pertinente? E, ademais, de a marcar, sinalala tanto nas abertas coma nas pechadas, ou só nunha delas? E neste caso, en cal, na aberta ou na pechada? Alén diso, con que acentos: co agudo e grave?, co grave e circunflexo?, co circunflexo e agudo? E, finalmente, que valor habería que lle asignar a cada acento: o circunflexo para as abertas ou para pechadas? etc.

Polo xeral, as distintas propostas neste punto coincidiron en só marcar unha das opcións e maioritariamente inclináronse por acentuar os <e, o> abertos, ben que nunca dun xeito sistemático⁸.

Saco Arce (1868: 229), dentro do seu pragmatismo e didactismo, propondrá o acento circunflexo (^) e, amais, dun xeito moi restrito⁹: só para denotar vogal aberta para casos en que se producise unha elisión ou contracción desde o punto de vista etimolóxico: *ô* ‘ao’, *â* ‘aa’, *trâs* ‘traes’, *câs* ‘cans’... Así e todo, este uso non é sistemático ó longo da gramática e, por outra parte, ademais de denotar contracción e abertura (*môr* ‘maior’, *ôn* ‘a un’, *hirmâ*...), nalgúns casos o circunflexo reflectiría vogal fechada (*bô*, polo menos segundo o vocalismo actual) e noutros habería que interpretalo se cadra como un alongamento da vogal, por exemplo nalgunha das grafías das interxeccións propostas para *Fô*, *Fê*, *Pê*, *Pû*, *Bô*, *Câ* (1868: 138).

No valor do circunflexo para vogal aberta, Saco arrédase de prácticas anteriores coma a de Pintos, A. de la Iglesia e Ramón Otero que utilizaran para esta

8 Nun traballo anterior noso (2012: 365-370) fixemos unha análise contrastiva das distintas propostas realizadas no século XIX por Pintos, Cuveiro, R. Otero, Saco Arce, Pérez Ballesteros, Valladares e Rodríguez Rodríguez.

9 Téñase en conta que Saco Arce (1868: 17), cando describe a existencia de vogais medias <e, o> abertas e pechadas e apunta o seu valor distintivo, emprega o acento circunflexo para indicar a vogal aberta (*cên*, *prêsa*, *pôrta*, *pôla*...) e o grave para a pechada (*espêto*, *prêsa*, *côrte*, *pôl-a*); mais en ningún caso recomenda esta práctica na escrita, senón que se serve deses acentos unicamente para a súa explicación. A súa proposta dos acentos aparece na páxina 229.

marcación o acento grave n'*A gaita gallega* (1853), no *Álbum de la caridad* (1863) e na *Galicia médica* (1867), respectivamente. Pola súa parte, Cuveiro propuxera en *El habla gallega* (1868) o uso do grave para a vogal pechada, ben que mudaría logo para o circunflexo no seu *Diccionario* (1876).

Tocante ó acento agudo (´), Saco Arce (1868: 229) destinarao a marca de intensidade (*resésigo*) e a labores de diacrise para monosílabos dunha letra nunhas poucas palabras, e cita as seguintes: *a/â/á; é/e; o/ô*, entre as cales existía unha total anarquía nos escritos galegos¹⁰.

De xeito simplificador tamén opera o gramático ourensán (1868: 226) na representación da semivogal [j] en marxe silábica dos ditongos decrecentes, en casos como *fai, vai, hai* ou *hei*. Neste caso, vai favorecer o uso da vogal *-i* e proscribir o do *-y* grego, que era a proposta do castelán e a empregada na meirande parte dos escritos galegos daquela altura. Saco xustifica a súa opción sinalando que, alén de se adecuar a grafía (*-i* vogal) ó son (vocálico), tamén se mantíña a coherencia no plural: *pái/páis; náí/nais, réi/réis*. Para os casos en que ía en posición intervocálica medial de palabra, por exemplo en *vaya*, pero tamén nos casos de representación como semiconsoante da conxunción coordinada copulativa ante vogal, propia dos falares ourensáns e lugueses (por exemplo, en *el y-o hirmau*), a súa opción, e a de todos os autores do XIX, foi a do <y> grego —unha débeda coa ortografía do castelán—, pois Saco interpreta esta pronuncia máis consonántica do que vocálica.

3. UNHA ORTOGRAFÍA FONETICISTA E ACTUAL

Obsérvase o foneticismo de Saco Arce na proposta de representación do fonema fricativo prepalatal xordo, /ʃ/, inexistente no castelán. Foi esta grafía das que máis discusións suscitou. Na súa grafización loitaron, sobre todo, dúas propostas: unha etimoloxizante e outra foneticista¹¹.

A etimoloxista propuña o uso da tripla grafía <g, j, x> segundo o étimo latino (*gente, ja, xastre*) para un só fonema: fora a defendida por Pintos na súa *A gaita gallega*; pola contra, a foneticista determinaba empregar só unha grafía, o <x> (*xente, xa, xastre*). Saco Arce (1868: 226-227) foi o seu primeiro defensor; identificou o son prepalatal galego co *ch* francés —xa que logo xordo, e non co *j, g* sonoros

10 Neste punto, nin o texto gramatical de Saco se libra de propostas ortográficas contraditorias. Falando da conxunción copulativa *e* (1868: 208), o presbítero ourensán gráfaa como <é>, con acento agudo, varias veces na páxina e nos exemplos que cita; porén, menos de dúas dúcias de páxinas despois, tratando da acentuación diacrítica, manda grafar sen acento a devandita conxunción e con el a forma do verbo *ser* <é> (1868: 230).

11 Para as distintas propostas de representación e o desenvolvemento da polémica de 1888 pode verse o traballo de Hermida (1987).

como facían outros—, e realzouno por ser diferencial do castelán e, ademais, do grupo dos sons “blandos” eufónicos (1868: 142).

Saco xustificaría a súa proposta exclusiva do <x>¹² en tres motivos: dunha banda, pedagóxicos, pois segundo el sería moi difícil acertar que grafía utilizar “siendo sumamente vario el origen latino de este”¹³, do que resultarían “gravísimas dificultades para el estudio de la ortografía gallega”; doutra, por economía e practicidade, posto que antepón ós estudos etimolóxicos dos eruditos o feito de que “la ortografía debe ser del dominio de todos, por lo que conviene simplificarla y ponerla al alcance de la multitud”; e, finalmente, por comparatismo, tradición e uso, xa que o <x> “es la letra castellana cuyo sonido se imita mas al nuestro” e, alén diso, “la letra mas generalmente adoptada para este objeto” entre “los pocos escritos gallegos que existen” (1868: 228).

Estas últimas palabras do gramático cando menos merecen algunha matización, pois depende a que “pocos escritos gallegos” se refira. Certamente, contra 1868, dos autores escolmados por el na *Gramática*, usaran a grafía <x> Rosalía de Castro en *Cantares gallegos* (1863), Alberto Camino na súa “Nai chorosa” e “O desconsolo”, Valladares en “A fonte do Pico Sagro” (cando menos na versión publicada en *Galicia. Revista Universal* (1861) e, así mesmo, os poetas ourensáns J. García Mosquera tanto na “Cantinelas” aparecida en *La Perseverancia* (1858) coma na tradución “A vida d’o campo” e, igualmente, Vicente M. Feijoo no poema publicado na *Corona a Azara* (1856). Dos autores que non figuran nas súas poesías escollidas, tamén usaran soamente o <x> Vicente Turnes, Fernández Morales nos *Ensayos poéticos* (1861) e Mirás no *Compendio gramatical* (1864).

Non obstante, as grafías etimolóxicas foran as preferidas, entre os textos por el antologados, por Pondal na súa “A campana d’Anllons”, tanto na versión aparecida en *El País* (1858) coma na edición de 1866 (que é a que parece seguir Saco); e tamén en obras emblemáticas que ben seguro que o catedrático ourensán tiña que coñecer, coma *A gaita gallega* (1853) de Pintos; as *Coplas* de Sarmiento, que o propio Pintos editara en 1859; os poemas en galego contidos no antolóxico *Álbum de la caridad* (1862) e o primeiro *Diccionario gallego-castellano* (1863) de Rodríguez, ambas as obras editadas por A. de la Iglesia; ou *El habla gallega* de Cuveiro, publicado o mesmo ano cá *Gramática* de Saco.

12 Así e todo, falando das diferenzas nas consoantes entre o galego e o castelán, indica Saco Arce (1868: 250): “G. Es siempre dulce en gallego, sonando ante a, o, u como en castellano, y ante e, i, como la ch en francés”, aínda que puntualiza: “si bien en este último caso es preferible valerse de la x”.

13 Fala de ata oito procedencias: (1) de g latina: *xenio* de *genius*; (2) de iota: *xa* de *jam*; (3) de x: *enxemplo* de *exemplum*; (4) de s: *xofre* de *sulphur*; (5) de ss: *paxaro* de *passer*; (6) de sc: *peixe* de *piscis*; (7) de ps: *caixa* de *capsa*; e (8) de f: *roxo* de *rufus*.

Ante o visto, podería facerse a seguinte identificación: a grafía única <x> era considerada modernizadora, a preferida nos textos de creación literaria e a usada por autores de tendencia popular; a tripla grafía <g, j, x> era a tradicionalista, a elixida para os textos de estudo científico e a proposta por autores de tendencia culta.

4. UNHA ORTOGRAFÍA COHERENTE COAS SÚAS OUTRAS REGRAS

Razóns semellantes ás xa expostas, canda a da coherencia con outros usos que el propón, foron as que levaron a Saco a escoller o dígrafo <nh> para representar a nasal velar intervocálica de *unha*, fronte a outras propostas coma *umha*, *un a*, *un*, *un-ha*, *un ha* etc.

Saco Arce (1868: 26) asume a representación de *unha* sen xustificalo, quizais por considerar que estaba suficientemente asentada entre os escritores, xa que fora ata o daquela a empregada por García Mosquera, Pondal, Fernández Morales e no *Álbum de la caridad*. Así e todo, tampouco eran raras outras transcricións: *umha*, coa variante *um-ha* e outras, fora a empregada por Sarmiento (Mariño 2003: 52), e a de guión (*um-ha*), a lematizada no *Diccionario* (1863) de F. J. Rodríguez; a de *un a* aínda a usara maioritariamente Mirás no *Compendio* (1864); e, sobre todo, a de *un-ha* fora a preferida nos transcendentais textos de Pintos e Rosalía de Castro.

Coidamos que a elección do gramático ourensán por unha grafía sen trazo nin separación (*unha*) ben se puido deber a que contraviría o uso por el disposto para o guión de enlace, que non era outro que o de unir diccións eufónicas. Para Saco, coma para case todos os escritores rexurdimentistas, a nasal velar de *unha* ocuparía a posición implosiva e formaría sílaba co <u>. Por iso non debía levar o guión de enlace, posto que estaría dando a entender que a nasal formaba dicción co <a>; alén disto, o uso do <h> neste caso xa indicaba linde silábica. Saco refírese á súa pronuncia na sección en que comenta o artigo indeterminado e tamén á súa excepcionalidade (1868: 26):

La *h* de *unha* y sus compuestos *algunha*, *ningunha*, representa la pequeña aspiración ó esfuerzo que es preciso hacer para impedir que la *n* forme sílaba con la *a*. Dicha *n* suena de un modo semejante á la de las dicciones castellanas *enhebrar*, *inherente*. Esta pronunciación puede mirarse como excepcional en gallego, el cual gustando poco de pronunciar muy nasalmente dicha letra, suele evitar en casos análogos tal sonido.

Entendemos que na comparanza de pronuncia que fai coas formas castelás *enhebrar* e *inherente*, Saco estaría pensado máis no castelán rexional de Galicia ca

no de Castela e, no tocante a considerala “excepcional”, está a se referir a casos de eufonía en que o *-n* ou ben se realizaba alveolar (*Ben-o-sei*), ben caera (*co-iste*) ou ben se asimilara á nasal seguinte (*ni’ me falou*).

5. UNHA ORTOGRAFÍA QUE RECOLLA A EUFONÍA DO GALEGO ORAL

A *eufonía* é un concepto fundamental para Saco e aparece de camiño pola súa *Gramática*. Foi a eufonía un dos mecanismos de que se valeron os rexurdimentistas para demostrar a dozura e suavidade do galego fronte ós que o acumaban de “rudo” e “grosero” (Hermida 1992a: 136-139). Di o presbítero ourensán (1868: 142):

Pocos idiomas habrá, en cuya formacion y estructura (sic) haya influido tanto el instinto de la armonía, y que tan cuidadosamente eviten todo sonido áspero y desapacible, como el gallego, que refleja exactamente el dulce y suave carácter del pueblo que en él expresa sus conceptos.

Saco refire mecanismos eufónicos do galego oral como a propensión ás vogais pechadas (*i* e non *e*, por exemplo, en *direito* ou *pidir*), a abundancia de ditongos e sons “blandos” (“como *ll*, *ñ*, *ch*, *x*”), as combinacións de “consoantes mudas” e a escaseza de finais en vogal aguda, pois en tal caso o galego escolle a paragoxe con *e*. A eufonía constitúe para Saco toda unha estilística, unha concepción estética do galego popular ourensán, e a ela lle dedica toda unha sección (1868: 141-154), catorce páxinas en que vai examinado os distintos procedementos de que se valen os falantes para evitaren certos sons desagradables, sobre todo, no encontro ou combinación de palabras, por medio de elisións, contraccións, asimilacións, epénteses... Para recoller esta eufonía graficamente propondrá o uso de apóstrofos e guións de enlace. Estas representacións, malia o perigo de complicaren a ortografía e provocaren dificultades na lectura, foron vistas por Saco Arce, e en xeral por todos os escritores do Rexurdimento, como algo positivo, identificador do galego (ou, se se quere, diferenciador do castelán), e que o equiparaban a linguas de prestixio coma o francés ou o italiano, onde tamén se usaba o apóstrofo. Alén diso, os textos poéticos revelábanse como espazos idóneos para a experimentación con eles, coma tal para facer cadrar a medida do verso. Saco foi o primeiro en dar indicacións sobre o uso¹⁴, pero tamén en advertir do seu abuso: di por exemplo

14 Só o precedería neste intento de regulamentación Fernández Morales na introdución dos seus *Ensayos poéticos* (1861), indicacións (p. 5) que nalgún punto recordan as do gramático ourensán.

sobre a elisión que “no deberá ejecutarse en los casos en que pueda perjudicar á la claridad” (1868: 144).

5.1. O apóstrofo

Saco Arce (1868: 142) denomina “apóstrofo” á supresión da vogal final dunha palabra, seguindo outra que comece tamén por vogal. Neste punto cómpre salientar que o gramático ourensán está a confundir o proceso fonético (*elisión*) coa súa representación gráfica (por medio do *apóstrofo*). Ademais, na sección de “Ortografía” (1868: 230), modificará a definición ampliando a elisión eufónica a calquera letra na fin da palabra: *Seic' anda; No' m'os deu*.

A vírgula colocárase na parte superior do oco da vogal elidida¹⁵, e Saco (1868: 143-144) precisa que o “apóstrofo” sendo “frecuentísimo” non é “forzoso”, agás coa preposición *de* e cos clíticos *me, che, lle* seguidos de pronome ou artigo: *d'eiquí, rouboum'a, deuch'os...* A vogal *e* sería a que máis doadamente se elide.

Propón usar o apóstrofo para marcar a elisión das vogais nos seguintes casos (1868: 143-144):

- Con pronomes enclíticos, adverbios, preposicións e conxuncións: o máis habitual. Neste aspecto, Saco non fai distinción entre os casos en que xa daquela seguramente se tiña producido unha contracción morfolóxica: casos de amálgama de preposición *de* mais o artigo determinado ou o pronome persoal *il, ela* (*d'o, d'a; d'il d'ela...*); dos que realmente se producía unha elisión en secuencia: *Queres que t' agarde? Anqu' acabe...* Mesmo nalgúns casos, o que agocha a vírgula non é unha elisión senón unha contracción: *Seic' o viche?* [*'sejkə*] (e non [*'sejko*]). Nas representacións das contraccións morfolóxicas de *en* e *de* co artigo determinado, nos escritos anteriores á súa *Gramática*, dentro do variacionismo comentado, era moi habitual a súa grafía soldada: *do, da; no, na*. A partir do texto de Saco, a representación con separación dos elementos amalgamados, fose con apóstrofos ou guións (*d'o; n'o, n-o*), foi a opción preferida.
- Cos verbos e cos substantivos e adxectivos, ben que sinala que non experimentan tanto esa elisión, a non ser que logo do verbo vaia un pronome (*agárd' o*), e o nome remate en *e* ou na mesma letra con que comeza a seguinte palabra: *noit' escura*.
- Con palabras que comecen por *es-*: *a 'squela*, elidindo a vogal inicial.

15 Coherentemente, nas contraccións e elisións da preposición *en*, algúns escritores grafaron o apóstrofo antes do *n*: <n>. Témolovisto en García Mosquera, Fernández Morales e nos irmáns De la Iglesia.

O apóstrofo sinalaría a elisión dunha consoante, sobre todo da nasal implosiva *-n*, ante palabras que comezasen por vogal ou outra nasal, nos casos seguintes (1868: 146-150):

- Coa preposición *con* ante artigos e pronomes: *c'o, co'a, c'un, co'il, co'iste...*
- Coas palabras *non, nin, quen, ven* “y alguna otra”: *No' e certo, Ni' e grande nin pequeno; ve' acá; Seica n' o sabe...*
- Con algúns adverbios, conxuncións, pronomes e verbos que rematan en *-n* e a seguir vén o pronome átono *me*, producíndose daquela unha asimilación entre as nasais: *no' me viu, ni' me falou, tame' me pidiu, be' m'o dixo il, que' me dera, po'm' os elí, te'm' o dito, no' nos trouxo...*

Así e todo, nalgúns destes exemplos citados, Saco tamén dá a alternativa da grafía plena; por exemplo, coa preposición *con* e as negacións *non, nin* seguidas de vogal sinala que estilisticamente “se usan íntegras á veces para dar mas energia á la expresión: *con iste, con ela, non e*” (1868: 148).

5.2. O guión de enlace

Pola súa parte, Saco Arce (1868: 230) propón o guión ou “rayita horizontal” por claridade “en medio de ciertas dicciones, para indicar que una letra o sílaba, que por eufonía se pronuncia unida a otra palabra, pertenece a diferente dicción, como *n-il, n-algún, pol-o, matal-o, quen-o, os homes y-as mulleres*”. Fai uso do guión nestes contextos (1868: 145-147):

- Coa preposición *en* seguida de artigo e outros determinantes e pronomes: *n-o, n-il, n-iste, n-algún, n-unha...* Neste punto, ó propor a grafización con guión dá a entender que preposición e determinante ou pronome son de diccións diferentes (*en* e *il*), e non serían, xa que logo, contraccións morfolóxicas amalgamadas. Repárese en que Saco lles dá distinto tratamento gráfico ás contraccións morfolóxicas da preposición *de* (*d'o*) e *en* (*n-o*).
- Para representar o fenómeno fónico propio do dialecto ourensán consistente na realización como semiconsoante da conxunción copulativa e ante vogal, o que fai abrir a vogal seguinte: *Unha navalla y-on coitelo; Un regueiro y-onha folla*. Pola grafía <y> escollida, conforme xa comentamos, interpreta o son como consonántico.
- Coas por el chamadas “consoantes eufónicas”, <n> e <y>, que impiden o hiato en formas verbais seguidas dos pronomes átonos de acusativo *o, a, os, as*: o <n> tras final en ditongo (*Levai-n-o; Hai-n-o*); o <y> epentético tras vogal aguda (*Ha-y-o coller*) e noutras secuencias, para evitar a crase, coma en *Ond'a y-outra* e *Na y-alma*.

- Para sinalar a pronuncia alveolar do *-n* nas formas *ben, quen, tamén* cando van seguidas de pronome átono de acusativo *o, a, os, as*: *Ben-o-sei, Quén-o-dixo?, Tamen-os eu vin*, “cuyas locuciones deben pronunciarse *beno, quenno, tamenos*” (1868: 149).
- Con formas verbais, pronomes e outras palabras de uso frecuente que re-matando en *-r* ou *-s* ante pronome ou artigo cambian este por *l*, “cuyo sonido es mas claro y mas dulce” (1868: 150): *leval-o, deullel-a, trâl-os bois, todol-os días, sentadol-os dous; pidil-as, acabal-a obra, pol-o monte...* Neste punto, sinala que esta realización non é tan imprescindible cando se trata do artigo.

ORIXINALIDADE E TRANSCENDENCIA DA SÚA PROPOSTA

A táboa que mostramos a seguir tenta recoller en que medida a proposta de Saco Arce se inspirou nas representacións gráficas ensaiadas nos textos que precederon a súa *Gramática gallega* e, asemade, que influencia tivo nos escritos posteriores, sobre todo nas simbólicas catro obras publicadas en 1880, o *annus mirabilis* do Rexurdimento galego.

Para iso analizamos dez aspectos significativos da ortografía galega do século XIX en trece textos do Rexurdimento: sete publicados antes de 1868, e outros seis aparecidos despois. Por practicidade, numeramos horizontalmente na táboa as representacións analizadas:

- (1) A abertura das vogais abertas <e, o> con acentos.
- (2) As contraccións da preposición *a* co artigo masculino *o* (*ao/ó*).
- (3) As contraccións da preposición *a* co artigo feminino *a* (*á*).
- (4) As contraccións da preposición *de* co artigo (*do*).
- (5) As contraccións da preposición *en* co artigo (*no*).
- (6) O alomorfo do artigo tras a preposición *por* (*polo*).
- (7) O <-i/-y> en ditongo decrecente final de palabra (*vai/vay*).
- (8) O fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ (<x /j, g, x>).
- (9) A nasal velar en *unha*.
- (10) A realización da conxunción copulativa *e* en posición antevocálica (<e/y>).

As obras analizadas aparecen na táboa no eixo vertical citadas polo autor ou autora. En todos os casos examinamos as primeiras edicións e, de seren anteriores á *Gramática gallega*, a que coidamos que puido consultar Saco. Son os seguintes textos:

- X.M. Pintos, *A gaita gallega* (1853).
J. García Mosquera, “Cantinelas gallegas” (1858)¹⁶.
A. Fernández Morales, *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861).
A. de la Iglesia (ed.), *Álbum de la caridad* (1862).
Rosalía de Castro, *Cantares gallegos* (1863).
F. Mirás, *Compendio de gramática gallega castellana* (1864).
E. Pondal, *A campana d’Anllons* (1866)¹⁷.
J.A. Saco Arce, Gramática gallega (1868).
Rosalía de Castro, *Follas novas* (1880).
V. Lamas Carvajal, *Saudades gallegas* (1880).
M. Curros Enríquez, *Aires da miña terra* (1880).
M. Valladares, *Majina* (1880).
M. Valladares, *Diccionario gallego-castellano* (1884).
J. Pérez Ballesteros, *Cancionero popular gallego* (1886).

Os resultados reflíctense na táboa que segue. Pode obterse unha primeira conclusión a partir das tonalidades máis escuras que empregamos nos distintos cadros. No centro resáltanse en fondo gris escuro as propostas de Saco e na mesma cor, as dos autores que coinciden coa súa. Nos cadros con fondo gris máis claro destacan as que só coinciden en parte (entre paréntese incluimos outras representacións minoritarias significativas), en tanto que deixamos en branco as discordantes. Por outra parte, os que figuran baleiros cun guión (–) son casos en que non atopamos exemplo. Como é doado de apreciar, as coincidencias son meirandes nos textos posteriores á *Gramática*, o que denota a súa influencia neles.

16 Examineuse a edición publicada en *El Miño* (15/IX/1858).

17 Utilizouse a edición en folleto feita na Coruña na Imprenta de D. Eusebio Cascante, 1866.

Orixinalidade e transcendencia da proposta ortográfica de Saco Arce (1868)

Textos e autores	Trazos gráficos analizados									
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Pintos (1853)	grave	ò (ò, ó)	â	do	no	po lo	vay (-i)	g, j, x	n-h	e
G. Mosquera (1858)	–	–	á	d'o	'no	pol-o	vay	x	nh	y
F. Morales (1861)	–	ô	*a	d'o	'n o	po lo	vay	x	nh	y
De la Iglesia (1862)	grave	ò	às	do	'no	pol-o	vay (-i)	g, j, x	nh	e
R. de Castro (1863)	–	ô (ó, á, ó)	á (a)	dó	no	pó-lo	vay (-i)	x	n-h	y
Mirás (1864)	–	o	as	do	no	polo	vay	x	un a	e
Pondal (1866)	–	ao	à	do	no	po-lo	vai	g, j, x	nh	e
Saco Arce (1868)	circ-flx.	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai	x	nh	y-
R. de Castro (1880)	–	o (ó, ô)	a (á, â)	d'o	n'o	pó-lo	vay (-i)	x	n-h	y
Lamas (1880)	–	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai (-y)	x	nh	y-
Curros (1880)	circ-flx.	ó	á	d'o	n'o	pol-o	vay	x	nh	y-
Valladares (1880)	grave	ò	â	d'o	n'o	po-l-o	vai	g, j, x	nh	e
Valladares (1884)	grave	ò	â	d'o	n'o	po-l-o	vai	g, j, x	nh	e (y)
P. Ballesteros (1886)	circ-flx.	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai	x	nh	e (y-)

Como se pode ver, Saco apenas ten en conta as grafías empregadas nos textos anteriores á súa *Gramática*, como el mesmo xa nos advertira no prólogo (“sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos”). Cos que máis trazos gráficos comparte é cos textos do ourensán García Mosquera, colega seu no instituto, e cos *Ensaíos poéticos* de Fernández Morales (dos que non sabemos se tería coñecemento), e mesmo neste caso só cinco dos dez aspectos analizados,

isto é só no 50%. Chama a atención por exemplo que apenas tivese en conta a proposta ortográfica usada en tres textos tan simbólicos coma *A gaita gallega*, co que só comparte parcialmente tres trazos; co *Álbum*, no que coincide en dous totalmente e noutros dous en parte; e cos influentes *Cantares* rosalianos, con quen só concorda nun aspecto e escasamente en tres máis. A coincidencia é case anecdótica (só un aspecto) co manual gramatical de Mirás e co poema de Pondal que escolma na antoloxía final.

No aspecto gráfico en que Saco se amosa máis conforme ás grafías anteriores é no uso de <nh> para a nasal velar e no de <x> para o fonema fricativo prepalatal xordo. Pola súa vez, a súa proposta é innovadora na representación da contracción da preposición *a* e o artigo feminino como <â> e na de *en* mais o artigo como <n-o>.

Pola contra, nos textos publicados posteriormente á *Gramática*, a influencia ortográfica de Saco si se deixa ver totalmente no *Cancionero* recollido por Pérez Ballesteros, un dos máximos defensores naquela altura do maxisterio de Saco en materia gramatical. Na súa colección de coplas son numerosas as notas a rodapé sobre os usos lingüísticos nelas; nalgunhas case reproduce literalmente o dito por Saco, conforme xa notou Sánchez Rei (2006: 52). A autoridade de Saco tamén a fixo valer Pérez Ballesteros nas súas intervencións durante a polémica ortográfica de 1888 (Hermida 1987); nela, Saco fora criticado por Marsal (Martínez Salazar) e tamén por A. de la Iglesia pola súa defensa do <x> como grafía única¹⁸. Di Pérez Ballesteros, seguidor de Saco, en carta a Martínez Salazar, partidario das grafías etimolóxicas (Hermida 1992b: 363-367):

Si hubiese consultado la *Gramática Gallega* del Sr. Saco y Arce, corresponsal de la Real Academia Española, hubiera visto que la *x* representa siempre en la escritura gallega el sonido de la *ch* francesa, y yo añadiré que la *j* queda siempre para el de dicha consonante en castellano. Con esta advertencia, tan sencilla, podrá quedar el aparente neófito completamente enterado. [...] Dejo a un lado los párrafos del comunicado que no se refieren á mi personalidad; me concretaré á lamentar que no les convenza, al Sr. Marsal y algunos más, la razon alegada por mi antiguo amigo y notabilísimo discípulo (de los dos años de

18 Críticalle Martínez Salazar: “el Sr. Saco y Arce, notabilísimo poeta, y autor de la *Gramática gallega*, única que al parecer existe, ó que hemos podido procurarnos, ha tratado la prosodia y ortografía gallegas de un modo deficiente á mi juicio, puesto que no resuelve nuestras dudas. [...] Poniendo a salvo el respecto del Sr. Saco y Arce, creo que las conclusiones que sienta en su ortografía, relativas al uso de la *g*, *j* y *x*, perjudicaron en gran manera la pureza del idioma gallego y ahondaron profundamente la división que reina entre los escritores galicianos” (Hermida 1992b: 301).

Cánones) en la Universidad compostelana, Saco y Arce, autor de la Gramática gallega.

Pola súa parte, tamén seguen claramente a ortografía de Saco os escritores ourensáns Lamas Carvajal e Curros Enríquez. En *Saudades gallegas*, as representacións que analizamos de Lamas coinciden nun 90% coa proposta de Saco. No caso de *Aires da miña terra*, as coincidencias son menores, pero aínda así chegan ó 60%: as discrepancias veñen na representación das contraccións da preposición *a* e *en* co artigo *e*, sobre todo, no uso de *-y* en ditongos decrecentes en final de palabra, que Curros defende polas similitudes, segundo el, entre o ditongo grego e galego. A respecto disto, escíbelle o poeta celanovés nunha carta a Martínez Salazar (Alonso 1970: 101):

Una agradable sorpresa me ha proporcionado la colección del Sr. Ballesteros: la de saber que el autor se halla conforme en todo con la ortografía de mi ilustre maestro Saco. [...] Yo difiero de Saco únicamente en que no acepto como él en absoluto el empleo de la *i* latina, sino que la circunscribo a aquellos casos en que suena como vocal. A final de vocablo, su empleo me parece herético, y creo que nadie que conozca bien la influencia que en nuestras costumbres y por consiguiente en nuestra lengua ejercieron los pobladores griegos, puede proscribir por completo el elemento helénico de nuestro idioma, aunque solo sea porque este elemento es anterior, históricamente considerado, al romano. Esto explica por qué yo simultaneo con la *i* latina la *y* griega. Ambas trabajaron en la formación de nuestra lengua.

Menor concordancia presenta *Follas novas* (apenas un trazo e cinco parcialmente), pois Rosalía de Castro optou por unha ortografía non moi diferente á de *Cantares gallegos*. Tampouco nas obras analizadas de Valladares hai moitas coincidencias: apenas en tres aspectos (<d'o>, *vai* e <nh>). Neste punto, cómpre lembrar que Valladares, autor dunha proposta ortográfica propia, nalgunhas partes dos seus inéditos *Elementos de gramática gallega* (1892), discutiu algunhas das propostas do gramático ourensán, como a marcación da abertura de vogais, o uso do guión e do apóstrofo, a representación dalgunhas contraccións, o uso de <y> para o alomorfo da conxunción coordinada copulativa ante vogal ou os casos de iode epentético de *a y-alma*. (Fernández Salgado 2002, 2004, 2012).

CABO

Nas páxinas precedentes cualificamos de pragmática e actual a ortografía que Saco propuxo para o galego na súa *Gramática gallega* (1868), pois nela primou o didactismo e o querer recoller a esencia do galego oral falado polos seus paisanos ourensáns. Pódese dicir que Saco quixo democratizar a ortografía, achegar a grafía ó que se falaba, pero tamén ós seus falantes e que non estivese reservada soamente ós eruditos. Por iso se baseou na ortografía do castelán –a única estudada nas escolas– naqueles aspectos que lle servían para o galego porque os dous idiomas tiveran desenvolvementos fónicos semellantes. Porén, cando aquela non lle valía, por diverxeren os resultados das súas evolucións, tendeu a facer propostas simplificadoras de tinte foneticista: cada fonema, súa grafía.

Nas representacións en que os escritores do século XIX tiveron que innovar, Saco rexeitou as grafías antigas e optou, entre as usadas modernamente, pola que posuía maior consenso entre os autores e pola que máis se axustaba ó son que representaba. Ademais, o gramático ourensán quixo ennobrecer a lingua falada polos “rústicos” –como a eles se refire–, por iso porfiou en reflectir graficamente a súa *eufonía*, para o que propuxo o uso de signos gráficos como apóstrofos e guións, que lle daban á escrita oitocentista galega unha fasquía semellante á do francés ou do italiano, dúas linguas de prestixio naquela altura.

Os resultados do exame de dez aspectos gráficos en trece textos representativos do Rexurdimento deixaron ver que Saco apenas tivo en conta as propostas gráficas dos escritos anteriores á súa *Gramática*; pola contra, a súa ortografía si transcendeu nos posteriores, sobre todo nas obras dos ourensáns Lamas Carvajal e Curros Enríquez, no cancionero popular recollido por Pérez Ballesteros, un dos máximos valedores da autoridade gramatical de Saco, e en grafías particulares como a de <d'o>.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*. Lugo: Ediciones Celta.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y Cª.
- Dobarro Paz, Xosé María (1996): “Algunhas notas sobre o papel de Antonio de la Iglesia na conformación da lingua e da literatura galegas do século XIX”, en Manuel Casado Velarde [et al.] (eds.), *Scripta philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*. A Coruña: Universidade, 813-835.
- Fandiño, Antonio Benito (1849): *A casamenteira*. Orense: Oficina de D. Juan María Pazos.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2002): *Marcial Valladares (1821-1903). Lingua, Literatura e Folclore*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- (2004): “A obra gramatical de Marcial Valladares”, *Cadernos de lingua* 26, 47-98.
- (2012): “Teoría e praxe da proposta ortográfica de Marcial Valladares: os acentos como marca de abertura vocálica”, en Bieito Arias Freixedo, Xosé María Gómez Clemente e Gabriel Pérez Durán (eds.), *Sementar para os que veñan: homenaxe a Camiño Noia*. Vigo: Universidade, 359-381.
- Ferreiro, Manuel (1991): “A lingua pondaliana e a formación do estándar literario galego”, *Cadernos de lingua* 4, 49-70.
- González Seoane, Ernesto X. (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- Hermida, Carme (1987): “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [š]”, *Grial* 97, 299-316.
- (1992a): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (1992b): *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891). Escolma de textos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Lama, M.ª Xesús (1995): “Introducción”, en Rosalía de Castro, *Cantares gallegos*. Vigo: Galaxia, 9-129.

- Lorenzo, Ramón (1986): “A lingua literaria na época de Rosalía”, en *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade, t. III, 7-41.
- Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacementa. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. *Revista Galega de Filoloxía*. Monografía 2. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.
- Mosterín, Jesús (1993): *Teoría de la escritura*. Barcelona: Icaria.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2006): *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Ames: Laivento.
- Soto Freire, Manuel (1869): “Gramática Gallega por D. Juan A. Saco Arce. Prospecto”, *Boletín oficial eclesiástico del Arzobispado de Santiago* 260, 326-327.

Descrición e prescrición na *Gramática* de Saco

Ernesto X. González Seoane

Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

1.

A inexistencia de gramáticas do galego é motivo dunha preocupación amplamente estendida entre os promotores do Rexurdimento. Esta inquedanza é animada sen dúbida por razóns de carácter utilitario, na medida en que a gramática é concibida como un remedio para contrarrestar o carácter proteico que na altura presenta o galego, tanto no plano oral coma no escrito. Pero, ao tempo, obedece tamén a motivacións de carácter simbólico, polo feito de que as gramáticas, e tamén os dicionarios, son textos emblemáticos, revestidos dunha aura especial, no sentido de que confiren un estatuto especial ás linguas que describen, que deste modo se sitúan nun nivel máis elevado que as linguas e variedades que carecen destes instrumentos (Zgusta 1989, Auroux 1992).

Neste sentido, nos lamentos acerca da inexistencia de descrições gramaticais do galego apréciase unha certa continuidade entre dúas acepcións do termo *gramática*: por unha banda, *gramática* como conxunto de regras internas propias dunha determinada variedade lingüística e, por outra, *gramática* como texto en que se describen esas regras e, eventualmente, se formulan valoracións de carácter cualitativo acerca delas. A confusión destas dúas acepcións conduce a considerar, ante a falta de textos gramaticais, que o galego é unha lingua *sen gramática* no primeiro dos sentidos mencionados, é dicir unha selva intrincada poboada por un conxunto caótico de formas e usos.

2.

A aparición das primeiras gramáticas do galego introduce unha dobre cuestión: por unha banda, a de determinar cal vai ser a variedade ou variedades que van tomar como punto de referencia e, por outra, a de decidir con que perspectiva ou actitude o gramático se vai enfrontar a ela ou elas.

Dito con outras palabras, á hora de abordar a redacción dunha gramática é preciso tomar algunhas decisións acerca do modelo de lingua e tamén en relación coa orientación, máis ben descritiva ou máis ben prescritiva, con que se vai enfrontar esta tarefa. Estas dúas cuestións (modelo de lingua e orientación descritiva ou prescritiva da obra) están, no fondo, intimamente vinculadas por canto os textos gramaticais, coma os dicionarios, con independencia das pretensións dos seus autores, tenden a ser lidos como textos de carácter prescritivo. Deste xeito, os usos ou as formas descritas neles (sempre, naturalmente, que non sexan explícita ou implicitamente desautorizados) tenden a ser interpretados non xa como válidos, senón mesmo como modélicos ou recomendables, mentres que as formas e usos excluídos ou non descritos son implicitamente considerados como non aceptables ou, cando menos, como dubidosos ou non canónicos. A omisión dun uso ou dunha forma na descrición gramatical estende sobre eles, no mellor dos casos, unha sombra de sospeita.

3.

Canto á cuestión da variedade descrita, as gramáticas do español (e non só do español; se nos referimos a elas é porque, con toda certeza, foron os modelos que os primeiros gramáticos galegos, e sinaladamente Saco, empregaron como fontes de primeira man á hora de elaboraren os seus textos) definen o seu obxecto de estudo en termos análogos aos utilizados pola *Gramática de la lengua castellana* da Real Academia Española. En realidade, estas caracterizacións habituais nos tratados gramaticais da época son, polo xeral, simples adaptacións da formulada por Diomedes no século IV e logo transmitida de xeración en xeración ata os nosos días (Gómez 1981: 18-23, Calero 1986: 29-33). En todo caso, parece fóra de toda dúbida que a gramática académica actuou como elemento intermediario. De acordo coa definición que ofrecía a Academia na edición de 1866, “la Gramática es el arte de hablar *con propiedad* y escribir *correctamente*” a lingua española (RAE 1866: 5; cursivas nosas). Xa que logo, a misión do gramático sería describir esa variedade e definir os seus límites; dito doutro xeito, discriminar o que é *correcto* ou *apropiado* do que non o é.

Cómpre preguntármonos agora que é o que queren dicir os gramáticos españois con “hablar *con propiedad*” e “escribir *correctamente*”. Nos textos da época foron

varios os tratadistas que enfrontaron e tentaron responder esta cuestión. Fóra de pequenas diferenzas de matiz, as súas respostas coinciden en propoñer como paradigma de *bo uso* a fala das persoas cultivadas. Así, para Gómez Gayoso, un gramático do século XVIII, o modelo de corrección era o “uso de los varones doctos”. Menos sexista, xa no XIX, Salvá referíase aos “escritos o conversación de las personas doctas”. Andrés Bello, pola súa parte, consideraba que o *bo uso* era o da “gente educada”. Son tamén amplamente mencionados como fonte de lexitimación os “bos escritores”, os “autores consagrados” ou expresións semellantes (Gómez 1981: 18-23; Sarmiento 1984: 40-45, e Calero 1986: 31-33).

4.

Polo que se refire ás primeiras gramáticas do galego, cómpre dicir que nin Saco, nin antes ca el Mirás ou Cuveiro, ofrecen unha definición de *gramática*. Si o fai, en cambio, Valladares (1892: 11), que propón unha fórmula que evoca as caracterizacións habituais nas gramáticas españolas da época, e en particular a académica:

Gramática gallega es el arte de hablar y escribir correctamente en gallego por medio de letras, cuyas diferentes combinaciones forman las sílabas de que se componen las palabras.

Ora, que significa, falando do galego de mediados do século XIX, falar e escribir *correctamente*? Ten o mesmo significado “falar e escribir correctamente” cando nos referimos a unha lingua plenamente estandarizada, como por exemplo o español, que cando falamos dunha lingua cun estatuto subalterno e cunha tradición escrita incipiente como é o caso do galego naquela altura? Nestas condicións, cal podía ser o modelo de “*bo uso*” para o galego por volta de mediados do século XIX?

Saco, e non só el, senón tamén algúns dos seus contemporáneos, reflexionan sobre esta cuestión, ou cando menos formulan opinións que nos permiten ter unha idea acerca do “ideal de lingua” que tiñan en mente.

A este respecto, podemos distinguir unha posición, seguramente maioritaria ou dominante, que nalgún outro lugar teño denominado “cultista” (1994), caracterizada por unha profunda desconfianza e receo fronte ás variedades do galego que son caracterizadas como “vulgares”, “aldeás”, “rurais”, en definitiva “populares”.

Son moitos os testemuños que se poden citar para ilustrar esta posición. Algúns dos máis coñecidos son, sen dúbida, os de Vicente Turnes, que se mostra partidario “del gallego culto y pulido que se habla en las villas y ciudades civilizadas” e inimigo “del toscó y rudo que hablan las gentes del campo”. Nesta mesma liña, Manuel Martínez González deplora que os escritores galegos prefiran “en vez del

gallego culto o perfeccionado de las grandes poblaciones, el rudo y mal escogido que emplean nuestros aldeanos” (*apud* Alonso 1970: 42-43). Manuel R. Rodríguez (1892-1893: 341), pola súa parte, sentencia:

El verdadero lenguaje gallego no debe buscarse en la montaña entre las breñas, cuyos habitantes, en vez de hablar, braman en su lengua natural; ni tampoco se debe buscar en los pueblos limítrofes con Castilla y reinos vecinos, porque el habla de estos habitantes es una jerga incomprensible por la mezcla de sus vocablos [...]. El verdadero gallego debe buscarse en el interior de Galicia en los pueblos comarcanos á las capitales de provincia.

En boa parte destas ocasións, o que atopamos parece, en realidade, unha asunción mimética, e seguramente pouco meditada, dos criterios que se manexan de maneira xeneralizada nas gramáticas do español á hora de avaliar variedades subestándar. Dito con outras palabras, os fragmentos transcritos supoñen unha translación ao galego da forte estigmatización que sofren as variedades rurais, populares ou dialectais nos textos gramaticais do español. Trátase dunha manifestación do que Thomas (1991: 76-82), na súa tipoloxía do purismo lingüístico, denomina *purismo elitista*, e que se caracteriza por promover as variedades propias das elites educadas e urbanas e por un rexeitamento máis ou menos intenso das variedades subestándar e rexionais. Alén do caso do español, trátase dunha tendencia común en linguas que contan cunha variedade estándar ben identificada e consolidada e con institucións académicas con autoridade en materia lingüística (Brunstad 2003: 63). Menos explicable resulta a súa aplicación a unha lingua que, coma o galego naquela altura, carece dunha variedade estándar medianamente delimitada e se encontra confinada precisamente en ámbitos e rexistros pouco prestixiados e que constitúen precisamente o albo do purismo de tipo elitista.

Mesmo así, os textos gramaticais ou paragramaticais galegos inspirados por esta concepción que chamamos “cultista” abundan en comentarios de carácter prescriptivo, que se formulan coa intención declarada de orientar o uso. En non poucas ocasións este tipo de xuízos proxéctanse sobre trazos característicos ou propios do galego que son presentados nalgúns textos gramaticais como faltas contra as “regras da gramática” ou contra a “pureza da linguaxe”, ou como “vicios de locución” etc. Entre estas formas condenadas ou desaconselladas atopamos, por exemplo, trazos con ampla difusión xeográfica e demográfica, pero obxecto de forte estigmatización, como a gheada, ou tamén variantes dialectais minoritarias, como as formas en *-no* para a terceira persoa de plural do pretérito de indicativo (*cantano* ‘cantaron’, *colleno* ‘colleron’, *partino* ‘partiron’) ou como a perífrase *andar a* + infinitivo. Pero tamén se rexistran formas de carácter común e de difusión

xeral en todo o dominio lingüístico galego, como o infinitivo conxugado, ou como as perífrases *ir* + infinitivo ou *haber* + infinitivo, que son condenadas explicitamente na gramática de Valladares (1892), moi probablemente porque se trata de formas presentadas como “faltas” e “defectos del lenguaje” ou como “vicios de locución” en manuais dirixidos a mellorar a corrección lingüística en español dos escolares galegos (Graña 1867; Álvarez 1870, 1892; García 1884; sobre este asunto *cfr.* Fernández 2007).

5.

Este é o contexto en que cómpre inscribir a gramática de Saco se queremos apreciar a verdadeira importancia da súa contribución e, en certo modo, a audacia ou a valentía das súas posicións. Porque, fronte a esta liña dominante de carácter “cultista”, Saco eríxese como o principal e máis resolto valedor do galego “popular”, “rústico” e “aldeán”, uns adxectivos usualmente portadores de connotacións negativas e que no texto de Saco pasan a asumir valores abertamente positivos.

O recurso ás variedades orais e populares xustifícase na gramática de Saco pola ausencia, no momento de composición da obra, dunha tradición literaria sólida, con autores capaces de erixirse en autoridades en materia lingüística. Así o declara Saco na súa introdución cando xustifica a súa renuencia a acudir aos textos literarios na procura de exemplos para a súa descrición:

No es esto decir que carezcan de mérito los pocos escritos que hay en gallego, sino que sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos. Solo citaré á veces, por razon de su mayor antigüedad y de su erudicion vastísima, al ilustre P. Sarmiento (1868: IX n.).

E, mesmo así, algúns dos usos gráficos e dos trazos lingüísticos que Saco rexistra na obra do frade bieito son obxectados e desaconsellados de forma polo xeral bastante explícita:

Sarmiento dice *sanouhos* por *sanou-n-os*. Creemos que no debe ser imitado (1868: 146 n.).

No debe imitarse á Sarmiento cuando dice: *En o Taboadelo* (1868: 149 n.).

En poesía podrá dispensarse la infracción de estas reglas, como cuando dice Sarmiento: “*Se compran n-a vila (cómpranse) / Por pouco diñeiro / Ameixas è ostras, / Centolas, cangrexos*”. No convendrá sin embargo prodigar semejante licencia, poco conforme al genio de la lengua gallega (1868: 161 n.).

En ausencia de modelos escritos, o galego “rústico” e “aldeán” emerxe, se non como única, cando menos si como principal fonte de lexitimación: “ninguna locución, ningún giro he consignado aquí que no haya repetidas veces escuchado de lábios de nuestros aldeanos” (1868: X). Esta decisión débese probablemente a unha extensión ao plano lingüístico dunha visión idealizada da aldea e dos seus habitantes, que cumpriría conectar co profundo conservadorismo e tradicionalismo do autor en materia política, relixiosa e moral. Fronte a un mundo rural incontaminado, tamén en materia lingüística,

Tal vez se me tachará de ser en él sobradamente servil á causa del respeto que muestro á los modos de decir y de alterar la estructura [sic] de las palabras usados por la gente del campo; pero a esto responderé: primero, que una lengua que apenas puede llamarse escrita, no puede tenerse por pura, sino tal como la hablan las únicas personas que no se han dejado aun contagiar del castellano, esto es, los rústicos (1868: VIII),

as variedades urbanas¹ son desbotadas como posible alternativa atendendo a que o que nelas se fala non é senón “una abigarrada mezcla de gallego y castellano” (1868: X).

Saco é plenamente consciente de que a súa posición resulta un tanto heterodoxa e que, con certeza, vai ser rexeitada por parte das elites ilustradas que impulsan o Rexurdimento, pero explícao pola filiación urbana dos seus eventuais detractores: “probablemente tales críticos serán moradores de ciudades” (1868: X).

Cómpre advertir, en todo caso, que as posicións de Saco neste terreo, lonxe de resultar estrañas ou inusuais nos procesos de emerxencia e construción das variedades estándar, encaixan á perfección dentro do que na xa citada clasificación tipolóxica de Thomas (1991) se denomina *purismo etnográfico*, que ten como primeiro obxectivo “a desire to move away from urban ‘decadence’ towards the ‘pure’ usage of the countryside” (Millar 2005: 107). Tal e como indica Smith (1971: 63), ocorre que, aínda que “nationalistic movements are all urban-based

1 Cumprirá, por outra banda, relativizar un tanto o concepto de “urbano”, aplicado á Galicia do século XIX. De acordo cos datos de Eiras (1996: 99), a poboación urbana (incluída tamén a das vilas) representaba a comezos do século XIX algo menos do 7% da poboación.

[...], their imagery is full of nostalgia and idealisation for the countryside and folk virtues”. Nesta ocasión, esta idealización vese reforzada polo catolicismo tradicionalista do autor.

Por outra banda, fronte á aplicación ao galego de criterios de corrección existentes en castelán, Saco advirte de que moitos dos fenómenos considerados vulgares encontran a súa xustificación en procesos internos do propio sistema. Así o declara en máis dunha ocasión:

El exámen atento y comparativo de esas alteraciones, al parecer opuestas á la corrección gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza e índole particular de la lengua misma (1868: VIII).

Se nos acusará tal vez, en vista de los ejemplos que aquí presentamos, de elevar á la categoría de reglas las imperfecciones del lenguaje rústico que estropea las palabras: bástanos contestar que, supuesta la realidad de este frecuente cambio de vocales, cambio que muchas veces hemos observado, lo encontramos fundado en una razón fisiológica, cual es la mayor facilidad que los órganos de la locución tienen para formar sonidos análogos en sílabas conjuntas ó inmediatas (1868: 153).

6.

En consonancia con estes principios, o enfoque que Saco adopta na súa gramática é eminentemente descritivo, e tomando sempre como punto de partida o uso. De aí a súa preocupación por ilustrar a descrición cunha abundosa exemplificación, ou máis ben por demostrar mediante os exemplos a veracidade das “regras” ou “preceptos” formulados:

Estoy en la convicción de que cuando por primera vez se escribe la gramática de un idioma, no basta presentar las reglas, es preciso patentizar su verdad con abundancia de razones, que en materias como esta son los ejemplos [...]. Fácil sería entonces sentar reglas y principios, que no tendrían mas apoyo que la sola palabra del autor (1868: VIII-IX).

Unha segunda consecuencia derivada desta concepción é a apertura e espírito integrador con que se enfronta a cuestión da variación e a diversidade internas do galego. A súa posición ao respecto queda meridianamente clara na introdución:

Mostrará harto censurable exclusivismo aquel que entre las varias formas de que para una misma idea abunda nuestro dialecto, no reconozca como castizas, sino únicamente aquellas que está acostumbrado á oír en la localidad de su nacimiento ó residencia (1868: X).

A este respecto cómpre recoñecer que Saco aplica este principio con notable coherencia na súa descrición. Así, nela límitase a dar conta da existencia de variantes, tanto de carácter fonético como morfolóxico ou léxico, teñan ou non distribución xeográfica, sen mostrar, en liñas xerais, preferencia por ningunha delas: *antroido / entroido, chao / chau, égoa / égua, hoxe / huxe, calzós / calzóns, bondá / bondade, il / el, iste / este, falades / falás, falache / falaches, falastes / falástedes / faláchedes, falaron / falano, falade / falai, nadia / ningún* etc. É ben certo que nalgúns casos resulta factible intuír ou deducir as preferencias do autor a partir das variantes utilizadas na exemplificación. Sexa como for, por regra xeral non se rexistran na gramática xuízos ou valoracións sobre variantes concorrentes, fóra dalgúns poucos casos, coma as advertencias sobre o abuso da representación escrita do *-e* paragóxico (1868: 20-21), a consideración dos plurais en *-ns* como pouco eufónicos (1868: 32 n.) ou a preferencia manifestada por algunhas formas (*bateche, pidiu* ou *faláchedes* fronte a *batiche, pedeu* e *falástedes*) por razóns de coherencia interna:

La primera [*bateche*] es más regular, pues sigue más exactamente la analogía del verbo *bater*, cuya conjugación tiene la *e* por vocal dominante (1868: 76).

Aunque en obsequio de la variedad convenga tal vez conservar las dos [*pidiu, pedeu*] en el gallego literario, creemos debe preferirse la primera [...] por ser mas conforme á la índole de la tercera, cuya vocal dominante es la *i* (1868: 76).

La última forma [*faláchedes*] es mas regular, pues guarda analogía con la segunda de singular en *che*, de la cual con razon se deriva (1868: 76-77).

O limiar de tolerancia do seu descritivismo está na hibridación co castelán. Mesmo así, non se rexistran mostras de rexeitamento explícito de castelanismos, coa única excepción, quizais, da condena do emprego de clíticos no comezo de enunciado:

Un gallego fácilmente admitirá y mezclará con su lenguaje, como lo vemos todos los dias, una porcion de palabras castellanas, dándoles la inflexion el dialecto propio; mas no se doblegará nunca á empezar la frase, diciendo: *Me colleron, Se chegou á min*, en vez de *colleronme, chegouse á min* (1868: 161).

Pola contra, si é posible apreciar a omisión na descrición de formas coincidentes co castelán que o autor debía necesariamente coñecer na medida en que aínda hoxe son as formas características da súa área de procedencia. Tal é o caso, por exemplo, da inexistencia de calquera referencia á forma *tu* para o pronome persoal de segunda persoa de singular, ou ás variantes *cuatro*, *cual*, *cuando* etc.

7.

En definitiva, a posición de Saco contrasta agudamente coas tendencias dominantes na Galicia do seu tempo entre os defensores e impulsores do Rexurdimento, e caracterízase por unha defensa cerrada do galego popular como base sobre a que alicerzar a construción do galego literario.

Esta opción débese probablemente a unha idealización do mundo rural galego inspirada polo seu profundo conservadorismo e polo seu catolicismo ultramontano, que ve nas cidades e vilas un foco de corrupción moral e de irradiación de hábitos de vida modernos, que ten tamén repercusións no terreo lingüístico.

A orientación predominantemente descritiva que presenta a súa gramática explícase tamén doadamente a partir desta concepción e constitúe tamén un trazo que singulariza o texto de Saco por contraposición á maioría dos seus contemporáneos. Deste xeito, popularismo e descritivismo constitúen os dous esteos sobre os que descansa o soberbio edificio que é a gramática do crego ourensán.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica*. Lugo: Ediciones Celta.
- Álvarez Giménez, Emilio (1870): *Estudio sobre las faltas del lenguaje que se cometen en Galicia*. Pontevedra: Imprenta de Don José Antúnez y Cía.
- (1892): *Los defectos del lenguaje en Galicia y en la provincia de León. Estudio gramatical basado en la doctrina de la Academia y en el uso de los buenos escritores*. Pontevedra: Imprenta y Comp. de A. Landín.
- Auroux, Sylvain (1992): “Introduction. Le processus de grammatisation et ses enjeux”, en Sylvain Auroux (dir.), *Histoire des idées linguistiques*. Vol. 2. Liège: Mardaga, 11-64.
- Brunstad, Endre (2003): “Standard language and linguistic purism”, *Sociolinguistica* 17, 52-70. <https://doi.org/10.1515/9783110245226.52>

- Calero Vaquera, María Luisa (1986): *Historia de la gramática española (1847-1920)*. Madrid: Gredos.
- Eiras Roel, Antonio (1996): *La población de Galicia, 1700-1860. Crecimiento, distribución espacial y estructura de la población de Galicia en los siglos XVIII y XIX*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Fernández Salgado, Benigno (2007): “Cómo falar bo castelán en Galicia. A corrección lingüística nos manuais de bo uso publicados no século XIX”, en Helena González e María Xesús Lama (eds.), *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos (Barcelona, 28-31 de maio de 2003)*. Sada: Edición do Castro / Universitat de Barcelona, 765-789.
- García Vázquez Queipo, Antonio (1884): *Enmienda de algunos vicios de locución a que propenden los naturales de Galicia*. Santiago: Imprenta de José M. Paredes.
- Gómez Asencio, José J. (1981): *Gramática y categorías verbales en la tradición española (1771-1841)*. Salamanca: Universidad.
- González Seoane, Ernesto (1994): “Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX”, en Ramón Lorenzo (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*. Vol. VI. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 75-88.
- Graña y Orje, Valentín (1867): *Tratado sobre corrección del lenguaje castellano al alcance de los niños*. Pontevedra: Imprenta del Siglo.
- Millar, Robert MacColl (2005): *Language, nation and power. An introduction*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- RAE= Real Academia Española (1866¹⁰): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional.
- R[odríguez] Rodríguez, Manuel (1892-1893): “Declinación gallega”, *Galicia. Revista Regional* I, 5, 267-275; 6, 335-345; 7, 385-390; 8, 461-469; 9, 525-528.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire.
- Sarmiento, Ramón (1984): “Introducción”, en Real Academia Española, *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Editora Nacional. Edición facsímile da primeira edición de 1771.
- Smith, Anthony D. (1971): *Theories of nationalism*. London: Duckworth.
- Thomas, George (1991): *Linguistic purism*. London/New York: Longman.
- Valladares, Marcial (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- Zgusta, Ladislav (1989): “The role of dictionaries in the genesis and development of the standard”, en F. J. Haussmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, e L. Zgusta (eds.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography / Dictionnaires. Encyclopédie internationale de lexicographie*. Vol. I. Berlin & New York: De Gruyter, 70-79.

A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento

Xurxo Martínez González

Universidade de Vigo

O profesor Ramón Villares comentaba, nunha entrevista ao medio dixital *Praza Pública*, que “somos unha cultura de gran raíz europea” (Dopico 2018). Como exemplo puxo os casos da Xeración Nós (ou Xeración do 16, en termos de Ramón Villar Ponte) e do Grupo Galaxia (Ramón Piñeiro ou Ramón Lugrís).

Tras concordar con esta afirmación, cómpre engadir que xa no século XIX existía unha importante conexión galega con Europa. Malia que Galiza sexa vista como unha terminal *finisterrae*, onde todo chega por medio da meseta e dende a metrópole, hoxe é sabido que a principal vía de comunicación foi o mar, con América e con Europa. A través deste vieiro marítimo a *intelligentsia* do país coñeceu dende primeira hora as novas correntes que abalaron o mundo. Basta con ollar a listaxe de libros prohibidos da biblioteca universitaria de Compostela, a biblioteca do Real Consulado da Coruña ou os andeis persoais de figuras como Rosalía de Castro ou Eduardo Pondal para certificar a lectura (moitas veces en inglés e francés) dos escritores máis representativos do romanticismo¹.

Esta reflexión serve como preludio xa que é importante comezar cunha premissa chave para a nosa investigación: o Rexurdimento é un produto do seu tempo influído, pois, por tres grandes cambios acontecidos no vello continente. Referímonos ao liberalismo (troco político-económico), ao nacionalismo (troco identitario) e ao romanticismo (troco estético-cultural).

Borja de Riquer, para o caso catalán, escribe nesta mesma liña argumentativa:

Fue el ‘nuevo mundo’ del liberalismo y del capitalismo, el nuevo Estado y la nueva imagen de la ‘nación española’, las nuevas prácticas políticas y culturales,

1 O debate do neoclasicismo vs. romanticismo producíase na prensa madrileña dende finais do XVIII. Ademais, queremos subliñar a participación do pioneiro do xornalismo galego, Manuel Pardo de Andrade, pois sen dúbida a súa posición arredor do romanticismo foi coñecida e divulgada en Galiza. Para todo isto, consultar a introdución de María Rosa Saurin de la Iglesia (1989: 21-82).

lo que en definitiva condicionó decisivamente la formación de una identidad catalana diferenciada de la que oficialmente se divulgaba (2001: 22).

Á vez, precisamos enunciar as guías metodolóxicas e conceptuais que empregaremos. En boa medida partimos das propostas de Xoán González-Millán, espalladas en diversos artigos e recompiladas (en parte) en *Resistencia cultural e diferencia histórica* (2000). Canda estas achegas, cómpre citarmos os traballos de Antón Figueroa (1988; 2001) que son complementarios (nalgúns casos concurrentes) ás contribucións de González-Millán.

Na aposta por unha análise sociolóxica da cultura consideramos necesaria unha aproximación crítico-analítica ao Rexurdimento dende os estudos da sociabilidade (en termos de Agulhon) e das ciencias da comunicación (esfera pública de Habermas).

Por último, dende a nosa perspectiva coidamos que a aplicación estrita do criterio filolóxico á hora de estudar o Rexurdimento supón un reduccionismo que exclúe un material imprescindible para a comprensión desta renacementa. Non se pode explicar a conformación do imaxinario nacional colectivo se non incluímos os textos en castelán de Antolín Faraldo, Antonio Neira de Mosquera ou Benito Vicetto, por non citar toda a articulística que en materia cultural publicou Manuel Murguía. Son escritos na fase do nacionalismo literario, como chanzo anterior á aparición da literatura nacional, que ten como fin último “a utilización do discurso literario [sexa na lingua que sexa] para consolidar e lexitimar un determinado ideario nacional(ista)” (González-Millán 1995: 78).

Pero incluso se fai imprescindible a lectura doutros autores diverxentes cos rexurdimentistas, coma Emilia Pardo Bazán, que nos permite establecer unha dialéctica para identificar as tensións do campo nun proceso de creación e consolidación do mesmo.

Mais tamén, de ampliarmos máis o radar, necesitamos incorporar as perspectivas foráneas que existían sobre Galiza (en particular sobre a cultura galega) por parte de estudosos contemporáneos (Menéndez Pelayo, Amador de los Ríos, Gumersindo Laverde, Milà i Fontanals, Víctor Balaguer, Ticknor...) ² ou en dicionarios enciclopédicos publicados na primeira metade do XIX en diversos países europeos (Italia, Francia, Inglaterra...).

Non menos importante son os estudos comparativistas que comuniquen o Rexurdimento con procesos análogos acontecidos na primeira metade do século XIX en Europa. Nomeadamente a *Renaixença*, materia que conta cunha notable

2 Sobre este campo de estudo é indispensable a tese de doutoramento de Alonso Nogueira (2005).

bibliografía actualizada como resultado do traballo comunitario do *Grup d'Estudi sobre la Literatura del Vuit-Cents*.

REXURDIMENTO. CONCEPTO, CRONOLOXÍA, LINGUA

O Rexurdimento enténdese, de maneira xeneralizada, como un período de restitución do idioma galego en canto ao seu uso escrito (sobre todo no eido poético) e en canto á defensa consciente do seu prestixio e validez.

Esta definición aparece nos libros de texto das escolas ou en estudos académicos (por exemplo en Hermida 1992: 59) mais, pola contra, é unha definición incompleta que resta o poder subversivo que nós contemplamos a partir da súa comprensión máis ampla; é dicir, comprender o Rexurdimento alén do coto estritamente literario-lingüístico.

Conforme isto, esclarezamos o que nós entendemos por Rexurdimento³: un movemento (no sentido de cadencia e de continuidade dunha serie de prácticas político-culturais fronte ao corte limpo na historia, a sacralización individual dunha autora/obra e as balizas solitarias) liderado por unha reducida elite intelectual distribuída polas principais urbes (fronte á idea dun pequeno número de persoas localizadas en poucos e moi determinados lugares). Esta desenvolve a súa acción ao longo de practicamente todo o século XIX co obxectivo principal de converter o estigma en estima (lingua, costumes, antropoloxía, monumentos, historia política...) e rehabilitar o país, ante os seus e ante os outros, para situalo no xusto lugar na polifonía de pobos e culturas europeas.

Esta *intelligentsia* caracterouse por seren de extracción burguesa liberal: boticarios, xornalistas, mestres, médicos, avogados... Compartían un pensamento provincialista de distinto calibre segundo cadaquén. A maioría eran partidarios do progresismo e das ideas republicanas representadas polo Partido Demócrata ou polo denominado *progresismo puro* (corrente prorrepública integrada no Partido Progresista).

En canto á periodización, nós consideramos que o prerrexurdimento está na Ilustración galega. Desta maneira, o inicio do Rexurdimento podémolo datar en 1808, co inicio da Guerra da Independencia⁴, e pechalo en 1906 coa creación da Academia Galega, primeira grande institución autónoma da cal se dota a *intelligentsia* do país no propio interior (e non xa na emigración).

3 Angueira (2013) e Pena (2014) ofrecen unha interpretación novidosa.

4 Dúas obras para analizar o impacto social e político da guerra contra os franceses: Barreiro (2009) e Veiga (2017).

A datación en 1808 defendémola por causa do cambio político que se produce (o regulamento das prácticas liberais por medio da Constitución de 1812 e a posterior lexislación), a aparición da prensa galega (liberal e absolutista, que implicou á súa vez unha nova práctica social, propia da modernidade, que consiste na lectura pública en prazas ou cafés para o posterior debate en conxunto), a proliferación de textos en lingua galega (co que supuxo para a fixación do idioma na escrita)⁵, a conformación de círculos sociais públicos co peso da burguesía liberal ou a reconsideración dos trazos e capacidades do pobo galego co que isto supoñía na toma de conciencia nacional (Mariño 1990: 37-38).

A necesidade de *regeneración* ou de *renacimiento* de Galiza, segundo os termos empregados na época, desemboca nun elenco de obxectivos, non sempre delimitados ou fixados previamente, que é produto das propias dinámicas (endóxeas e esóxeas) e da xerarquización das necesidades que consideraban tiña o país, entre outras causas. Cómpre reparar na existencia de actitudes, actuacións, comportamentos ou intereses conflitivos no seo do mesmo grupo subalterno. Non se deben ocultar ou diluír as contradicións, máis ou menos distinguibles, existentes por mor da heteroxeneidade do grupo, nin tan sequera usar de maneira rixida o concepto de subalternidade. Pensemos, por exemplo, que a elite rexurdimentista é subalterna con respecto á elite española mais a primeira é dominante con respecto ás clases populares que pretende representar. De tal forma, a subalternidade é un concepto relacional e non inherente (como xa advertira González-Millán).

Esta diversidade rexurdimentista implica que non houbera unha intención exclusivamente literaria ou lingüística, senón que houbo un esforzo plural non organizado por impulsar o progreso material e intelectual do país. Polo tanto, nós consideramos que o Rexurdimento é toda actividade que pulou por este avance dende campos diversos: ciencia, tecnoloxía, xornalismo, política, literatura, música, pintura... Xa que logo, o correcto será falar de Rexurdimento literario cando queiramos referirnos a esta aresta concreta da renacementa como xa avisara Dobarro Paz (2000: 90).

En todo caso, o traballo da *intelligentsia* contribúe, co seu material particular, a crear un fondo de recursos que serán usados (despois de sufriren operacións de inclusión e exclusión segundo a opción ideolóxica de quen o faga; en termos de Raymond Williams, a “tradicón selectiva”) polos ideólogos do Rexurdimento para elaborar o imaxinario nacional colectivo.

Este imaxinario aséntase en dúas columnas: a historia política, pola cal se constrúe un discurso propio onde o pobo galego é protagonista, dotado de capacidades

5 Para esta época son imprescindibles a consulta dos dous volumes de *Papés d'emprenta condenada* (Aneiros/Barreiro/Mariño 2008; Mariño 2012).

de todo tipo (militares, artísticas, filosóficas... que significa a restitución da memoria silenciada a partir dunha práctica contrahexemónica), e que se proxecta cara ao futuro nun réxime de prosperidade canta maior conciencia nacional haxa e esta se exprese na organización dun réxime de autonomía político-administrativa (federalismo- rexionalismo); e a historia científico-cultural, que amosaría a xénese dun *volksgeist* diferenciado do español (celtismo, suevos, reino medieval, revoltas irmandiñas...) e polo cal se conclúe que a arte galega debe rexerse conforme a este “espírito popular” ou “xenio nacional” (por tanto, non polo *volksgeist* español) para recoller o éxito ou recoñecemento dos foráneos⁶. Finalmente, os rexurdimentistas conclúen que o período de esplendor cultural correspondeuse co período de (semi)independencia do reino galego e que a súa decadencia (política, económica e cultural) comeza tras a intervención dos Reis Católicos, descifrada como unha centralización *manu militari*. En lóxica síntese, agora eles son os protagonistas de devolver Galiza a un idealizado lugar de prosperidade nun marco descentralizador.

Toda análise do Rexurdimento debe partir da consideración da experiencia da subalternidade, á cal xa aludimos, como un fenómeno que determina non só as prácticas literarias e as expresión culturais, senón a propia dinámica sociopolítica que opera en Galiza. González-Millán (1994: 72), para o caso literario, retráttaa así:

subdesenvolvemento de determinados rexistros literarios, a deficiente institucionalización social do discurso literario, o impacto da diglosia sociocultural e das condicións de dependencia económica e política, a multifuncionalidade do discurso literario, a subordinación institucional con respecto a outros sistemas literarios, as dificultades no proceso de recepción da produción literaria causadas polas mesmas condicións de subalternidade, a fixación temática das macrometáforas que obstaculizaron o desenvolvemento e a dinámica dos mundos imaxinarios utilizados nos diversos rexistros literarios, e finalmente, unha deficiente mobilidade xenérica, como exemplifica a privilexiada percepción da lírica, condicionada en parte por unha concepción esencialista da galeguidade.

Con respecto á escolla lingüística existe unha outra consideración previa. A situación diglósica que existía no século XIX obríganos a repensar, nestas claves, que supuña a escolla da lingua A ou da lingua B (Figueroa 1988). En termos xerais, a lingua A supoñía o uso da lingua dominante nun campo literario no cal existía un prestixio sociocultural e unha potencial proxección na futura traxectoria do

⁶ Sobre este aspecto Manuel Murguía publicou en *La Oliva* uns artigos clarividentes verbo dos cales publicamos un traballo máis demorado en Martínez (2017b).

autor xa que se trata dun campo cultural consolidado. Pola contra, a lingua B era optar pola expresión dominada, carente de institucións político-culturais, sen manuais lingüísticos (gramática, dicionario...), nun intento (por tanto, sen un éxito asegurado) de conformar un campo literario que tiña unha fráxil tradición e un horizonte aínda máis incerto. En definitiva, quen podían escribir e quen podía ler en lingua galega?

Neste punto, coidamos que a elección do galego (lingua B) inclúese nun proceso de elaboración do proxecto político-cultural que se desenvolve nun espazo contrahexemónico. Nos artigos de Murguía en *La Oliva* (1856-57), que serán os apartados introdutorios do *Diccionario de escritores gallegos* (1862) e do primeiro tomo da *Historia de Galicia* (1865), obsérvase claramente esta vontade de distinguir a cultura e a historia política galegas da cultura e a historia política españolas⁷. En realidade, Murguía está redactando un bosquejo de intervención planificada na esfera pública galega. É axeitado recuperar agora esta reflexión de Antón Figueroa (2001: 13-14):

Se pensamos un pouco a historia da literatura galega a partir do Rexurdimento, poderíamos en termos moi aproximados e hipotéticos [p.14] propoñer o seguinte: a produción literaria galega en galego xorde estreitamente vinculada a unhas tomas de posición políticas, tomas de posición heterodoxas no campo político español, na medida en que, cun enfoque rexionalista ou nacionalista, reclamaban unha certa autonomía política. Ó mesmo tempo, as tomas de posición implicadas polos textos literarios participaban deste carácter político pola súa temática, mais sobre todo polo feito de escribir nunha lingua distinta do castelán ben asentado en España como unha única lingua nacional.

Máis adiante, o mesmo autor (2001: 115), engade estoutra reflexión:

En todo caso, esta heterodoxia lingüística, e o feito de que se manifestase mediante o xogo literario, daba automaticamente á literatura un poder extraliterario, un poder certamente forte, pero heterónimo, de carácter político, que ó mesmo tempo dificultaba e, na proporción da súa importancia, atrasaba a súa constitución en literatura *à part entière*, é dicir, en campo autónomo. Resulta sen embargo evidente, aínda parecendo paradoxal, que a inicial heterodoxia

7 Belén Fortes destaca a seguinte relación de diferenzas entre a literatura galega e a española que fixo Murguía: fondo/forma, espontaneidade/artificio, sentimento/imaxinación, tristeza e melancolía/optimismo e arrogancia, suavidade e dozura/aspereza e dureza, poesía subxectiva/poesía obxectiva e unha métrica que segue o estilo popular (2000: 82-87).

lingüística e política (que *contaminaba* heteronomamente a literatura) era a que posibilitaba que a literatura galega tivese un día a posibilidade de constituírse realmente nunha literatura nacional autónoma.

O Rexurdimento, por conseguinte, é un proceso que acumula prácticas contrahexemónicas: a defensa, promoción e uso da escolla lingüística dominada; a recuperación de elementos descartados pola tradición dominante, sexan ou non motivo de impugnación ao relato oficial; a conformación de contraespazos públicos, que “son focos de resistencia nos que se detecta o protagonismo de colectivos silenciados ou marxidados” e nos cales se crean “novas formas sociais e de reivindicación de representacións nacionais multiseccularmente silenciadas” (2000: 64-65) co fin de restaurar e artellar unha identidade colectiva nacional... Estamos ante unha estratexia de resistencia.

González-Millán outórgalle moita importancia ao concepto de espazo público, logo de incluír distintas matizacións ao concepto orixinal de Habermas, xa que abre vías de investigación para documentar a complexidade dos procesos de produción material, as normas culturais e as institucións que lexitiman. Mais apunta, sobre todo, á relevancia da identificación e análise dos contraespazos públicos observados como áreas para o artellamento de formas de resistencia. De novo citamos González-Millán (2000: 69):

o concepto de contraespacio público ofrece unha clave importante para analizar as prácticas políticas e culturais dos movementos nacionalistas deficientemente institucionalizados, e a súa lóxica semella moi próximo á das *formas sociais emerxentes*, o concepto proposto por R. Williams para dar conta tanto da dinámica como da conflictividade sociocultural.

En síntese, o Rexurdimento xorde a partir dun repertorio que se elabora á calor das novas correntes políticas e estéticas de Europa (nacionalismo e romanticismo) nun marco de novas liberdades civís (liberalismo). A ligazón entre o cultural e o político é unha premisa fundamental para a nosa análise da renacemento: o compromiso coa expresión cultural galega aparece a carón dunha toma de conciencia política en termos provincialistas. Unha proba evidente son as advertencias, cando non reproches acedos, de Emilia Pardo Bazán (1888: 38-39) no texto lido na velada necrolóxica en memoria de Rosalía de Castro, en setembro de 1885:

si estas quejas no son mero juego retórico; si, como es de creer, [p. 39] expresan una aspiración sincera, contenida en el movimiento intelectual de Galicia, tenemos que reconocer que el renacimiento lleva en sí un germen de

separatismo, germen poco desarrollado todavía, pero cuya presencia es imposible negar, y que acaso sea el único fruto político y social de este florecimiento poético. ¡Qué otra cosa significa la frecuente confusión del concepto de *patria* con el de *tierra* ó región nativa, confusión que aquí se repite tan á menudo en el lenguaje hablado y escrito!

Esta forte reacción de Pardo Bazán (proba do impacto do traballo rexurdimentista) durante un acto solemne no cal se trataba de enxalzar a figura de Rosalía (a quen ela censura alí mesmo como á súa xeración), e aproveitando a presenza de Emilio Castelar (ex-presidente da República e prologuista de *Follas novas*, libro que ela desvalora e minimiza) como axente de lexitimación pública, é paradigmática das tensións do campo e as loitas polo seu control. Para a autora de *La tribuna*, a recuperación cultural ideada polos rexurdimentistas era parte dun proxecto indefinido e desorganizado de emancipación política. Neste tableiro, a lingua galega é a pedra angular porque o seu paso de “dialecto” a “lingua”⁸ suporía, segundo Pardo Bazán, o paso do “regionalismo sano y bien entendido” a un nacionalismo emancipador⁹ porque a lingua é a alma da nación (como escribe Saco Arce) e ten unha clara compoñente identitaria-nacional que os rexurdimentistas explotan decote.

ALGÚNS APUNTAMENTOS BIOGRÁFICOS A PARTIR DOS CÍRCULOS SOCIAIS

Os traballos de Saco Cid (1987, 2014) compoñen a crónica biográfica máis completa sobre Saco Arce. Nós pouco podemos engadir e remitímonos a eles. Porén, si que nos interesa atender o círculo de relacións sociais (formais e informais) que mantivo o presbítero de Alongos, seguindo a metodoloxía de traballo de Agulhon (1968, 1977). Esta perspectiva implica coñecer un pouco máis o espazo social onde desenvolve a actividade intelectual.

O periplo como estudante en Compostela supuxo o inicio da súa escrita, a teor dos textos que chegaron a nós. Residiu na actual capital galega en varios

8 O dialecto defínese pola ausencia dunha gramática, dicionario, tradición literaria ou variedade estándar. Este tema foi tratado por Saco Arce no artigo “El habla gallega ¿es lengua, idioma o dialecto?”, que publica en *El Heraldo Gallego* (1876b), pero que ofrece unha conclusión confusa.

9 “Galicia no es sino la *tierra*, algo íntimo y dulce, algo quizás más caro al corazón, más necesario para la vida que la misma patria; pero la patria representa una idea más alta aun, y la patria, para los españoles todos, donde quiera que hayan nacido, desde la zona tropical hasta el apartado cabo de Finisterre, es España, inviolable en su unidad, santa en sus derechos” (Pardo 1888: 39).

intervalos: 1848-1851 e 1854-1858¹⁰. Esta época está marcada polas consecuencias da Revolución de 1846 (Mártires de Carral, Banquete de Conxo), unha morna recuperación da prensa provincialista centrada en Compostela (*Diario de Santiago, El Eco de Galicia*) e a fundación d'*El Liceo de la Juventud*, espazo de sociabilidade formal dunha pléiade luminosa para Galiza como foi a Xeración de 1856 (na cal se inclúe Saco Arce).

Malia non haber rexistros dunha posible vinculación do presbítero ourensán con esta reaparición do espazo provincialista, coidamos que non ignorou esta actividade cultural. Sobre todo porque si temos constancia da súa participación nos grupos provincialistas de Pontevedra onde algúns dos seus membros participaron de maneira directa nalgunhas das empresas culturais en Compostela ou incluso tiveron un papel dirixente na revolta de 1846.

Con certeza, o 9 de Santos de 1858, Saco Arce foi nomeado catedrático de Latín e Grego no instituto da cidade do Lérez. A súa estadía alongouse até 1863 e, lembremos, en setembro de 1861 ordénase sacerdote e en 1862 prepara o doutoramento en Teoloxía en Madrid. Ademais, como se rexistra no libro *Poesías*, contabilizamos 25 poemas asinados entre 1858 e 1862. É pois un período intenso na súa vida intelectual e relixiosa mais tamén para a vida sociocultural galega: *El Álbum de El Miño, Copras de Sarmiento, Xogos Florais da Coruña, Álbum de la Caridad...*

Deste tempo interésanos destacar a publicación, entre o verán de 1857 e o inicio de 1859, do xornal *El País*¹¹ de Pontevedra. Os seus promotores eran os irmáns Rodríguez Seoane (Luís e José)¹² e Francisco Fernández Anciles¹³. É dicir, tres nomes ligados ao provincialismo.

O grupo galeguista de Pontevedra conformábano, entre outros, Xoán Manuel Pintos, José López de la Vega, José Benito Amado, Manuel Ángel Couto, Luís de la Riega, Vicente Gregorio Aspa ou os tres nomes anteriormente citados. Todos

10 O 29 de outubro de 1858, cun discurso sobre a falsidade do protestantismo, obtén a Licenciatura en Teoloxía con Premio Extraordinario. Por outra banda, Saco Arce seguramente foi alumno de José Pérez Ballesteros cando este foi profesor interino na universidade compostelá.

11 Un xornal de tendencia provincialista e na liña progresista que representaba en Vigo *La Oliva-El Miño*. Despois do seu peche tería continuidade con *La Perseverancia* (1859-60).

12 Luís Rodríguez Seoane participara en marzo de 1856 no Banquete de Conxo cun brindé, a carón de Aurelio Aguirre e Eduardo Pondal. O texto foi felizmente exhumado e publicado en formato facsimilar n'*Os últimos carballos do Banquete de Conxo* (2017). Pola súa parte, José descubriu os inéditos de Sarmiento no arquivo do Duque de Fernandina, que lle chegaran dende a biblioteca do Duque de Medina Sidonia. Segundo escribe o seu irmán, na escolma *Artículos y novelas* (1889), "Allí pudo, con efecto, no sólo dar con ellas, sino aprovecharse también de las curiosas noticias que contienen los apuntes de mi hermano acerca de una Gramática y Diccionario gallegos que se proponía publicar" (1889: XVI).

13 Este médico e xornalista pontevedrés publicou o artigo "Importancia que debe darse al dialecto gallego" (*El País* 57, 20/V/1858).

eles colaboran co Rexurdimento, algúns con escritos en lingua galega (Pintos, Amado, Anciles, Couto), outros preocupados na recuperación de textos, algúns inéditos, de Sarmiento coa súa enorme tarefa lingüística (Pintos, De la Riega) ou aqueloutros que deixaron sen publicar páxinas de investigación gramatical e lexicográfica (José Rodríguez Seoane).

Ademais debemos relacionar este grupo con dous persoeiros máis: o provincialista Juan Cuveiro Piñol quen, sen residir en Pontevedra nos anos en que estivo Saco Arce, mantivo lazos con esta cidade, tivo unha produtiva actividade intelectual a prol do galego (*El habla gallega*, 1868; *Diccionario gallego*, 1876) e formou parte do liceo pontevedrés; e Marcial Valladares, outra peza central nos estudos filolóxicos galegos (*Diccionario gallego-castellano*, 1884; *Elementos de gramática gallega*, 1970), a quen Saco Arce agradece a súa colaboración no libro *Literatura popular de Galicia*.

O filólogo ourensán relaciónase con este circuíto letrado e culto de Pontevedra. *El País*, que como xornal realizaba funcións cohesivas e canonizadoras, publicou un poema seu¹⁴. Mais tamén dedicaría unha composición lírica á memoria de José Rodríguez Seoane (“En la muerte del malogrado escritor D. José Rodríguez Seoane”) asinada en 1860, ano da súa defunción¹⁵. Son, pois, mostras dunha conexión directa cos rexurdimentistas de Pontevedra.

Tamén sabemos, grazas ao mesmo número d’*El País* en que se publicou o citado poema, que Saco Arce participou nun acto da sección de literatura do liceo pontevedrés. Tratouse dun recital onde interveñen outros nomes, como Fernández Anciles que o fai en lingua galega. Ademais, a crónica do encontro (asinada por José Rodríguez Seoane) relátanos un aspecto interesante para a comprensión dos círculos sociais, das súas funcións (cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras) e intereses. Segundo a nova, Vicente Gregorio Aspa introduce neste espazo público un tema de discusión ante o grupo (público racionante, en termos de Habermas) que tiña como título “Teniendo en consideración la historia de Galicia, ¿cuál será su porvenir?”.

O 11 de agosto de 1861 celébranse os Xogos Florais de Pontevedra. Juan Compañel, nas páxinas d’*El Miño* (núm. 455, 21/VIII/1861), encargouse de informar sobre o acto promovido polo liceo e organizado no Teatro Principal. Entre outros, faláron Marcial Valladares (vicepresidente do tribunal) e Luís Rodríguez Seoane. A cada lado do escenario había un retrato de Sarmiento e outro de Feijoo realizados por Guisasaola.

14 “A un canario” (1858). Por estes anos tamén publica en *El Ateneo* da Coruña (1859) o poema “A Santiago”.

15 O poema inclúese no libro *Poesías* (1878: 147) de Saco Arce.

Acudise ou non ao teatro, parece plausible pensar que Saco Arce tivo novas e atendeu esta festividade das letras onde se pretendían promocionar o galego mais, a diferenza do certame na Coruña, a categoría do premio en galego quedou deserta. En relación cos Xogos Florais é oportuno traer aquí esta reflexión do propio filólogo:

La institución de los juegos florales, estableciendo como condición que todas ó la mayor parte de las composiciones que aspiren al premio, se presenten escritas en el dialecto del pais, conducirá no poco á fomentar la literatura gallega y á levantar el abatido espíritu de estas provincias. Muy útiles pueden ser tambien para este objeto, los almanaques literarios que de algunos años á esta parte suelen ver la luz pública. (Saco Arce 1868: VII).

O 15 de outubro de 1863 Saco Arce toma posesión da cátedra no instituto de Ourense. Alí coincide con José García Mosquera, tradutor ao galego do coñecido *Beatus ille* de Horacio (“A vida do campo”, titulouno) e incluído na escolma literaria da *Gramática gallega*.

Na cidade das burgas existía un parladoiro na praza Maior a onde acudía José García Mosquera. Era no comercio de Civeira (Cela 1897). Con certeza, indagar arredor deste círculo social informal, ou doutros da mesma cidade e época, traería máis información sobre as formas de socialización dos rexurdimentistas ou as súas prácticas sociais.

Desde que chega a Auria, o presbítero traballa no eido filolóxico galego e na recompilación do folclore nacional, que co tempo se converterían na *Gramática gallega* e na *Literatura popular de Galicia*¹⁶. Este período é dun inequívoco compromiso co estudo da nosa identidade no marco do Rexurdimento onde a lingua goza dunha posición privilexiada.

Con respecto á gramática cavilemos no feito de que fose Soto Freire o seu editor¹⁷. Porque coincide a súa publicación co intre de maior edición de libros rexurdimentistas do impresor lucense: *Historia de Galicia* (1865) de Manuel Murguía; *Almanaque de Galicia* (1865-66-67); *Reseña de la historia natural de Galicia* (1866) de Víctor López Seoane; ou *El caballero de las botas azules* (1867) de Rosalía. Esta xeolocalización de Soto Freire na cartografía da renacementa galega coincide co período de decadencia de Juan Compañel en Vigo, motivado fundamentalmente

16 *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* estábase preparando para imprimir en 1881 na imprenta de Gregorio Rionegro. As galeradas quedaron feitas pero a morte alcanzou o autor e a obra agardaría moitos anos até se publicar.

17 No prospecto da obra dise que o obxectivo da imprenta é “popularizarlo cuanto sea posible” (Soto 1869: 326).

pola onda represiva (multas e prisión) que padeceron os progresistas da cidade atlántica. Polo tanto, a súa aparición nesta imprenta, dentro desta relación de títulos, outorga á propia obra un determinado capital simbólico.

Mais, de novo, a prensa volve xurdir como un escenario de representación dos círculos sociais. Para esta ocasión cómpre citar dúas cabeceiras. Por un lado, temos *El Orensano* (1860-1865), dirixido por Joaquín Gaité (catedrático e director do instituto de Ourense) e do cal foi redactor un tempo Saco Arce (canda outros nomes como Alejandro Quereizaeta ou Manuel Pereiro Rey). Polo outro lado, *El Heraldo Gallego* (1874-1880), baixo a dirección de Valentín Lamas Carvajal. O filólogo ourensán colaboraría con varios artigos, algúns de especial interese e que xa foron citados neste relatorio. Cómpre destacar algúns colaboradores: Alfredo Vicenti, Aureliano Pereira, Filomena Dato, José Pérez Ballesteros, Teodosio Vesteiro Torres (a quen Saco dedicará un poema), Antonio María de la Iglesia ou Félix Moreno Astray.

No contexto da negación a prestar xuramento á constitución de 1869, polo cal foi deposto da cátedra en 1870 e que non recuperaría até a República de 1873, chega a proposta de nomeamento como membro correspondente da Real Academia Española asinada por Juan Eugenio Hartzenbusch, Cánovas del Castillo e Juan Valera en marzo de 1872. Estes tres nomes (aténdase á transcendencia no eido político e cultural destes prebostes españois) compoñen un dato que outorga a Saco Arce unha alta reputación. Sen dúbida, coñecer as razóns da súa candidatura, a participación dos tres avalistas, o procedemento para valorar o seu traballo e as persoas que interceden para o nomeamento de Saco Arce é unha veta investigadora que ofrecería unha relevante información.

Xusto é neste intre cando Paz Novoa, colega de Saco Arce no instituto e noutras angueiras culturais de Auria¹⁸, lle escribe a Manuel Murguía con data do 15 de abril de 1872: “Saco se ha retirado a la aldea. Desde que perdió voluntariamente su cátedra por no querer prestar el dichoso juramento a la Constitución, ha abandonado la residencia en la ciudad. Con él hemos perdido lo más brillante del profesorado de este Instituto” (Barreiro/Axeitos 2005: 192). Malia as diferenzas político-ideolóxicas de Paz Novoa e Murguía con Saco Arce, a positiva consideración (no marco privado da correspondencia) é unha proba da prestixio que o gramático adquirira entre os rexurdimentistas.

As cartas con Murguía comezan en 1869, xustamente cando o polígrafo nacionalista loa a súa gramática e transmítelle unhas consideracións persoais (por

18 Ambos coincidiron no xurado do certame dedicado ao Padre Feijoo en 1876 e no certame do 24 de febreiro de 1877 (no cal Saco é o presidente do xurado) promovido por Modesto Fernández González para honrar “el santo más *modesto* del año” e no cal Manuel Curros Enríquez gañou o premio co poema “A Virxe do Cristal” (Fernández 1876).

exemplo, arredor do modelo de galego máis puro ou enxebre). Ademais, pola resposta de Saco (datada o 26 de xuño de 1869), parece que Murguía o convida a preparar un dicionario galego e ao estudo da póla indoeuropea.

Muchas veces se me ha ocurrido la idea de emprender la composición de un Diccionario gallego, pero he desmayado, precisamente por las atinadas consideraciones que U. expone, junto con la mucha paciencia que para ello es menester. Existiendo entre las varias ramas del gallego mucho más numerosas diferencias de vocabulario que de gramática, creo que aquel no puede ser producto sino de una sociedad de escritores pertenecientes a las diversas localidades de Galicia que trabajando cada uno separadamente, se reúnan en épocas acordadas para confrontar sus trabajos y dar unidad al conjunto. Si así se hiciese, tendría mucho gusto en aprovecharme de los datos que tiene U. recogidos y que benévolamente me ofrece. [...] No renuncio a la idea que U. me propone de estudiar las afinidades del gallego con otras lenguas indo-europeas y particularmente con el bretón y el gaélico. (Barreiro/Axeitos 2005: 89).¹⁹

Parece evidente que Murguía e Saco recoñécense como figuras de talla intelectual e inqueданzas semellantes con respecto a Galiza e ao seu Rexurdimento. Por outra parte, do texto despréndese a preocupación de Murguía por outorgarlle á lingua galega os recursos gramaticais e lexicográficos necesarios que amosen o carácter de lingua fronte ao dialecto e, á vez, que ofrezca os recursos ao alcance dos rexurdimentistas. Así, pois, ambos provincialistas concordan no valor da lingua para a marcación dunha identidade propia e a importancia do seu prestixio como ponte para promover a estima no pobo que a fala.

Malia esta mutua consideración existía un treito diferencial no eido político-ideolóxico. Esta impresión maniféstase na carta do 15 de xullo de 1869 asinada por Saco. No contexto da marcha de Murguía a Simancas, o filólogo escribe:

Siento su ausencia de Galicia, pero conozco por otra parte que es útil para la historia de esta la instalación de U. en el lugar del principal archivo de España. Y ya que he mencionado la historia, el amor que me inspira su propia reputación, porque veo en ella el libro clásico de los gallegos, me da atrevimiento para formular una súplica; y es que no se deje alucinar del brillo de modernas ideas que a pesar de la boga que obtienen, no tardarán en desaparecer, ni de

19 Sobre o asunto do dicionario, escribe Ogando Vázquez (2016: 87): “O dicionario non pasou de proxecto, pois sómentes quedan algunhas papeletas, perda certamente grande que houbera posto remate a súa tarefa iniciada coa *Gramática*”.

los elogios con que por los apasionados a las mismas se ha tratado en algún periódico de atraerle hacia ellas. U. no debe escribir para el siglo sino para los siglos. Si quiere U. que la posteridad lea con confianza su obra y la mire como clásica, no se olvide de juzgar siempre los sucesos y las ideas a la luz de la única religión verdadera. Sólo en el cristianismo se encuentra el verdadero progreso y libertad, y él no reprobaba más que la civilización, el progreso y la libertad de mal género. (Barreiro/Axeitos 2005: 94-95).

Estas palabras son, sen dúbida, esclarecedoras de posicións antagónicas pero tamén proba (unha máis) da querenza intelectual que se profesaban. As recomendacións de Saco suceden tras o triunfo da Gloriosa, que como proceso revolucionario abriu un horizonte de expectativas de grandes cambios sociais, políticos e relixiosos. Lembremos, conforme escribimos en anteriores páxinas, que Saco Arce perde a cátedra por non xurar a constitución de 1869.

Os consellos non foron atendidos por Murguía. Mais as letras epistolares continuaron coa mesma admiración mutua²⁰. Proba disto é a alusión que Murguía fai de Saco Arce no artigo “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martin Sarmiento (continuación)” publicado en *La Ilustración Gallega y Asturiana* (1880), xornal no cal aparece, entre a nómina de colaboradores, Saco Arce. Lemos:

Más afortunados hemos sido en lo que se refiere á gramáticas, por más que en rigor no deba usarse el plural. La publicada en Santiago por un Sr. Miras, no merece ni este recuerdo, y la que habia escrito el Sr. Pintos, ignoramos lo que haya sido de ella. Afortunadamente nos basta con la del Sr. Saco y Arce, que hemos logrado impresa y que merece bien el general aplauso con que fué recibida. No se le negó ciertamente, ni siquiera la revista francesa la *Romania*, que en las breves líneas que firma el Sr. Morel Fatio, se alarga á señalar ligeros lunares en el libro de nuestro paisano, y que nosotros no hallamos del todo justificados. Mas podría decirse por no haber aprovechado para su libro los grandes estudios de Díez, Bopp, Stokes y demás sabios lingüistas contemporáneos, mas nos consta que el docto eclesiástico orensano prepara una nueva

20 Saco Arce recoméndalle a Manuel Milà i Fontanals, en carta de 1872, que para estudar a poesía popular galega a persoa indicada era Manuel Murguía e que os *cantares* rosalianos eran de “bastante mérito y reflejan muy fielmente el espíritu de nuestra Poesía popular”. En todo caso, as diferenzas entre eles existían, como se observa na carta de Ramón Segade a Murguía, con data do 7 de xullo de 1879: “Respecto a lo que digan Saco y demás, recuerde U. lo que pasó y pasa con los que escriben sobre esta clase de materias; pues aún los mismos amigos y de unas mismas ideas, aprovechan las circunstancias [...] o lo que sean para zaherir y echar su cuarto a espadas. ¡Desgraciado del escritor de quien nada dicen ni se ocupan!” (Barreiro/Axeitos 2005: 331).

edición de su libro, en la cual no sólo subsanará las pasadas negligencias, sino que abrirá al estudio del dialecto gallego aquellos extensos horizontes que los sabios portugueses preveyeron ya, iniciando hace más de veinte años en el país vecino, con tanta fortuna como grande y verdadero conocimiento del asunto, unos estudios peregrinos en Galicia.

Con este tipo de artigos, Murguía colabora na consolidación de Saco Arce como autoridade lingüística do Rexurdimento. E, unha vez máis, volve mencionar no artigo os traballos lexicográficos “el que según todas las probabilidades lleva á cabo en estos momentos el Sr. Saco y Arce”.

Tras a experiencia da República, Saco Arce publicaría algúns poemas en prensa católica: *Semanario Católico*, *El Católico. Periódico monárquico* ou *La Ilustración Católica*²¹. Xa antes, en 1871, gañara un accésit a “La azucena de plata” no certame poético organizado por *Juventud Católica* de Valencia (*La Ilustración Popular Económica* 84 [20/XII/1871], 4). Esta información amosa dúas cuestións: a inequívoca colaboración coa prensa católica tradicionalista e a vontade de publicar, no canto dunha actitude máis reservada.

A posición relixiosa de Saco Arce reluciu na polémica decisión do certame dedicado ao Padre Feijoo polo bicentenario do seu nacemento (Vicenti 1880). Como é sabido había dous ensaios que posuían un nivel apto para seren premiados. O xurado reuniuse no despacho de Paz Novoa para deliberar pero dividiuse en dous grupos. Por un lado, un sector (no cal estaba Saco Arce) consideraba que un dos traballos realizaba unha lectura “violenta” do “espírito de sus inmortales obras”. Por contra, o outro grupo (con Vicenti e Paz Novoa á cabeza) atopaban precisamente neste escrito os méritos necesarios para recibir o premio.

Ante esta situación, o sector católico ameazou con rebentar o propio acto de entrega do premio se se outorgase o galardón á citada obra. A resolución foi acordar un empate para que outro xurado determinase. E así foi como a resolución caeu en mans do Claustro da Universidade de Oviedo, que decidiu premiar o traballo de Emilia Pardo Bazán (cos votos en contra de Paz Novoa e Juan Sieiro) fronte ao heterodoxo e crítico estudo de Concepción Arenal²².

21 “Sabemos, primeiramente, que el [Saco Arce] foi o inspirador intelectual dun periódico, *La Nacionalidad*, que se definía a si mesmo como ‘periódico católico-monárquico’, aínda que tiña unha tintura ideolóxica máis ben carlista, que comezou a se publicar en Ourense o 1 de xaneiro de 1870” (Saco Cid 1987: 64).

22 Saco Arce prologara o traballo vencedor titulado *Estudo crítico de las obras del P. Feijoo* (1877). Nestas palabras limiares o presbítero de Alongos critica a Santa Inquisición e aos máis ortodoxos da Igrexa por teren menosprezado a obra do *novatore* galego.

Na Coruña, en 1884, fundouse a *Asociación del Folk-Lore Gallego*²³, presidida por Emilia Pardo Bazán. Segundo Barreiro Fernández (2012: 627-628), Antonio Machado promove esta sociedade pensando no nome de Manuel Murguía como o seu presidente e cunha rede de colaboradores cos cales tiña comunicación. Aquí é onde sae o nome de Saco Arce. Polo tanto, o presbítero era un dos candidatos a formar parte da primeira directiva da citada asociación.

Pola contra, cómpre reparar que por aquela altura Saco Arce xa traballaba no seu futuro libro *Literatura popular de Galicia* (se cadra auspiciado por Milà i Fontanals)²⁴, que responde á perfección ao modelo de investigación folclórica promovido por Antonio Machado para todo o Estado español.

A CONTRIBUCIÓN REXURDIMENTISTA DE SACO ARCE

Pocos trabajos se conocen sobre el dialecto gallego, y aunque merece particular atención por su antiguo origen, que muchos atribuyen á la lengua celta, y por la riqueza de sus voces, [...] no recompensa su utilidad los ímprobos estudios que tendría que hacer el que formara su gramática y diccionario. Manuel Vázquez de Parga, 1850.

Esta confesión do entón Conde de Pallares, publicada na introdución da *Revista de Galicia* (1850: 8), revela as dificultades da investigación lingüística do galego. Mais fíxose e, para máis mérito dos autores que non do resultado, foi a título individual. Vaíamos devagar.

Un aspecto importante na historia da lingua galega durante o século XIX é que os traballos de codificación comezan dende un modelo popular do idioma e non dende un modelo culto de tradición escrita e literaria. Unha parte explícase porque até a descuberta dos cancioneros medievais apenas existían modelos escritos (López 1991)²⁵. Pero, á súa vez, coincide cunha vaga europea de

23 Na primeira directiva estiveron Antonio de la Iglesia, Salvador Golpe ou José Pérez Ballesteros, entre outros.

24 Xosé Fernández Salgado amosou, nas xornadas dedicadas a Saco Arce en Ourense (2018), que o libro *Cancionero popular gallego* (1885-86, con prólogo de Teófilo Braga e apéndice de Antonio Machado), de José Pérez Ballesteros, era unha obra que cumpría exactamente as recomendacións gramaticais de Saco Arce. Por esta razón consideramos atinado facer un estudo comparativo entre o cancionero de Pérez Ballesteros e a *Literatura popular de Galicia*, para cotexar en que medida Saco inflúe ou achega material á obra do outro.

25 O propio Saco Arce escribe no prólogo da *Gramática gallega*: “las dificultades con que he tenido que luchar para esta clase de trabajos en una lengua, en que, por la escasez de escritos, me fué preciso apoyarme casi solamente en la escrupulosa observacion del lenguaje hablado” (1868: X).

interese polas linguas naturais (*natursprache*), que son vistas e idealizadas como as condutoras reais, orixinais e cribles do *volksgeist*.

A influencia europea, na revalorización das linguas, é patente no pensamento rexurdimentista. Autores como Herder (*Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, 1772) ou Fichte (*Reden an die deutsche Nation*, 1807) supuxeron unha nova forma de entender a cuestión lingüística. A defensa do idioma materno é unha verdadeira revolución fronte ao gusto neoclasicista e afrancesado que existía, por exemplo, na Corte de Federico II de Prusia ou da tsarina Catarina a Grande en Rusia. Agora, os idiomas son pensados como arquivos de memoria nacional que por medio da súa gramática, dicionario e cultivo literario expresan unha forma de ser e unha forma particular (única) de aprehender o mundo e a natureza.

Sobre este punto parécenos axeitado traer esta cita de Rodríguez Barraza (2008: 101) cando se refire ao “íntimo ton vital” ou “núcleo inaccesible” en Herder:

La construcción del yo, la subjetividad del pueblo o de la nación, basado en una identidad lingüística cuya esencia es impronunciable, inescuchable, inentendible, como decíamos a ese íntimo tono vital, para cualquier yo, nación o pueblo, es una forma más que tiene la contrailustración [...] de poder definir la pluralidad de las lenguas, naciones y pueblos a partir de una insuperable y abismal diferencia, desde ese núcleo íntimo de cada lengua materna a través de la cual expresamos el amor, el odio, la esperanza y todos los demás sentimientos que caben en la naturaleza humana, de forma tan singular y única, que rompe el espacio político que surge gracias a la pluralidad de esas culturas, naciones, pueblos, individuos y lenguajes.

Para reforzar esta idea botamos man dos indispensables estudos de Anne-Marie Thiesse (2010: 37):

La verdadera cultura viene del Pueblo y debe volver a él: no debe ser privativa de algunos individuos formados por su educación en los refinamientos. [...] La cuestión de la lengua ocupa un lugar central en la reflexión herderiana. Para él, es en el genio de la lengua donde reside el alma de una nación. [...] Cada lengua, según Herder, es expresión viviente, orgánica, del espíritu de un pueblo, suma de la acción eficiente de todas las almas humanas que la han constituido a lo largo de los siglos.

A lingua, pois, é a “alma de una nación”. Esta idea é exactamente a que Saco Arce escribe no prólogo a *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces* (1878), do seu amigo José Pérez Ballesteros²⁶:

Y sin embargo, el pueblo que no quiera avergonzarse de sí propio á la faz de los demás; el que desee hacer valer su honra y su dignidad de raza ó de nación, es menester que empiece por estimar y glorificar su lenguaje. El idioma de una nación es, si así podemos decirlo, su alma, su carácter encarnado y exteriorizado en los sonidos: es el espejo donde más al vivo y con más fidelidad se reflejan su índole y tendencias, sus gustos y costumbres. Despreciar su idioma, es despreciarse á sí mismo; y el propio menosprecio, si sublime virtud en los individuos, no es en los pueblos sino torpe abyección que bien pronto les acarrea el desdén general ó la servidumbre. (1878: X-XI).

Por conseguinte, se esta é a conceptualización que asume Saco Arce, é evidente que os traballos sobre a lingua supoñen un reforzo e prestixio para a “alma da nación”. O filólogo detecta que a lingua para estudar é a oral e é a da clase labrega: “una lengua que apenas puede llamarse escrita, no puede tenerse por pura, sino tal como la hablan las únicas personas que no se han dejado aun contagiarse del castellano, esto es, los rústicos” (1868: VIII). Así pois a alma da nación correspóndese á lingua das clases populares e os estudos lingüísticos teñen como propósito salvagardar a pureza da lingua, aquela “non contaxiada”, porque en extensión manterá viva a identidade galega²⁷.

Emporiso, a participación rexurdimentista de Saco Arce non se reduce apenas á gramática, senón que tamén realiza outras tarefas (recollida de refráns, cancións, léxico, contos...) que forman parte dese “manual do romanticismo” en relación aos idiomas que contribúe á delimitación da nacionalidade.

Por outra beira, os traballos de índole gramatical ou arredor da orixe da lingua galega tiñan uns antecedentes dende Sarmiento até 1868²⁸. E tamén eran obxecto dunha solicitude pública durante este treito temporal, como Rosalía escribe para protexerse ante as críticas polo seu galego: “Sin gramática, nin regras de ningún-ha clás, ó lector topará moitas veces faltas d’ortografía” (Castro 1863: XIV).

26 Para máis información sobre a vida e traballos de Pérez Ballesteros, véxase Sánchez Rei (2006).

27 Os termos que usa decote para referirse á presión lingüística do castelán son dignos de ter en conta polo que translocen: contaxio, invasión, descomposición, desfiguración...

28 Saco Arce recoñece a Sarmiento como unha autoridade clásica: “Solo citaré á veces, por razón de su mayor antigüedad y erudición vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran detenido estudio de nuestro dialecto” (1868: IX).

Pola proximidade e precedente á gramática de Saco, cómpre citar o *Compendio de gramática gallego-castellana* (1864) de Francisco Mirás que se edita baixo o mecenado do Marqués de Figueroa, Juan Armada Valdés²⁹. O prólogo explica o motivo da publicación: facilitar o entendemento dos foráneos cos galegofalantes “mientras no llegue un tiempo en que la civilización que allana las mayores dificultades, nos haga así como formamos una sola nación, también de un mismo lenguaje” (Mirás 1864: [6]).

Esta intención está nos antípodas das causas que moveron o crego ourensán. No proemio da *Gramática gallega*³⁰, logo de gabar as súas características intrínsecas (“la más dulce y meliflua”, “expresión de los más tiernos sentimientos”, “amable sencillez del cariño doméstico”), lanza un alegato a prol do galego e dos perigos que axexan (“el continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles”). Paga a pena reproducir o seguinte anaco, extenso pero imprescindible:

considero que, si bien es imposible la desaparicion total de los dialectos y mucho mas de los idiomas de diversas naciones, mientras no desaparezcan las diferencias provinciales ó nacionales de carácter, de raza y de pais (lo cual no acontecerá nunca); sin embargo, la civilizacion, una en su origen, el Calvario, y en su fin, el cielo, tiende tambien á unificar en lo posible á los pueblos en el punto de vista del lenguaje. Pero sí no puedo menos de deplorar que una de las causas que mas influyen en el hecho que me ocupa, sea el desden, el innoble menosprecio que los mismos hijos del pais arrojan sobre el habla de sus mayores, sobre esta lengua en donde los labios de sus madres hallaban las mas tiernas frases para arrullarlos en la cuna. [...] Solamente los hijos de Galicia, haciéndose eco de extrañas preocupaciones, aceptando el estigma de menosprecio con que los demas quieren marcarlos, tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa region. (Saco Arce 1868: V-VI).

Este fragmento recóllese nos primeiros parágrafos do prólogo. Polo tanto, quere sinalar dende o inicio dúas ideas: a primeira, unha denuncia das teses pesimistas de darwinismo lingüístico como a enunciada por Mirás, a quen parecen escritas algunhas das frases; a segunda, a denuncia da irresponsabilidade dos galegos “que se juzgan cultos” que aldraxan o seu idioma influídos por “extrañas preocupaciones” que, polo tanto, supoñen un desprezo ás nais (argumento emotivo-sentimental)

29 Francisco Mirás publicou na Imprenta de la Viúda de Compañel e Hijos *Elementos de análisis ideológico-gramatical ó La ciencia del lenguaje con aplicación á la lengua latina* (1848).

30 No prospecto da obra (Soto 1869: 326), lemos: “en Galicia se siente la necesidad de una Gramática que venga á dar á conocer las reglas de su dialecto, á fijar sus bases y á facilitar su estudio”.

e a Galiza (argumento identitario). No mesmo limiar, lemos máis adiante: “No os desdeñeis de empregarlo alguna que outra vez en vuestras composicións literarias; ni mucho menos tiña vuestras mejillas por expresaros en la lengua de vuestros abuelos, el imbécil rubor del miserable que se avergüenza de su patria” (1868: VI). Duros reproches contra os que practican unha actitude pusilánime ante a realidade lingüística do país.

O argumento de Saco prosegue agora coa consideración da lingua como un elemento esencial na identidade nacional:

Hay entre los pueblos y sus idiomas una tan íntima y necesaria connexion, que el descrédito ó la estimacion de los unos recae inevitablemente sobre los otros. Honrar por tanto y enaltecer una lengua, es honrar y dar prestigio al pueblo que en ella expresa sus conceptos. Hijos de Galicia, honrad pues y cultivad vuestro dialecto: estudiadlo y aprended á conocer su mérito para estimarlo en su justo valor (1868: VI).

Tras estas palabras, Saco sente a necesidade de aclarar a súa intención ante potenciais críticas políticas. Unha explicación que revela un estado de opinión sociopolítico en Galiza. O autor expón que non ten como inimigo o “majestuoso idioma castellano” nin o propósito de “sembrar rivalidades entre provincias”. É dicir, hai un recoñecemento implícito de que a normalización da lingua e da literatura é visto, en determinados sectores, como un ataque ao castelán e como un mascarón de proa dun proxecto provincialista emancipador, visión sostida por Emilia Pardo Bazán.

Exactamente esta mesma matización aparecerá no prólogo aos *Versos en dialecto gallego* de Pérez Ballesteros. O presbítero gaba a literatura portuguesa á vez que refuga o intento de España por assimilar o país veciño, que segundo el implicaría a decadencia da lingua e literatura lusa. Pero, de novo, preocupado pola interpretación das súas verbas, esclarece:

No se colija de esto que para el territorio gallego quisiera yo idéntico porvenir, ni que sea mi sueño de oro su independencia política. Léjos de mi ánimo toda idea de separación, toda idea que tienda a destrozarse esa hermosa unidad realizada a costa de ocho siglos de sangre y victorias. Mi aspiración se limita á que Galicia adquiera con el amor de su lengua el amor de sí propia, y el sentimiento y la convicción de su importancia, tan poderosos para estimularla á marchar activamente por el camino del progreso, y para hacerse valer y respetar así de sus hermanas las demás provincias (Pérez 1878: XII).

No remate do prólogo da *Gramática gallega*, outro lugar destacado na estrutura do texto, informa sobre dous obxectivos marcados coa edición da gramática: un, divulgar o coñecemento do galego para que “aprendan á amarla, ó á lo menos á no vilipendiarla”; dous, que os estudos filolóxicos sirvan para “rendir, en fin, á los pies de mi querida pátria, la noble y poco venturosa Galicia, un homenaje de cariño y gratitud”.

Dende o punto de vista que adoptamos, a gramática de Saco Arce é un remo máis para avanzar no desenvolvemento de Galiza en termos de progreso intelectual e de filiación do pobo coa súa patria por medio da lingua, entendida esta como principal elemento de identidade. A oración coa cal pecha o prólogo é elocuente ao respecto: “hora es ya de que Galicia tenga su gramática, si en algo hemos de estimarnos”.

O apéndice desta gramática, dividido en dúas partes, ofrece outra información obxecto de análise. Trátase dun apartado dedicado aos refráns e outro dedicado á creación literaria. Esta última inclusión responde á intención de lexitimar a información gramatical tomada da fala popular por medio de poesías en lingua galega. Polo tanto, conxugar a tradición oral cunha incipiente creación literaria culta como unha estratexia que procura abrillantar o galego popular (porque “no tiene la fortuna de poseer una de esas literaturas que dan fijeza, brillo e importancia á los idiomas”), fixar na escrita un modelo de lingua e retrucar posibles argumentos clasistas que identifican vulgarismos ou barbarismos coa fala do pobo.

Para calquera escolma precísase facer unha criba: que autores e que textos se escollen? Este punto interesa porque na decisión revela unha percepción da literatura e unha opción ideolóxica.

No caso que nos afecta, clasificaremos todos os poemas incluídos por Saco Arce a partir de tres criterios: estético-popular, que son os poemas de maior logro literario e importante difusión social (“Adiós ríos”, de Rosalía; “Campana de Anllóns”, de Eduardo Pondal; e “O desconsolo” mais “Nai chorosa”, de Alberto Camino); o ideolóxico, que responden ao seu esquema de ideas sociais e políticas (“A noite de Navidá”, de Luis Corral; “Miña Santa Margarida”, de Rosalía; “Á Real familia en Santiago” e “A vida do campo”, de José García Mosquera; “Á boa memoria d’Azara”, de Vicente María Feijoo Montenegro); e o paisaxístico, onde se exaltan e literaturizan espazos naturais (“A Pontevedra”, de Xoán Manuel Pintos; e “A fonte do Pico Sagro”, de Marcial Valladares”).

En certa maneira, estes criterios de escolma (onde chama a atención a ausencia de Francisco Añón³¹) concordan co tipo de creación literaria que nos ofrece

31 Porén, no artigo de 1876 inclúeo dentro da nómina dos escritores rexurdimentistas en lingua galega.

no seu libro *Poesías*, publicado pola imprenta de Gregorio Rionegro Lozano en 1878³².

O poemario organízase en tres unidades (“Poesías varias”, “Poesías místicas” e “Poesías gallegas”) que coinciden á súa vez con tres períodos temporais (1855-61; 1860-1872; e 1867-1875, respectivamente). No primeiro grupo atopamos textos nos cales a temática xira arredor da natureza (flores, paxaros, regueiros) e familia (pai e nai). Cómpre indicar que entre os poemas dedicados aparecen os nomes de Teodosio Vesteiro Torres (datado en 1858), Valentín Lamas Cavajal (datado en 1859) e José Rodríguez Seoane (datado en 1860). No segundo grupo recóllense os sentimentos cristiáns (inquietudanza, ansiedade, suspiro, xugo, pregaria, arrepentimento...) canda os dedicados a Deus, a Virxe e a Xesucristo. É no terceiro grupo onde paga a pena deterse. Primeiro, porque algúns son poemas seus en castelán traducidos ao galego; segundo, porque traduce dende o latín oracións relixiosas; e terceiro, porque é moi interesante a recepción e crítica pública desta poesía relixiosa.

Os xornais como *Faro de Vigo*³³, *El Diario de Santiago*³⁴ ou *El Diario de Lugo* fan unha lectura pouco amable do conxunto do tomo poético de Saco Arce. Entre os argumentos expostos criticábase o fallido intento de imitar a poética de Frei Luís de León ou Santa Teresa. No xornal lucense lemos a seguinte anotación, que coidamos corresponde á pluma de Aureliano Pereira:

Es el Sr. Saco un excelente retórico, un cantor dulce y amable, de inspiración tranquila –si la expresión es permitida–; y aunque, por punto general, maneja bien el idioma y todas sus poesías están correctamente escritas, falta calor á sus producciones, grandiosidad de imágenes, fuego en la expresión. La imaginación del poeta tiene las alas muy cortas, es poco atrevida, y, a pesar de que la lectura de sus poesías es consoladora, porque todas ellas están impregnadas de la santa

32 O tomo superou a censura: “Por lo que á Nos toca, concedemos licencia para que pueda imprimirse y publicarse este tomo de Poesías, escrito por D. Juan Antonio Saco Arce, Presbítero, Catedrático de este Instituto provincial, mediante que de nuestra orden ha sido examinado y no contiene, según la censura, cosa alguna contraria á la fe y sana moral. Lo acordó y firma S. S. I. el Obispo mi Señor de que certifico, Cesáreo Obispo de Orense. Por mandado de S. S. I., Lic. Juan Soldevila, Canónigo Srio”.

33 *Faro de Vigo* (1/VI/1878). Lemos, na recensión asinada por R. y E.: “vuélvense las hojas con cansancio, si bien no con disgusto. [...] Ni concisos ni tampoco fluidos los pensamientos y la idea, mueren sin eco dentro del alma [...]. Si hubiese calor, fuego o vida en las poesías del Sr. Saco aviados iban á quedarse los lectores de ellas; nacerían salamandras de entre ese fuego capaces de darle miedo á las mismas musas. [...] Le falta atractivo, inspiración, sentimiento; le falta poesía en la poesía misma”.

34 *El Diario de Santiago*, núm. 1738 (24/V/1878). Lemos: “La obra del poeta es hermosa retoricamente hablando; pero no conquistarán sin embargo grandes simpatías ni será leída por muchos con dulces lágrimas en los ojos”. Tamén se critica erros ortográficos: “No debe incurrir en tales incorrecciones un gramático”.

fé cristiana y respiran creencias y esperanzas, el conjunto resulta monótono y su misma dulzura las hace un poco empalagosas. (*El Diario de Lugo* 7/VI/1878).

Esta mala recepción contrarrestouse, por parte dos mesmos críticos en cadanseu artigo, coa boa crítica ofrecida á poesía relixiosa en lingua galega: “Muy dignas de especial mención son las *poesías gallegas* que dicho tomo contiene, así las traducidas como las originales, y ellas solas bastarían para que se reconociese a su autor un mérito envidiable”. Nas citadas recensións ofrécese a lectura negativa da poesía en castelán e a lectura positiva da poesía en galego (hiperconciencia)³⁵. Efectivamente, se na primeira parte pesa máis unha opinión de tipo estético-literario, na segunda pesa máis unha opinión político-lingüística. Isto tamén expresa a diferenza entre o campo literario español e o campo literario galego, en canto este está en proceso de construción e amosa a súa heteronomía.

Porén, outra prensa sairá na axuda do poemario: *La Concordia* de Vigo, *La Fe* de Madrid ou *Revista Popular*, de Barcelona. Por suposto, *El Heraldito Gallego* tamén se sumou a esta defensa cun primeiro artigo asinado por Luís Martínez (1878) e despois por outro asinado por Emilia Pardo Bazán (1878). Deteñámonos neste segundo.

Nesta altura de 1878 a escritora de *Los pazos de Ulloa* aínda estaba atoutiñando a esfera pública literaria. Non adquirira o papel público que anos despois tería. Pénsese que non publicara ningunha das súas grandes novelas ou relatos. Pola contra, en Ourense era recoñecida polo grupo provincialista a partir do ensaio gañador dedicado ao P. Feijoo e publicado en 1877.

A recensión, baixo o título de “Un libro reciente”, é un dispendio de gabanzas e loas á lírica de Saco Arce. Pero, e isto é realmente o suxestivo con respecto ao campo literario galego, os eloxios recaen sobre a poesía escrita en castelán. Leamos:

Si se exceptúan dos ó tres poesías, como *Dios*, ó *Las ruinas del convento*, en que el cantor desahoga la amargura que le causa el espectáculo de una sociedad indiferente y de una ciencia blasfema, todo el volúmen no es sino un puro himno, un diálogo á solas entre la criatura y el Creador. [...] Muchas condiciones avaloran el nuevo retoño. Corrección de lenguaje; extremada pulcritud y esmero en el vaciado de la idea; buen sentido en la elección de las imágenes, alma y calor en la expresión de las creencias. Armonioso, fluido y fácil [...] el

35 A hiperconciencia é unha actitude por parte de lectores e críticos galegos ante os produtos culturais elaborados dentro do propio campo. O produto cultural é valorado positivamente polo significado político da lingua e pola importancia da defensa da tradición literaria nun contexto de precariedade do campo literario.

númen del Sr. Saco es siempre fértil y galano, siempre ajustado á las mejores tradiciones de la métrica castellana.

E, pola contra, a obxección de Pardo Bazán ás poesías de Saco Arce recae precisamente nos poemas escritos en lingua galega, como podemos ler:

No ocultaré tampoco cuán infructuosas –aunque loables– me parecen las tentativas de desarrollar temas abstractos y de las gigantes proporciones del salmo *Miserere*, en el dialecto gallego, mas á propósito para la nota concreta, viva, pintoresca, sentida á veces, ingénua y natural siempre, y popular en suma.

Polo tanto, observamos que as valoracións das *Poesías* de Saco Arce son contrapostas entre dous sectores que diverxen na súa concepción da literatura galega. Á vez, se Aureliano Pereira emprega criterios político-lingüísticos, é evidente que a crítica negativa de Pardo Bazán tamén responde a un criterio político-lingüístico que é a desconsideración da lingua galega para tratar determinados temas.

Mais hai outro aspecto digno de mención porque tamén expresa a distinta percepción que Emilia Pardo Bazán ten de dúas linguas de nacións periféricas: o galego é visto como dialecto fronte ao catalán que é visto como lingua. Por iso exalta a poesía relixiosa de Mosén Verdaguer: “hay que admirar los *Idilis* y *Cants mistichs*, librito delicioso, que traduce los más puros y encendidos afectos del alma” (1888: 45).

Emilia Pardo Bazán presenta unha comparativa desvalorizadora entre o Rexurdimento e a *Renaixença*. Esta tese é unha nota constante no discurso de 1885 onde promociona autores, editores, proxección exterior, prensa, xogos florais... os cales contrapón coa feble situación da literatura galega pero non cun sentido construtivo, na medida en que Cataluña poida servir como modelo, senón precisamente para rebaixar os azos ou recortar os propósitos que tiña o Rexurdimento, cando non o escarnio.

Pola contra, xusto nunha actitude contraria, Saco Arce describe, no prólogo ao libro de versos de Pérez Ballesteros, Cataluña como “ilustre ejemplo” e engade en relación á *Renaixença*:

Análoga restauracion se viene verificando, hace años, aunque en menor escala, y con interrupciones, en las fértiles provincias regadas por las apacibles corrientes del Miño. Iniciada por Camino, Añón, Pintos y Mosquera; continuada más tarde con feliz éxito por la autora de los *Cantares gallegos* y D. Eduardo Pondal, y en la actualidad por jóvenes entusiastas, como el infatigable director de *El Heraldo Gallego* y el laureado vate de *Nuestra Señora del Cristal*, promete

aún brillantes días para nuestra lengua, ántes que el espíritu unificador de la moderna cultura, acabe, si es posible, de desorganizarla y de hundirla para siempre en el panteón de las lenguas que ya fueron. (1878: VIII-IX).

Emilia Pardo Bazán e Saco Arce deberon manter unha correcta relación³⁶, á vista dos escritos que manexamos. Cómpre lembrar que o latinista foi o presidente do tribunal do certame dedicado ao P. Feijoo e quen despois prologa o ensaio gañador de Emilia Pardo Bazán. Nese proemio lemos: “La señora Pardo Bazán es una de las más fundadas esperanzas de nuestra patria” (1877: 15).

Emporiso non é menos certo que entre eles había unha notoria diverxencia sobre a función e o futuro da lingua galega. Neste punto quixeramos contrapor algunhas ideas que presentan unha e outro porque das conclusións que cada quen saca se denota unha actitude ou posición ante o campo literario galego en obras.

No xa mencionado discurso de 1885 na Coruña (entón xa gañara un posto nas letras españolas), Emilia Pardo Bazán bota man dos escritos en castelán de Nicomedes Pastor Díaz (considerado polo rexurdimentistas un dos poetas precursores tras o uso do galego en dúas poesías) para soste que a literatura galega “es la que tiene aquí raíces en el corazón, la que se aprende de memoria” (1888: 6). Polo tanto, o criterio temático ou da “alma nacional” prevalece por riba do lingüístico. Máis adiante, mantendo unha continuada distinción entre “el castellano nuestro verdadero idioma” ou “lengua patria” fronte ao “dialecto” ou “lenguaje”, a escritora explícita o seu rexeitamento a “lo que en terreno político representa la literatura regional” (1888: 9) e as súas dúbidas sobre o propio futuro do galego: “El impulso inevitable de toda nacionalidad á extinguir los dialectos y á que prevalezca el más perfecto y general de entre ellos, que constituye la lengua patria”. Para abundar máis, Pardo Bazán (1888: 10) conclúe:

¡Desdichada mil veces la lengua que carece de la consagración literaria! Por ilustre que sea su origen, al cabo vendrá á convertirse en el aullido inarticulado de la fiera, en el grito salvaje del mísero labriego que habla á su yunta de bueyes poco más racionalmente de lo que ellos podrían contestarle.

No capítulo dedicado a Valentín Lamas Carvajal, recollido tamén neste tomo *De mi tierra*, volve incidir na mesma idea sobre a literatura galega, que debe “de ser principalmente muy quejumbroso y triste, aunque sin amarguras ni rebeliones”,

36 Na *Revista de Galicia*, dirixida por Emilia Pardo Bazán, anúncianse as obras de Saco Arce. Ademais, a escritora presidirá o certame literario celebrado en Ourense co gallo da erección da estatua ao Padre Feijoo e que coincide coa colocación de lápidas conmemorativas nas casas onde residiron García Mosquera e Saco Arce. Véxase *Faro de Vigo* (31/VII/1887).

e sobre o galego “lengua arcaica, detenida y paralizada en mitad de su desarrollo, conservada y usada solamente por gente campesina” que ten “como único modelo propio, frías canciones de trovadores, que nunca conoció la musa popular” (1888: 55). Ademais destaca da poesía de Lamas a súa “alma femenil, resignada y *saudosa*” que exemplifica ben aos labregos xa que os versos deben parecer “pensados y sentidos por un aldeano” que non por “el escritor urbano, que lee periódicos y discute en café” (1888: 59).

Esta perspectiva é retrucada nas palabras introdutorias á *Literatura popular de Galicia*. O prexuízo de ser o galego un idioma reservado para analfabetos e desposuído de valor histórico-cultural, o cal vén favorecer as teses proclives á súa extinción a prol do castelán, é criticado por Saco Arce:

Esta clase de consejas y leyendas, miradas no ha mucho con el menosprecio que los adultos dispensan a los juegos y bagatelas de la infancia, son hoy día estimadas como joyas de gran valor por los más sabios literatos e historiadores, que no solamente descubren en ellos mineros de poesía completa original y diferente de la poesía convencional de los eruditos, sino además excelentes datos para la historia y en particular para conocer el origen y el carácter de los pueblos (Saco Arce 1987: 239).

Como podemos cotexar co que en anteriores páxinas dicíamos do concepto de lingua en Saco Arce, as posturas son antagónicas. Na serie de artigos publicados en *El Heraldo Gallego* baixo o título “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes” (1876a), descubrimos unha batería de argumentos a prol do uso do galego, o fomento do seu cultivo literario e un ataque contra as aldraxes efectuadas dende fóra e, con maior rotundidade, dende dentro.

Precisamente, contra esa idea aludida antes por Pardo Bazán, na cal o galego é lingua recluída ao espazo rústico, responde con vehemencia Saco cando critica “esta manía á acreditar la opinión de que el gallego es sólo á propósito para la expresión de sentimientos bajos y groseros, y que solo puede dignamente ponerse en zafios y rústicos labios”.

Por outra parte, Saco comeza este artigo seriado da seguinte maneira:

Bajo el peso del innoble y humillante desdén, con que los hijos de Galicia miran cuanto á su hermoso é infortunado país concierne; y á causa de la invasión sin cesar creciente del idioma castellano, único ya casi que se oye resonar en las conversaciones de los que en nuestras ciudades presumen de cultos, nuestro flexible y expresivo dialecto va poco á poco desapareciendo del trato social. Medio desterrado de las poblaciones de más importancia. (1876a: 3).

Novamente, unhas palabras que chocan coa lectura de Pardo Bazán en, cando menos, dous asuntos: a denuncia da “invasión” do castelán (ela valoraba así o contacto: “con ser hoy el castellano nuestro verdadero idioma, siempre sentimos la proximidad del dialecto, que lo ablanda con su calor de hogar, que modifica el acento y la pronunciación, que impone el giro, el modismo, el diminutivo; que, en suma, comunica perfume campesino y agreste al habla majestosa de Castilla”, 1888: 8); e a redución paulatina de galegofalantes nas áreas urbanas que levará o galego a conservarse en “escondidos valles y poco frecuentadas montañas” á vez que “desdeñada hoy de aristocráticos pedantes”³⁷ (ela xebra as áreas rurais das urbanas, o campesiño do “home culto” que le xornais e toma café e os espazos correspondentes para cada lingua).

O contacto lingüístico é unha das obsesións de Saco Arce (“nunca será excesivo el esmero que en este punto se ponga”, “Urge, urge poner sin demora un dique á este mal” que “acelera la desaparición de nuestro hermoso dialecto”)³⁸ e centra estes artigos en *El Herald Gallego* para “señalar los defectos que más visiblemente empañan el resplandor de sus bellezas”.

O filólogo, contrariado pola perda do galego (“decae y corre á su ruina”), atopa no rexurdimento literario unha esperanza posto que “surge con admirable y espontáneo brio nuestra provincial literatura”. Esta creación literaria, como dixemos antes, enténdea non só como unha contribución escritural (o que el chama “perpetuar por medio de los monumentos literarios ese bello lenguaje”), senón como un material de lexitimación do uso do galego popular como modelo para a gramática e os dicionarios (que el reclama galego-castelán / castelán-galego).

Polo tanto, “siéntese indudablemente cierto afán de despertar á Galicia del prolongado letargo en que yace” grazas, nesta ocasión, ao uso do galego nas prácticas literarias. É evidente, unha vez máis, que Saco Arce identifica o galego como a “alma da nación” que fai “vibrar en el pecho la cuerda del patriotismo”. Se Galiza esperta como pobo con identidade de seu é, en certa medida, porque defende, usa, promove e cultiva a lingua galega.

Ademais, na seguinte liña critica a indiferenza “de los hombres políticos que con tan ‘estéril abundancia’ brotan del suelo gallego” en relación aos seus deberes coa *terra nai*. Ante ese baleiro, Saco Arce outorga o papel protagonista do renacer galego á poesía nun código de xerarquización de xéneros literarios que ten

37 É interesante que esta diminución e *guetización* do galego responde, segundo Saco, ao “refinamiento de la civilización moderna”. Un parecer que abre unha liña de análise con respecto á súa ideoloxía conservadora e o papel que dende esta perspectiva ofrece á cultura e lingua do país.

38 En todo caso tamén cede un espazo á incorporación de estranxeirismos léxicos “siempre que no se olvide de darles el aire y estructura de su dialecto” como solución lingüística aos avances e transformacións acontecidas no XIX.

relación coa valoración que fai o romanticismo sobre este tema. Mais na reflexión o autor comprende que a responsabilidade do Rexurdimento é primeiramente dos políticos e que por mor desta orfandade, e sen institucións propias, ten que ser a *intelligentsia* quen asuma esta responsabilidade.

No artigo preséntanos unha relación de nomes de poetas en lingua galega chamados a salvar o galego “de prematura descomposición” e de colocar Galiza nun “lugar no despreciable en la historia de la literatura” universal. Mais volve indicar outra idea que choca coas expostas por Pardo Bazán. Neste caso cando salienta da obra de Alberto Camino que “nuestra nativa lengua” se acomoda “á los asuntos elegíacos”; ou de Pondal, “que ha ensayado comunicarle la entonación épica”. Polo cal, o galego é unha lingua válida para as diversas manifestacións épicas ou elegíacas; logo nega esa visión limitadora do galego á escola paisaxística e sentimental.

Finalmente, Saco Arce lanza algunhas reflexións sobre a creación literaria en galego. Estas cavilacións do presbítero son mostra da atención lingüístico-literaria que presta ao Rexurdimento. Por un lado, distingue con lucidez a utilidade do “coñecemento profundo” dunha lingua e a habelencia ou virtude da creación estritamente literaria; é dicir, o seu valor limpo a nivel artístico que el entende vencellado á “encantadora naturalidad de su lenguaje”. Un punto de vista brillante na medida en que o campo literario galego está en formación. Nas súas propias palabras: “No consiste el conocimiento profundo de una lengua sólo en tener la memoria atestada de palabras, sino en el oportuno empleo de ellas, escogiendo las más propias para las ideas que se intenta expresar, y para el género y tono de la obra literaria”.

Nesta mesma liña, advirte: “Observo tambien que no raras veces desluce las producciones de nuestros poetas, y es el mezclar las expresiones propias del lenguaje familiar con las del elevado, las festivas con las serias”. Polo tanto, xebra unha linguaxe culta da popular; marca dous rexistros segundo a ocasión e a intención pero sen que isto supoña un demérito para a lingua falada polas clases populares.

Asemade expón outra análise crítica sobre a propia produción dos escritores en galego que, novamente, ten o seu aquel polo que indica a respecto dunha tendencia dentro da literatura provincial e, ademais, polo que implica a súa abundancia como recurso reiterativo para o cadramento das rimas:

Terminaré estas desaliñadas consideraciones, llamando la atención sobre el abuso que con frecuencia se hace de los nombres diminutivos. [...] ¿Será justo por esto [refírese ao uso que fixo Rosalía en *Cantares*] prodigarlos en demasía, cual observo lo ejecutan algunos de los más distinguidos cultivadores de nuestra poesía provincial? No se eche en olvido que tales palabras son propias del estilo familiar, y que no puede sentar bien la profusión de ellas en obras de elevado

carácter. ¡Qué frecuente es además verlas desempeñar el papel de ripios, destinadas únicamente á llenar la medida del verso, o á ocupar el hueco de un consonante buscado con inútil afán! (1876a:18).

Para rematar con este asunto vén a conto traer estoutra matización tomada de *Literatura popular de Galicia*. Desta volta, Saco Arce cita casos de creación literaria culta a partir de poesía popular realizados na literatura española (cita Duque de Rivas, Antonio Trueba e Ventura Ruiz Aguilera) como forma de lexitimar a literatura popular feita en lingua galega (cita Francisco Añón, Valentín Lamas Carvajal e Rosalía de Castro) e demostrando que a alta literatura tamén se pode acadar tendo como modelo o pobo. Leamos o anaco referido:

Pondremos término a estas consideraciones, haciendo observar que, a consecuencia del entusiasmo con que en este siglo se han hecho estudios e investigaciones sobre la poesía popular en casi todas las naciones, atribuyéndose a esta grande importancia, muchos poetas han ensayado imitarla en sus diversas formas de baladas, canciones, romances, coplas... [...]. Pero, aunque sean populares por la forma o el argumento, no lo son en el sentido de que el pueblo se las haya apropiado, las canciones de estos poetas, cuya voz no ha logrado penetrar hasta él. Tampoco en Galicia han faltado poetas entusiastas que han celebrado las costumbres y uso de las aldeas, distinguiéndose entre ellos Añón, doña Rosalía Castro y Lamas Carvajal; mas a pesar de su mérito indisputable, su voz se ha perdido también en los círculos de la gente erudita, no habiendo alcanzado eco en las clases populares (Saco Arce 1987: 49).

O interesante está na incapacidade da literatura galega de popularizar e divulgar a súa obra entre as clases populares. Hai un divorcio entre a *intelligentsia* rexurdimentista que aspira a representar a cultura e arte populares pero que non é recoñecido polo pobo nin penetra nas casas labregas ou mariñeiras. Con certeza, o acompañamento musical e a aparición dos coros e orfeóns (que son expresións do Rexurdimento musical da man de compositores como Montes, Veiga ou Chané) no cuarto final do século XIX axudaron na difusión das cantigas literarias.

Todo o traballo filolóxico e literario de Saco Arce está destinado a evitar o “reemplazo” do galego polo castelán, como advirte en *El Heraldo Gallego*³⁹. Mais

39 “De suerte que si los buenos hijos del país no trabajan por atajar esta creciente descomposición de su lengua, si no se disipa esa vergonzosa preocupación que nos hace ruborizarnos de hablar con pureza el lenguaje de nuestros abuelos, no tardará en alzarse sobre las ruinas del legítimo gallego tradicional, un gallego macarrónico, una informe jerga que servirá de transición entre el lenguaje de nuestros antepasados y el de Castilla que aspira á reemplazarlo”. (1876a: 9).

esta tarefa inclúe un substrato político (provincialista) na medida en que a defensa da lingua correspóndese coa defensa da “alma da nación”. En consecuencia, os pobos que manteñan unha cultura coa lingua por bandeira, evitarán a súa desaparición como tales. Por iso, na introdución do libro inédito *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* (editado postumamente)⁴⁰, escribe:

Un movimiento general de absorción se advierte hace tiempo en las naciones con respecto a sus provincias, en las cuales va desapareciendo o transformándose lentamente los trajes, la música, los usos, el lenguaje y todo lo que contribuía a caracterizar cada raza. El espíritu nivelador del siglo, sin alcanzar cuánto realce da la variedad a la hermosura, y cuánto ayuda a perpetuar el primitivo vigor de una raza y su amor a la independencia la conservación de sus antiguos hábitos y costumbres, todo lo trastorna, todo lo confunde, aspirando a unificarlo todo (Saco Arce 1987: 33).

Fronte a esta tendencia do seu tempo, que el liga ao avance da modernidade (algo que el entende pernicioso para as culturas), reivindica a conduta tamén presente nesa altura de “estudiar todo lo que a costumbres y al modo de vivir de cada pueblo se refiere. Sabios filólogos se consagran con amor al análisis de dialectos vulgares, hasta aquí mirados con menosprecio”. Saco é consciente de que é testemuña do renacer dunha tendencia a poñer en valor o propio, a recuperar e protexer o folclore⁴¹. Mais non coa visión que Pardo Bazán e acólitos propoñen para a *Asociación del Folk-Lore Gallego*, onde a cultura galega é vista como un elemento de “museo” e non de revitalización ou conservación viva na xente, xa que concibían que o mantemento da cultura galega era un síntoma contrario á “civilización”.

Este libro inédito preséntase como un “servicio a nuestra querida patria”. Así, Saco Arce pretende coa recompilación e recolleita da tradición popular galega ofrecer un novo monumento da lingua galega, desta volta como manifestación popular e non como obxecto de estudo filolóxico. En todo caso, son libros

40 Sobre o proceso de edición e publicación, véxase Saco Cid (1987: 7-31). Cómpre lembrar que os traballos de recompilación folclórica tiñan precedentes en, por exemplo, Marcial del Adalid (introdutor do romanticismo musical no Estado español) que escribiu *Cantos populares gallegos* (1877).

41 Non resulta un dato menor que a carón dos folcloristas cataláns, vascos e españois, cite a tres portugueses: Garret, Braga e Coelho. Coidamos que a influencia dos estudos folclóricos portugueses foi notable. De feito, o libro titulado *Cancioneiro popular gallego* (1885-86), de José Pérez Ballesteros (amigo de Saco Arce), ten como modelo o *Romanceiro geral* (1867) de Theófilo Braga, quen prologa o citado traballo. Asemade cómpre lembrar que este cancionero de Pérez Ballesteros forma parte da *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*, dirixida por Antonio Machado Álvarez.

complementarios xa que, ao final, ofrece un estudo gramatical, unha escolma de literatura culta e unha recolleita de produción popular.

Non pode pasar desapercibido o argumentario que ofrece: a existencia de cantos populares, “fruto espontáneo [...] de la imaginación y el sentimiento”, procede dende os primeiros pobos e se corresponde coa cultura grega. En consecuencia, fronte ao tópico das culturas populares periféricas entendidas como expresións vulgares, bastas e groseiras, Saco Arce incorpora a tradición clásica para desterrar ese prexuízo.

Engade que a produción de coplas galegas de tipo “festivo y picaresco” son moi superiores ás de “amarguras y quejas”, tratando así de romper co tópico da visión exclusivamente melancólica do pobo galego, como Pardo Bazán e outros o caracterizaran: “no es el sentimentalismo la cualidad preponderante en nuestra poesía popular; antes bien tiende juguetona a explayarse con desenfado por el alegre campo de la risa y de la sátira”. Hai, pois, máis tradición de escarnio e maldicerca de amor.

Neste tomo comprobamos as posicións éticas de Saco a partir de tres cuestións. A primeira, cando subliña a importancia dos chamados *cantares de reises*, que teñen como fin “conmemorar el celestial origen del cristianismo” e que supoñen a “fuente principal de la poesía religiosa en Galicia”; a segunda, cando desbota da recolleita aquelas coplas “de sabor marcadamente impío”, “cantares eróticos” ou que “lastiman el pudor”; e a terceira, cando inclúe a conversión de Teodomiro, o descubrimento do corpo do Apóstolo ou a fundación do mosteiro de Conxo como temas axeitados para os romances históricos (canda a loita dos celtas no Medulio, Pardo de Cela ou as revoltas irmandiñas). Porén, e isto convén subliñalo, Saco considera que estas cantigas foron “lentamente desapareciendo, mayormente desde que el gallego dejó de ser lengua oficial de Galicia” (1987: 46).

CONCLUSIÓNS

Daniel Vázquez Boo, xornalista chantadino e republicano amigo de Castelar, foi alumno de Saco Arce no instituto de Auria. Co gallo do pasamento do seu mestre, escribiu:

Parecía un monje de la Edad Media, siempre dedicado al cultivo de las ciencias y las letras, aislado, recogido, entre las turbulencias propias de la época actual, en sus libros y en su fé. La oración, el estudio y la enseñanza fueron sus únicas ocupaciones. [...] En este afanoso despertar que se nota en el país gallego; en esta agitación producida por selecta pléyade de escritores, y en que se sacan á la luz del día nuestro dialecto peculiar, nuestras tradiciones, nuestros recuerdos, para vigorizarnos y fortalecernos; en este período entusiasta que se inicia y ojalá

prosga; en este afán infinito que siente Galicia por su regeneración, prenda segura de que pronto la obtendrá; en medio de esta titánica lucha por salir de la postración y la inercia, ocupaba Saco y Arce uno de los primeros lugares entre los combatientes. (1881: [4]).

Este apuntamento, pouco coñecido pero máis realista có misterioso retrato-interpretación que Vicente Risco escribiu na revista *Nós*, abre o apartado de conclusións no cal queremos subliñar que a contribución de Saco Arce vai alén da *Gramática gallega*. Precisamente porque na atención ao corpus de textos silenciados ou desatendidos polos estudos académicos atopamos claves para explicar e comprender no seu xusto alcance a actividade das persoas e a complexidade do momento.

Os estudos socioculturais galegos precisan afastarse dunha investigación estritamente filolóxica e incorporar perspectivas sociolóxicas. Desbotamos, pois, as teses imanentistas. Polo tanto, na nosa opinión, os escritos están sometidos ás condicións materiais de produción e recepción, á especificidade sociohistórica do período concreto e ás relacións do ámbito literario. Obviar estas condicións obxectivas ofrecería unha lectura trucada ou amputada do produto cultural. En relación con isto, e a partir da teoría dos discursos sociais, González-Millán (1998: 14) comenta que se

debe incluír o estudio dos procesos e comportamentos discursivos que interveñen na produción e interpretación textual, o das súas condicións sociais e dos seus efectos, sempre nun marco situacional, institucional e social. Só un horizonte de intelección semellante, no que os discursos son estudados simultánea e conxuntamente como instrumentos de configuración de identidades sociais, como institucións eficaces na produción e reprodución de relacións sociais, e como formas ideacionais para representar e apropiar a realidade, pode responder aos múltiples desafíos conceptuais e heurísticos polo fenómeno nacionalitario.

Por outra parte, a prensa é vista normalmente como un bebedeiro informativo. Dende hai anos reclámase a atención da prensa como obxecto de estudo. Seguindo este fío, a análise de xornais como *El País*, *El Orensano* ou *El Heraldo Gallego* permitiría trazar mellor o período de formación e consolidación da literatura e dos estudos filolóxicos de Saco Arce, así como as relacións sociais establecidas en círculos formais ou informais. En definitiva, un xornal é un espazo privilexiado de aprobación/refutación pública do poder dominante e de produción discursiva que contén funcións cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras, xerarquizadoras e institucionalizadoras.

A carón da prensa está o círculo social que se expresa publicamente por medio das páxinas xornalísticas, ben sexa a través do editorial ou a través da columna de opinión de redactores e colaboradores frecuentes. Pero, ademais, o estudo da sociabilidade (formal e informal) sérvenos para un mellor coñecemento da composición dos contraespazos públicos que se caracterizan polo conflito, a feble institucionalización e a composición heteroxénea.

A relación con Murguía, as críticas ao avance da modernidade ou a relevancia outorgada á relixión católica como guía fundamental da súa vida son exemplos das diferenzas existentes no seo do grupo. Polo tanto, a inevitable heteroxeneidade do Rexurdimento obríganos a realizar interpretacións ou lecturas complexas durante as cales nos afastamos de marcos idealizados ou representacións uniformes. A identidade do colectivo subalterno varía conforme aos intereses das persoas (entendidas como entes constituídos social e culturalmente) que participan.

A lingua converteuse no elemento central de dignificación, análise, creación e construción nacional durante o Rexurdimento. A lectura dos discursos literario-lingüísticos como parte fundamental na conformación do imaxinario nacional colectivo outorga unha prioridade aos procesos de normalización, codificación e normativización. Non se trata apenas de editar literatura na lingua dominada e cunha temática patriótica senón que se percibe como imprescindible a publicación de dicionarios e gramáticas que lle dean ao “dialecto” un status de “lingua”, á vez que serve de manual de aprendizaxe para a propia comunidade alfabetizada.

A lingua e a literatura, dentro da fase do nacionalismo literario, son pezas indispensables para a construción do discurso político-identitario de Galiza. E arredor desta mesma argumentación, González-Millán reitera que as estratexias de resistencia, debido xustamente a formas non privilexiadas historicamente, pódense expresar na literatura, nas súas diversas manifestacións/dimensións, como unha expresión de resistencia, reivindicación e artellamento do proxecto nacional (2000: 125-175).

As reflexións do filólogo ourensán verbo da presión lingüística e cultural de España son dun marcado carácter contestatario. Malia que Saco explique en varias ocasións a non intencionalidade de enfrontarse co castelán nin cuestionar a unidade de España, o certo é que precisamente na relación desigual entre o campo literario galego (en obras, subalterno) e o campo literario español (consolidado, dominante) o autor opta por posicións de resistencia, denuncia e apoloxía da lingua deostada.

Cómpre engadir a recriminación, por veces dura e agresiva, que o autor ourensán fai dos propios galegofalantes que, vítimas de prexuízos e autoxenreira, optan por mudar cara ao castelán. Lemos Saco:

El escaso aprecio que los gallegos hacen de su lengua y la influencia del idioma oficial, no pueden menos de reflejarse lastimosamente en la poesía vulgar, lo mismo que en el dialecto. Aunque las coplas puramente gallegas son aún hoy en número incomparablemente mayor que las castellanas en este antiguo reino, no es posible desconocer una creciente propensión, desde hace años, a servirse preferentemente del idioma de Castilla, así para las coplas como para los romances. Sucede esto principalmente en las villas y en los alrededores de las poblaciones de cierta importancia. No para aquí la manía; las mismas composiciones que en su niñez aprendieron muchos en gallego, son vertidas y cantadas más adelante por ellos en lengua que juzgan más a propósito para hacer ostentación de cultura. Sufren especialmente el imperio de la moda los cantos de índole erótica, donde del deseo de lucirse ejerce mayor influjo. (1987: 48).

A lingua é a alma da nación para Saco Arce. De tal maneira que se coloca nunha posición privilexiada para ser unha ferramenta primordial no deseño do proxecto nacional. Toda a obra do presbítero diríxese a este obxectivo: dignificar a lingua para que o pobo se identifique con ela de modo que isto implique, subsidiariamente, a identificación coa nación. El mesmo escribe no prólogo aos versos de Pérez Ballesteros (1878: XI):

No se ocultaba á su penetración que nada contribuye tan eficazmente á mantener vivo el carácter nacional, á fortalecer el espíritu de independencia y á estrechar los vínculos de raza, como el amor que se profesa al patrio idioma. Y este amor es tanto más fuerte, cuanto mayor sea el brillo que el idioma reciba de numerosas é importantes obras literarias que lo avaloren y realcen á los ojos del pueblo, de suerte que pueda legítimamente enorgullecerse de hablarlo.

Se acollemos a meirande parte dos textos publicados (ora en formato de libro, ora en formato de artigo) de Saco Arce comprobamos que coinciden nun obxectivo: dignificar a cultura popular galega. E comeza, primeiramente, pola lingua e polas súas expresións vivas. Contos, refráns, estudos filolóxicos, poemas, traducións... todo está enfilado, por medio do idioma, cara ao abrillantamento e dignificación de Galiza. Neste sentido, escribe Thiesse (2010: 225):

A comienzos del siglo XIX, los elementos principales de la *check-list* identitaria están claramente establecidos, lo que hace que las naciones de reciente emergencia puedan recuperar rápidamente su 'retraso'. En la mayor parte de las naciones europeas los grandes ancestros son identificados, la lengua nacional fijada, la historia nacional escrita e ilustrada, el paisaje nacional descrito y

pintado, el folklore museografiado, las músicas nacionales compuestas. El resto no es más que un asunto de densificación y de vulgarización: la construcción identitaria entra desde ahora en la era de la cultura de masas.

Esta é outra das ideas que presentamos no inicio do traballo: o Rexurdimento é un produto da súa época e manéxase nas mesmas claves/intereses ca noutros países europeos, cada cal coa súa particularidade. A atención pola lingua natural, o estudo gramatical, a recompilación dos contos e cantigas populares, a preocupación polo folclore nacional... Todo está na obra de Saco Arce, todo encaixa na *check-list* citada pola profesora francesa.

En realidade, o presbítero propón unha lectura crítica da lingua popular. Isto obsérvase, por exemplo, na súa denuncia do excesivo uso do diminutivo -iño/a, na escolla purista (eliminando castelanismos e reclamando a adaptación dos estranxeirismos) ou na distinción de rexistros á hora de escoller unha ou outra forma léxica. Mais a base lingüística é sempre o galego das clases populares pois a tradición literaria era pequena e, da existente, non atopa referencias incuestionables, agás (por citar un nome) Sarmiento. Sobre isto cómpre lembrar o papel do grupo provincialista de Pontevedra á hora de rehabilitar e divulgar a obra do bieito cando Saco Arce residía na cidade do Lérez e mantiña trato con eles.

A partir desta concepción da cultura popular, promove a súa revitalización. Polo tanto, un proxecto de futuro que choca abertamente co enunciado por Pardo Bazán durante o discurso da sesión fundacional da *Asociación del Folk-Lore Gallego*, o 1 de febreiro de 1884:

El Folk-Lore quiere recoger esas tradiciones que se pierden, esas costumbres que se olvidan y esos vestigios de remotas edades que corren peligro de desaparecer para siempre. Quiere recogerlos, no con el fin de poner otra vez en uso lo que cayó en desuso, que seria empresa insensata y superior casi á las fuerzas humanas, sino con el de archivarlos, evitar su total desaparición, conservar su memoria y formar con ellos, por decirlo así, un museo universal, donde puedan estudiar los doctos la historia completa del pasado.

Porén, Saco é consciente da necesidade de ter máis literatura en galego e iso depende só “si consagrasen exclusivamente su ingenio á cultivar en prosa y verso la lengua de sus antepasados” (1987: 283) ou fomentar o galego nos Xogos Florais. De novo, no prólogo ao libro de Pérez Ballesteros (1878: IX-X), encontramos a seguinte reflexión que é antagónica á expresada por Pardo Bazán:

Por muy eficaz protección que desde las regiones del Poder se llegue á dispensarnos (esperanza que por ahora es ilusoria), nunca será suficiente á hacer avanzar con firmeza estas rezagadas provincias por el carril del progreso, miéntras ellas no aprendan á estimarse en lo que valen, enaltecidas á sus propios ojos por el sentimiento de su dignidad, y miéntras un mismo espíritu de fraternidad no las una con fuertes lazos, alentándose y auxiliándose recíprocamente para el bien. Y ¿es por ventura indiferente para esto el cultivo y estimación del idioma provincial? ¿Puede calificarse de afan estéril y aun ridículo el patriótico empeño de ensalzar la lengua, prestándole los encantos de la armonía métrica, y esforzándose á levantar el edificio de nuestra literatura?

Por outra banda, o Rexurdimento como traballo colectivo está descoordinado e carece de obxectivos previa e claramente delimitados, presenta incoherencias e iniciativas ocasionais. Mais está unido por un proxecto amplo de dignificación, promoción e divulgación nacional que se desenvolve no marco da experiencia da subalternidade. Por iso, a orixe non está nunha previa cosmovisión, produto dun longo e demorado debate entre un público ilustrado homoxéneo, senón na confluencia de prácticas que, en varias ocasións, son o resultado da confluencia conflictiva coas forzas dominantes.

Murguía, o estratega do Rexurdimento, participa na inicial canonización de Saco Arce. O desprezo amosado pola obra de Mirás contrasta coas gabanzas e referencias á gramática do ourensán. Asemade, o polígrafo nacionalista convidao en varias ocasións a emprender o proxecto do dicionario galego.

En relación á canonización de Saco como estudoso lingüístico participan outros axentes e sucesos. Por un lado, está o grupo ourensán d'*El Heraldo Gallego* (con Lamas Carvajal á cabeza), no cal se lle ten como unha gran figura letrada polo que aparece en xurados de certames literarios (P. Feijoo ou o de Modesto Fernández). Polo outro, debemos incorporar as voces chegadas dende fóra (Milà, Machado, Laverde, *Romania...*) e, sobre todo, o feito de ser nomeado académico correspondente da RAE con tres avalistas de enorme dimensión política e literaria cando apenas tiña 35 anos.

Pero a canonización de Saco Arce como autor da gramática galega, reiterada despois da súa morte en actos como a colocación da placa na súa casa ("Aquí vivió y murió el poeta insigne don Juan Antonio Saco y Arce autor de la Gramática Gallega") ou o retrato de Mendiguchía de 1890 localizado no instituto ourensán (onde posa cun exemplar da gramática na man), implicou que o resto da súa obra se relegase a un lugar moi secundario.

Un dos asuntos máis interesantes neste período é a conformación do campo literario galego. No traballo explicamos, a partir dos escritos de Saco e Pardo Bazán,

as tensións internas: se a lingua galega é o criterio delimitador ou, en troques, é o “espírito rexional”; a consideración de lingua ou dialecto, coa carga de prexuízos desta segunda opinión; a súa validez para ser lingua culta ou reducirse unicamente a expresión das clases populares; a revitalización social ou o darwinismo lingüístico; a tradición literaria coa súa recuperación ou a desvalorización histórica canda a aposta por unha literatura recluída ao paisaxismo e costumismo; a caracterización da lingua dende posicións de clase social...

Estas diverxencias entre Saco e Pardo Bazán, que reflicte un espazo de conflito no proceso de delimitación do campo literario galego, farían que o primeiro se sitúe nas coordenadas rexurdimentistas (en materia lingüística e literaria) deseñadas por Manuel Murguía⁴², mais, como proba desa heteroxeneidade aludida antes no seo do grupo rexurdimentista, a nivel político-ideolóxico Saco estaba preto de Pardo Bazán e lonxe de Manuel Murguía.

Nesta altura convén recuperar o simbolismo da poesía relixiosa en galego de Saco Arce. A súa publicación foi unha mostra da validez do galego para traducir dende o latín textos sacros ou para compor poesía mística. Así, pois, o idioma habilitouse para asuntos de introspección, relixiosidade e filosofía que eran eidos negados por Pardo Bazán. Ogando Vázquez declamaba no discurso de ingreso na Academia Galega: “Saco e Arce foi precursor de outro rumbo da nosa lingua: seu emprego no campo relixioso e litúrxico. Il sostiña o emprego da lingua vernácula no sacramento da confesión e a súa devoción cristián e o coñecimento das Sagradas Escrituras debemos as primeiras versións de temas litúrxicos” (2016: 80).

O debate aberto a partir da súa poesía relixiosa testemuña o proceso de consolidación do criterio filolóxico como *nomos* do campo literario. Asemade, a gramática (produto elaborado á calor da lareira provincialista), é un reforzo, un arcobotante, para esa fixación do criterio filolóxico xa que certifica a existencia dunha lingua (non dialecto) cunha estrutura interna distinta do castelán con validez, nobreza e identidade.

Na nosa opinión, o factor lingüístico non é algo connatural á nación, un elemento permanente e constitutivo *per se*. Máis ben, trátase da operación interpretativa que determinados axentes realizan sobre o idioma para que este se torne nun elemento indispensable para a representación e (principal) caracterización da nación. A lingua, e a literatura por medio dela, aparece como peza da cons-trución identitaria na medida en que un grupo de persoas lle outorgan ese valor e

42 En relación coa posición de Murguía, debemos pensar que os rexurdimentistas aceptan a condición subalterna que non aspira a integrarse no campo dominante. O propósito é constituír unha alternativa (o campo literario e político galegos) a partir de prácticas emerxentes e contrahexemónicas, como xa explicamos.

desenvolven unha posición teórico-política a partir da aceptación de que a lingua é unha creación da sociedade nacional.

Polo tanto, se o discurso literario-lingüístico (como discurso social) participa no desenvolvemento do fenómeno nacionalitario, faise necesario estudar dende esta óptica unha obra como a *Gramática gallega* de Saco Arce. A lingua é un instrumento privilexiado para os rexurdimentistas que están conformando un campo literario galego. Alonso Nogueira (2005) escribe: “Si la lengua es la patria, aquellos que dominen la lengua no sólo pasan a ocupar una posición destacada en las historias literarias sino que se convierten en escritores representativos, capaces de poner en papel la sangre de la nación y su obra literaria, más allá de toda valoración estrictamente estética, va a ser canonizada por su significado lingüístico y por su significado político”.

Conforme con isto, a obra de Saco Arce, malia estar en castelán (incluídos os contos ou refráns do seu cancionero que proba o bilingüismo subalterno), ofrece todo un manual de coñecemento da lingua galega e, polo tanto, un instrumento útil para un maior coñecemento da “alma da nación”. Mais este concepto, “alma da nación”, era retrucado por outros autores como González Besada, precisamente cun argumento antitético do proposto por Saco:

Si el idioma es la lengua de cualquiera nación, el habla de Galicia no será idioma, pero confesemos también que no puede ser dialecto [...]. Si el idioma es el lenguaje oficial de una nación también el gallego fué idioma, porque también fué nación independiente. Hoy la nación murió, pero la lengua vive y si perdió la categoría que un tiempo tuvo, no descendió tanto que pueda confundirse con esas degeneradas lenguas, faltas de vida propia, que llevan la humilde y denigrante denominación de dialectos (1887: 79-81).

Polo tanto, a consideración de lingua depende, segundo González Besada, da existencia dunha nación que se artella en estado propio independente polo que liga a consideración de lingua ou dialecto a un aspecto político-administrativo.

En síntese, a gramática de Saco transformouse nun monumento escritural e nun elemento de autoridade que combinaba o valor alegórico cunha calidade de esforzo científico non comparable nin cos traballos anteriores nin con moitos que viñeron despois da súa publicación⁴³. O libro cumpriu cunha dupla función: a

43 As gabanzas á obra e as continuas alusións como “cita de autoridade” consolidaron a gramática e consagraron o autor. Isto sucedeu entre os seus contemporáneos: recensión positiva en *El Magisterio Español* (núm. 42, 10-VII-1869); recensión de Gaston Paris en *Romania* (núm. 2, 1872); Aureliano Pereira, dende *El Diario de Lugo* (núm. 75, 31-XII-1876), considera que a *regeneración* de Galiza conta xa con dúas grandes obras: *Cantares gallegos* e *Gramática gallega*; ou, noutra situación, cando Gumersindo Laverde

fundacional dos estudos filolóxicos modernos e a contribución ao Rexurdimento na medida en que sitúa o idioma como “alma da nación”.

Pero o idioma ten a base nas clases populares, malia precisar de correctas escollas segundo rexistro, intención literaria ou introdución de palabras foráneas. Por esta razón, a pureza do idioma, Saco Arce foxe dos prexuízos clasistas (case sempre favorables á extinción do galego: Condesa Pardo Bazán, Marqués de Figueroa, Conde de Pallares) e das críticas sobre a consagración como norma de vulgarismos (Manuel Martínez González, Vicente Turnes) polo simple feito de seren palabras procedentes da lingua popular.

E, para rematar, o filólogo ourensán é consciente da necesidade de saír dos marcos da *intelligentsia* e posibles torres de marfil porque só na popularización da literatura e da lingua galega se pode salvar “a alma da nación”. Trátase dunha conclusión brillante, inserida no seo do Rexurdimento, xa que cuestiona que a renacemento lingüístico-literaria se reduza a escritores e obras deixando de lado outros axentes sociais e, fundamentalmente, afastándose do propio pobo. De aí que denuncie a *guetización* do idioma (“escondidos valles y poco frecuentadas montañas”), rexeite as ideas reduccionistas (“sólo a propósito” para a “expresión de sentimientos bajos y groseros”) e chame á divulgación popular da literatura culta pois é no pobo, na súa conciencia e estima identitaria, onde se atopa a salvación da cultura e da nación galegas.

Ao fío vén esta reflexión de Mariño Paz (1999: 455) coa cal rematamos este traballo:

Finalmente, Saco, en consonancia coas súas tendencias popularistas en materia de estandarización do galego, avogaba por unha ortografía o máis simplificada posible, de inclinación fonética, representadora fiel da fala popular, fácil de aprender e, por tanto, doadamente extensible ó conxunto dos cidadáns. Desde logo, quen así o pensaba non podía concibi-lo Rexurdimento do galego como un simple pasatempo erudito reservado a unha elite de intelectuais privilexiados, senón que tiña que ter moi arraigada a convicción de que o cultivo do galego debía romper con esas barreiras para chegar ó común da xente.

informa a Menéndez Pelayo: “tengo para mi que no le vendrá mal estudiar la *Gramática gallega* de Saco Arce y el *Diccionario* de Valladares, para perfeccionar su obra” (carta do 2/XI/1887, dispoñible en <http://www.larramendi.es/menendezpelayo/>). Impresións positivas que chegaron até Vicente Risco, Paulino Pedret Casado ou Aurelio Ribalta, por non citar os estudos máis recentes ou incluso os presentados nesta xornada.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agullhon, Maurice (1968): *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence: essai sur la sociabilité méridionale*. Paris: Fayard.
- (1977): *Le cercle dans la France bourgeoise (1810-1848): étude d'une mutation de sociabilité*. Paris: Armand Colin.
- Alonso Nogueira, Alejandro (2005): *Intelectuales, lenguas y dialectos en la España del siglo XIX*. New York: CUNY.
- Alvarellos, Henrique [et al.] (2017): *Os últimos carballos do banquete de Conxo*. Santiago de Compostela: Alvarellos / Consorcio de Santiago.
- Aneiros, Rosa, Xosé Ramón Barreiro Fernández e Ramón Mariño Paz (2008): *Papés d'empñenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Angueira, Anxo (2013): *Das Copras de Sarmiento ós Cantares de Rosalía de Castro. Cara a unha nova periodización do Rexurdimento*. Berlín: Frank&Timme.
- Balbín de Unquera, Antonio (1881): “Un filólogo gallego. Don Juan Antonio Saco y Arce”, *La Ilustración Gallega Asturiana* 29, 337-338.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2009): *Historia social da Guerra da Independencia en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2012): *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Xosé Luís Axeitos (2005): *Cartas a Murguía*. Vol. II. 1868-1885. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Castro, Rosalía de (1863): *Cantares gallegos*. Vigo: Imprenta de D. J. Compañel.
- Cela, Camilo (1897): “Hijos beneméritos de Galicia. Retratos á la pluma. D. José García Mosquera”, *Revista Gallega* 115, 3.
- Dobarro Paz, Xosé María (2000): “O nacemento dunha literatura”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Os séculos escuros. O século XIX*. Proxecto Galicia XXXI. A Coruña: Hércules de Ediciones, 90-109.
- Dopico, Montse (2018): “Ramón Villares: Prodúcese, por veces, unha combinación pouco virtuosa entre actores políticos e culturais [Entrevista]”, *Praza pública* 14/X/2018. Disponible en <http://praza.gal/cultura/17648/ramon-villares-producese-por-veces-unha-combinacion-pouco-virtuosa-entre-actores-politicos-e-culturais/>

- Fernández y González, Modesto (1876): “Un nuevo certamen”, *El Heraldo Gallego* 188, 274-275.
- Figueroa, Antón (1988): *Diglosia e texto*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2001): *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fortes López, Belén (2000): *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González Besada, Augusto (1887): *Historia crítica de la literatura gallega*. A Coruña: Andrés Martínez.
- González-Millán, Xoán (1994): “Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipóteses de traballo para un estudio institucional da literatura galega”, *Anuario de Estudos Literarios Galegos* 1994, 67-81.
- (1998): “O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexión”, *Cadernos de Lingua* 17, 5-24.
- (2000): *Resistencia cultural e diferenza histórica: a experiencia da subalternidade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González Seoane, Ernesto Xosé (2003): “A estandarización do léxico en Galicia: perspectiva histórica”, en María Álvarez de la Granja e Ernesto Xosé González Seoane (eds.), *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, [163]-196.
- Hermida, Carme (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- López, Teresa (1991): *Névoas de antano. Eco dos cancioeiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Lourido, Isaac (2014): *História literária e conflito cultural. Bases para unha historia sistémica da literatura na Galiza*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Mariño Paz, Ramón (1990): “Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XX”, *Grial* 105, 35-67.
- (ed. lit.) (2012): *Papés d'emprenta condenada (II): lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Martínez, Luís (1878): “Polémica literaria”, *El Heraldo Gallego* 270, 258-261.
- Martínez González, Xurxo (2015): *La Oliva (1856-57). Un xornal galeguista e progresista na soleira do Rexurdimento*. Vigo: Universidade. Tese de doutoramento inédita.
- (2017a): *Galicia ante todo: páxinas esquecidas do Rexurdimento (1840-1853)*. Santiago de Compostela: Alvarellos / Consorcio.
- (2017b): “Do xenio nacional ao criterio filolóxico. Algúns apuntamentos sobre a literatura galega no Rexurdimento”, en Teresa López, Laurence

- Malingret e Elías Torres (coords.), *Estudios literarios e campo cultural galego: en honra do profesor Antón Figueroa*. Santiago de Compostela: Universidade, 205-220.
- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana* [...]. Santiago: Manuel Mirás.
- Murguía, Manuel (1880): “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martin Sarmiento (continuación)”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 11, 137.
- Ogando Vázquez, Xulio Francisco (1980 [2016]): *Tres fitos senlleiros na historio-grafía da lingua galega: 1768, 1868 e 1968*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/documents/10157/27090/Xulio+Ogando+Vazquez.pdf>
- Pardo Bazán, Emilia (1878): “Un libro reciente”, *El Heraldo Gallego* 273, 282-286.
- (1888): *De mi tierra*. A Coruña: Tipografía de la Casa de Misericordia.
- Pedret Casado, Paulino (1935): “Xosé Antonio Saco Arce. Algunhas notas biográficas”, *Nós* 135, 41-43.
- Pena, Xose Ramón (2014): *Historia da literatura galega II. De 1853 a 1916*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Pérez Ballesteros, José (1878): *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces*. Madrid: P. Calleja y Compañía.
- Riquer, Borja de (2001): *Escolta, Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*. Madrid: Marcial Pons.
- Risco, Vicente (1927): “Ensaio de fisiognomía: Don Xohán Antonio Saco e Arce”, *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.
- Rodríguez Barraza, Adriana (2008): *Identidad lingüística y nación cultural en Johann Gottfried Herder*. Madrid: Biblioteca Nueva / Ediciones de la Universidad Autónoma.
- Rodríguez Seoane, José (1889): *Artículos y novelas*. La Coruña: Andrés Martínez.
- Saco Arce, Juan Antonio (1858): “A un canario que oigo cantar todas las mañanas en mi calle”, *El País: periódico semanal* 102, 3.
- (1859): “A Santiago”, *El Ateneo: periódico de intereses materiales, ciencias, artes y literatura* 20, 4-5.
- (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876a): “Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)”, *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1876b): “El habla gallega ¿es lengua, idioma o dialecto?”, *El Heraldo Gallego* 133, 233-235.

- (1877): “Prólogo”, en *Certamen literario en conmemoración del segundo centenario del nacimiento de Fray Benito Jerónimo Feijóo autor del Teatro Crítico Universal*. Madrid: Tipografía y estereotipia Perojo, 7-15.
- (1878): *Poesías*. Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- (1987): *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Ourense: Deputación provincial.
- Saco Cid, Juan Luis (1987): “Edición e estudio preliminar” en Saco Arce 1987: 7-49.
- (2014): “Juan Antonio Saco y Arce (1835-1881). O compromiso coa lingua”, en Jesús de Juana López, Julio Prada Rodríguez e Domingo Rodríguez Teijeiro (coords.), *Galegos de Ourense 2*. Ourense: Deputación provincial, 45-68.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2006): *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Ames: Laidvento.
- Saurin de la Iglesia, María Rosa (ed. lit.) (1989): *Los artículos del Diario de Madrid (1794-1800)*. Manuel Pardo de Andrade. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sela-Shefyy, Rakefet (2017): “A transformación dun campo literario e a creación dun canon: o caso da cultura alemá de finais do século XVIII”, en Teresa López, Laurence Malingret e Elías Torres (coords.), *Estudios literarios e campo cultural galego: en honra do profesor Antón Figueroa*. Santiago de Compostela: Universidade, 287-309.
- Soto Freire, Manuel (1869): “Gramática Gallega por D. Juan A. Saco Arce. Prospecto”, *Boletín oficial eclesiástico del Arzobispado de Santiago* 260, 326-327.
- Thiesse, Anne-Marie (2010): *La creación de las identidades nacionales. Europa, siglos XVIII-XX*. Madrid: Ensenada de Ézaro.
- Vázquez Boo, Daniel (1881): “Juan A. Saco y Arce”, *El Diario de Lugo* 25/IX/1881, 4.
- Vázquez de Parga, Manuel (1850): “Introducción”, *Revista de Galicia* 1, 1-11.
- Veiga Alonso, Xosé Ramón (2017): *Poder e política na Galiza vilega 1790-1833: provincias de Lugo e Mondoñedo*. Santiago de Compostela: Bolanda ediciones.
- Vicenti, Alfredo (1880): “El P. Feijóo (recuerdos del segundo centenario de su natalicio)”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 28, 352.

Índice

A alma da nación Rosario Álvarez	5
Perfil biográfico de Juan Antonio Saco Arce: o seu compromiso intelectual Juan L. Saco Cid	11
Saco Arce como gramático. Significado e pegada da súa obra Antón Santamarina	31
“Con abundancia de razóns”: a literatura na <i>Gramática</i> de Saco Arce Teresa López	51
A gramática na <i>Gramática</i> de Saco Arce Francisco Dubert García	63
A proposta ortográfica de Saco Arce no contexto do Rexurdimento Xosé A. Fernández Salgado	81
Descrición e prescrición na <i>Gramática</i> de Saco Ernesto X. González Seoane	103
A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento Xurxo Martínez González	113

En 2018 cumpríronse 150 anos da publicación, en Lugo, na Imprenta de Soto Freire, rúa de San Pedro nº 31, da *Gramática gallega* escrita por don Juan Antonio Saco Arce, presbítero e catedrático no Instituto de Segunda Enseñanza de Ourense.

A Real Academia Galega non podía deixar de celebrar esta efeméride, para traer ao presente a memoria da figura de Juan Antonio Saco Arce (Toén 1835 - Ourense 1881) e da espléndida obra elaborada nos inicios da nosa tradición gramatical, en medio dun ermo descritivo da forma de ser da lingua galega.

Os lingüistas afirmamos con frecuencia que a *Gramática gallega* de Saco Arce (1868) é a primeira gramática galega elaborada con criterios científicos e tamén hai consenso sobre o feito de que se trata dunha boa gramática, un milagre na Galicia do seu tempo. Por si mesma esta consideración xa debería abundar para xustificar a lembranza e a homenaxe, mais quixemos mostrar que forma parte inseparable do Rexurdimento.

Neste libro recolleemos os relatorios encargados a diferentes especialistas con olladas complementarias, que se presentaron na xornada de homenaxe ao autor e á súa *Gramática gallega*, celebrada en Ourense o 22 de novembro de 2018.

Rosario Álvarez

ANEXOS BRAG

